CHUNILAL GANDHI VIDYABHAVAN, SURAT

Shastri Dinmanishankar Pustak-Bhandara

No. : 861 Subject : Vedānta.

Title : Bhūṣaṇa Sāra Darpaṇa

Author : Hari Vallabha. Scribe : –

Date of the work : – Date of the Ms. : V.S. १८६४.

Place of the work : – Place of the Ms. : –

Size : 9·6" by 4·2" Extent : 87 to 169 foll.

Language : Sanskrit Script : Devanāgarī

Remarks : Begins abruptly.

त्तायाः शक्तेरनुपेक्षणीयत्वादिति भावः अनुगृहीतत्वमिति कासहासंदार्थोपस्थितेः शाब्दबोधे [illegible]त्य
र्शना तद्धर्मावच्छिन्नविषयकशाब्दबुद्धिंप्रति तद्धर्मावच्छिन्नार्थनिरूपितवृत्तिविषयकपदज्ञानस्य
रणत्वस्यापदजन्यपदार्थोपस्थितिर्व्यापारः तां विना तदनुत्पत्तेः ननु वृत्तिमत्त्वेन ज्ञातं पदं। अ
न्तानागतशब्दानुसंधानात् शाब्दबोधानुदयप्रसंगात् वृत्तिश्च शक्तिलक्षणाभेदद्विविधा। तत्रा
र्थपदसंकेतः शक्तिः। स चेदं पदमिममर्थं बोधयतु इति पदविशेष्यकेश्वरेच्छात्मकः अस्मात्पदा
दयमर्थो बोध्य इत्याकारकपदार्थविशेष्यकेश्वरेच्छारूपो वा विनिगमकाभावात्। न पाना एवं बो
धकं पदं वाचकमिति व्यवह्रियते। आधुनिकसंकेतः परिभाषा तन्पार्थबोधकं पदं पारिभाषि
कं। यथा नदीवृद्ध्यादिपदं। लक्षणा तु शक्यसंबंधः तत्कल्पिका च मुख्यार्थबाधो न तु तात्पर्यानुप
पत्तिः तथाहि गंगायां घोष इत्यत्र गंगापदस्य घोषाभाववत्प्रवाहार्थकत्वेन तीरतात्पर्यकत्वा
न्नीतेतात्पर्यविषयतीरसंसर्गं विनानुपपद्यमानेन तीरशाब्दबोधेन तन्न मतिरागस्य तत्साच

भ.सा:

गापदवृत्तिं विनानुपपद्यमाना तज्ज्ञानमाक्षिपति तद्विषयो गंगापदनिरूपिता [illegible] शक्तिर्लक्ष
णाभावात् तत्तीरस्मारिकाकाचिदन्यैव वृत्तिः कल्प्यते। सा च गंगापदनिरूपिता शक्यसामीप्य
रूपैव तेन तत्पेरणां ग्रहमाणा तीरं स्मारयत्यनुभावयति च॥ शक्यादशक्योपस्थितिस्तु न तत्
संबन्धेन उपस्थितिहेतोस्तस्यास्तत्त्वासंभवात्। नापि तद्बोध्यसंबंधः समासशक्तिनिरूपणा
कल्पुप्तेः तन्नेश्वरेच्छायाः शक्तित्वासंभवः घटादस्यापि पदे शक्तत्वप्रसंगात्। घटपदाद् घटबोधो
भवत्विति इच्छाया विषयतया घटेऽपि सत्त्वात्। यदि चेश्वरेच्छीयघटपदजन्यबोधविषयत्वप्रकारता
निरूपितविशेष्यत्वं शक्तिरिति न घटपदेतिप्रसंगः न हि विषयत्वेपि तादृशविषयत्वनिष्ठप्रकार
तानिरूपितविशेष्यत्वस्य तत्रानभ्युपगमादित्युच्यते। तदापि गंगापदात्तीरबोधस्यापीच्छापि
तत्वेन तन्मात्रविषयकेश्वरेच्छीयगंगापदजन्यबोधविषयत्वप्रकारतानिरूपितविशेष्यत्व
रे सत्त्वाच्छक्त्यैव निर्वाहे कृतं लक्षणयेति चेन्न गंगापदवाच्यत्वव्यवहारस्य तीरादावभा

पदजन्यबोधविषयतात्वावच्छिन्नप्रकारतानिरूपितविशेष्यतासंबंधेनेश्वरेच्छैव गंगा [illegible]
प्रवाहादौ शक्तिः तीरादिनिष्ठविशेष्यतायाश्च गंगादिपदजन्यबोधविषयत्वप्रकारतानि [illegible]
त्वेपि न तस्यास्तादृशविषयतात्वेन तादृशप्रकारतानिरूपितत्वमपि तु शुद्धविषयतात्वेनेवे [illegible]
पगमात्तन्न पालक्षणान्यथासिद्धिर्नापि विषयत्वलक्षणासंबंधस्य पदजन्यजनकभावे सत्त्वे [illegible]
तत्रातिप्रसंगः तत्र लक्ष्योपस्थितिनियामकः सादृश्यात्मकः संबंधो गौणी तदतिरिक्तस्तु शुद्धो
लक्षणेति व्यवह्रियते। शुद्धाप्युपादानलक्षणाभेदेन द्विविधा। तत्र मुख्यसंसर्गान्यार्थोपस्था [illegible]
पकत्वमुपादानत्वं। शक्यविषयकस्यार्थोपस्थितिजनकत्वं लक्षणात्वं यष्टीः प्रवेशय गंगायां
घोषोपदस्यादिके यथाक्रममुदाहरणं। तत्राप्याद्या जहत्स्वार्था परा अजहत्स्वार्थेति सुध्यते। तन्मते [illegible]
तएवानन्यत्वं धार्यार्थानिर्नेयापिकाम्माद्ऽः मीमांसकास्तु। उक्तयुक्त्या लाक्षणिकपदस्य [illegible]
पकत्वपरिहारेपि नेश्वरेच्छायाः शक्तित्वं ईश्वरस्यैवानभ्युपगमात्। न चेच्छामात्रीयत्वाद [illegible]

भा॰सा॰ पादेयमेवं चाधुनिकसंकेतज्ञानादपि शाब्दबोधोदयेन तादृशसंकेतस्य वृत्तिता निर्वाहः आधु
कसंकेतत्वेन तात्पर्यस्यापि वृत्तित्वप्रसंगस्तु नापदार्थोपस्थितिनियामकसंकेतस्यैव वृत्तित्वेन
तस्यातत्त्वात्। तत्त्वात्तस्य सादृश्यादेव शाब्दधीजनकतया पदार्थोपस्थित्यात्मकव्यापारानपेक्ष
णात् वृत्त्युपस्थापितार्थस्य व्यमकरणादिना तदवधारणात्॥ आधुनिकसंकेतितडित्थादिपदे
षु चाधुनिकसंकेतस्य भागवधारितस्य डित्थादिव्यक्तिशाब्दधीजनकपदार्थोपस्थितौ नियामक
त्वेन तद्वृत्तित्वस्य सौलभ्यादिति चेदेवमपि संकेतस्य निरूढियोगिनपातञ्जलीयोक्तविषयस्याप
पानरमणीयत्तया संबंधत्वासंभवेन पदार्थानुपस्थापकत्वाद्वृत्तित्वानिर्वाहात्। तस्मात्स्वष
ष्ठवाच्यवाचकभावनियामकः संबंधः पदार्थांतरमेव। नाप्यसौ समवेतो भावादेरपि सत्त्वात्
वैशिष्ट्याख्येनसंबंधांतरेणावर्ततेतत्साऽः वाच्यत्वं यथा तसमवायित्वाविच्छपाशवपि
किंतु वैशिष्ट्याख्येन संबंधांतरेणावर्ततेतत्साऽः वाच्यत्वं यथा तसमवायित्वाच्छ्यत

दीधितिकृतापि तत्मतमेवाभ्युपगन्तं तदेतन्नानामतानि निराकर्तुमाह सैन तत्त्वरूपप्रदर्शनमिति
मत्सममवतारयति तस्याः स्वरूपमिति। तस्याः शक्तेः निर्विषयत्वां नेषां कथं घटादिर्विषयो न
चाक्षुषेति। तथा चौपचारिकविषयत्वं न विरुद्धमिति भावः चाक्षुषपदं त्वाचादिप्रत्यक्षस्याप्युप
लक्षणं इंद्रियनिष्ठचाक्षुषादिकारणतायामनादित्वं इंद्रियजन्यपूर्वपूर्वबोधध्वंसकालिकत्वं च रू
पादिव्यापकत्वं पुरुषप्रयत्नानपेक्षत्वं चानन्यजन्यत्वमप्यावनेकत्वात्। शब्दनिष्ठबोधकारणताया
यां तु स्वजन्यबोधसमानाकारपूर्वपूर्वबोधध्वंसवत्त्वं। तद्बोधकारणतो। अर्थबोधकत्वं। तापमा
नपदेकरसतमभिप्रेत्येदं॥ अन्यथाविषयतया तादृशहेतुतावच्छेदकनेत्यर्थो बोध्यः संकेतत्वानं
विनोक्तशक्तिग्रहासंभवेनावश्यापेक्षणीयतस्यैव शक्तित्वमस्तु न हेतोरेवेति न्यायादित्याशंकते
नन्विति। तस्याः शक्तित्वे हेतुराधुनिके साद्रि। आधुनिके। एतत्कालिकसंकेते नविशिष्टे। तदभावात्। नि
रूक्तानादित्वविशेषणविशिष्टबोधकारणत्वाभावादित्यर्थः। विशेष्यसत्त्वेपि प्रकृते विशेषणा

भो॰सा

अपृथक्विशिष्टाभाववत्त्वेनतदप्रतियोगित्वनप्रकारतात्वेनसंभवतीत्यर्थः नन्वनादिभ्रमतेतिप्र
द्धिमद्दर्शनमात्रार्थकंन तु तच्छक्तिशरीरेप्रविष्टं येननन्वद्दूपेणानस्यहेतुतासंभाव्येनकिंतुवे
धकारणत्वत्वेनैव। यद्धतेतेनरूपेण तज्ज्ञानेवाधकाभावइतिचेत्स्यादेव पदिसंकेतग्रहमन
वेरोवतइहोभवेत्तत्तु न तत्संभवतीसाहान्यथेति। संकेतनिरपेक्षस्यैव तस्य शाब्दबोधहेतुत्वे
इत्यर्थः ताहृशितांकेति। तन्त्राप्यनादिभ्रमतस्यापि बोधजनकत्वस्य सत्त्वादिति भावः अवच
श्यकत्वादिति। अवश्यापेक्षणीयज्ञानविषयत्वादित्यर्थः सत्त्वा संकेतस्त्वात् एवकारेणाबोधक
त्वव्यवच्छेदः संकेतस्यस्वरूपतः कारणत्वं ज्ञानस्य वा तस्यापि सामान्यतो विशेषरूपेणवाहेत
त्वाभिमतमिति विकल्प्य दूषयति तु यत इति। स्वरूपेणेति स्वस्य यद्रूपमिति नित्यत्वसाधार
धर्मेणसंकेतत्वेनेत्यर्थः इदन्त्वेनघटेदंइत्यादिज्ञानाविषयत्वसंकेतः संकेतत्वेनहेतुत्वेइति
अगृहीतशक्तिकादिति।। अज्ञातसंकेतादित्यर्थः अर्थबोधप्रसंगादिति। संकेतस्य

नत्वादिति भावः सामान्यत इति। जनकाजनकसाधारणधर्मेणेत्यर्थः संकेतत्वेनेति। इ...य
केतत्वादिताविशेषधर्मेणेत्यर्थः तज्ज्ञानमनुष्यानामिति। संकेतईश्वरीयत्वसविद्रूपामिते...
बोधोदयेनेति अर्थधीजनकत्वज्ञानमात्राहवाद्यर्थबोधोदयेनेत्यर्थः पघापि संकेतत्वेन सं...
ज्ञानकारणतावादिमतेनेश्वरीयत्वादेर्निवेशस्तथापि गवादावीश्वरस्येति तदयासो चन पे
रीयत्वादेर्निवेशस्तदभिमत इत्यभिप्रेत्य दूषितमिति ध्येयं लौकिकमीमांसकानामिति। वैदिकान
कल्पविशिष्टेश्वरबोधसंभवात् इत्यते लौकिकेति। अपचालौकिकानां व्यावहारिकपदार्थमात्रविषयक
नवतांप्रामाणामिति यावत् मीमांसकानां चेत्यर्थः न तदर्थः नतदर्थधीजनकत्वग्रहवतामेवे
सेवकारेणानिरूक्तसंकेतज्ञानवत्त्वव्यवच्छेदः सच तज्ज्ञानमनुष्यानामित्यस्यैवानुवादः एवमन्यपदा
दत्तसुगमः इदं च शक्तिग्रहनप्रकारगाम्बर्शकं। तज्ज्ञाने। संकेतपा। हेतुसंकेतितत्पदस्यैवार्थ
जनकत्वेनपदनिष्ठजनकतायां संकेतस्यावच्छेदकत्वादिति भावः ततोपीति। अर्थधीजनक...

भा॰सा॰ छेदकत्वस्याहेतुतावच्छेदकत्वकल्पनापेक्षया पदधीजनकतात्वेन हेतुताकल्पनायां लाघवोचितत्वेन
याकरणोक्तसिद्धेरित्यर्थः इदं पदमेतदर्थनिरूपितसंकेतवदितिसाकारकपदविशेष्यकज्ञानस्
यधीजनकत्वावच्छेदकतावच्छिन्नसंकेतप्रकारताकज्ञानत्वेन हेतुत्वकल्पनापेक्षया इदं पदमेत
दर्थधीजनकमितिज्ञानस्यैवार्थधीजनकतावच्छिन्नप्रकारकज्ञानत्वेन हेतुत्वकल्पनालाघवी
यसीतिभावः संकेतज्ञानादेरेवैतेनार्थधीजनकत्वग्रहसंभवात् इत्यत आह स्वस्य बोधकत्वग्रहस्याप्य
भिचारः व्यतिरेके। तत्रापि संकेतमात्रादर्थबोधस्य लोपापत्तेरित्यर्थः इष्टापत्तिमाह इति। इदं पदविशेष्य
केनदर्थबोधकत्वप्रकारकेत्याग्रहे इत्यर्थः अवगाहनेनेति विषयीकरणेनेत्यर्थः ज्ञाने तच्छादि
षयत्वज्ञानस्य तद्विषयविषयकत्वनियमादितिभावः स्वांशे तस्यैवं निर्ज्ञातविशेषणत्वेनेत्यर्थः
कृतेचेत्यंशे विषयितया विशेषणीभूतबोधकत्वस्यैव तज्ज्ञानेन विषयीकरणादितिभावः
येति। पातं तस्यैवमपि बोधकताज्ञानस्य शाब्दधीहेतुत्वे इत्यर्थः इष्टापत्तिनिराकरणाय

धीजनकमितीति। अस्माच्छब्दादिति। एतच्छब्दजन्येतदाश्रयकबोधविषयोऽपमर्थ
रकवर्तमानत्वग्रहवत इत्यर्थः पदविशेष्यकार्थधीजनकत्वबाधग्रहे विद्यमाने तदंशे अर्थधी
त्वावगाहिनः इदं पदमेतदर्थधीजनकत्वेन बुद्ध्यमनेनेतिग्रहासंभवात् इत्युपहासास्पदमित्या
रकबोधग्रह उक्तस्य तस्मिन्वस्तुनि तस्य प्रतिबंधकतोऽग्रहाभावानवगाहित्वादिति भावः तदुह
पत्तेरिति। घटादिशाब्दबोधापत्तेरित्यर्थः उक्तज्ञानस्य विषयविषयकत्वेऽपि तत्तत्पदांशे अर्थबो
धकत्वं विषयीक्रियते न शक्तिग्रहत्वं तस्य स्यात् किंतु बोधांशे तत्पदजन्यत्वस्यापि अंशे तादृशबो
धविषयत्वमेव तत्पातेन तुल्यवित्तिवेद्यत्वं पापदांशे अप्यबोधकस्यमप्यवगाह्य तदितिदर्शितं तु दृष्टं
चेतुल्यवित्तिवेद्यत्वेमानाभावात् तत्प्रतिबंधकस्य ग्रहस्याभावानवगाहिनो तदंतत् धीजनकमिति ज्ञान
स्य ज्ञानगतत्वात् ज्ञानवत्पदनिष्ठार्थधीजनकत्ववद्यंति पदजन्यबोधविषयत्वेमपि शक्ति विं
गमनाविरहात् दृष्टपविधज्ञानाच्छाब्दबोधस्य सर्वानुभवसिद्धत्वात्कार्यतावच्छेदककोटि

भासा: व्यहितोत्तरत्वनिवेशश्च न परजन्यशाब्दबोधे व्यभिचारः एवं च द्वितीयपक्षे शक्तिग्रहज्ञानसमाच्छाद्वे
पत्तिः सुकरे निवार्यं न तथा सतीदं मर्थधीजनकमिति निग्याख्याभावानवगाहिनोप्रतिबंधकस्य हरणोपन्न
सवैयर्थ्यान्नग्नाख्याभावानवगाहित्वेप्युभयविधशक्तिग्रहं प्रसज्य यत्र्यतिरेकत्रयोःप्रतिबंधकत्वो
पगमेन ततद्रूपन्यासस्य सार्थक्यसंपादनेन तज्ज्ञानस्यासंभवएव तथा शयेन तद्रूपप्रतिबंधेन द्वी
जनकमिति वाधेन अप्रामाण्यज्ञानानास्कंदितनिरूढनिर्णयास्य कस्य प्रतिबंधकस्याभ्युपेतेनस
र्थेः न तद्ग्रहासंभवात् । अर्थविशेष्यकपदजन्यबोधविषयत्वग्रहासंभवादित्यर्थः अन्यपेतिम
ध्यमहेपिज्ञापमानस्य रजनं बुद्धमतेने नियमहस्य इदं विशेष्यकरजनप्रकारकज्ञानहत्वेन अन्यो नि
स्यपनेन तद्दोषाभाववत्त्वमपि सच्यते अन्तःख्यापने इति नवभाववतिन दवगाहित्वान वन
वन्त्वादिति भावः । अन्येदं विरस्यं यत्रेदं यत्रेमे तदर्थबोधयोस्त्वति संबंधेन ज्ञानमात्राच्छाद्व
न्वोधकताशक्तिज्ञानस्य हेतुतादिमते व्यभिचारादूरूद्धरएवानवच्छिन्नत्रसंबंधेन ज्ञानमेवच्छ

ततपानघटितताव्यवहितोत्तरत्वसंबंधेनोपस्थितिमत्त्वस्य कार्य्यतावच्छेदककोटौ निवेशः ...व्य
रणाभावान्नेत्यस्मिति भावः न्यायसाम्याद्याह किंचेति । प्राग्वदेवेति । शक्तिज्ञानं विनापि स...
ज्ञानास्य शाब्दोपस्थितेरेवं सत्त्वरणात्ज्ञानं विनापि शक्तिज्ञानास्य शाब्दोपस्थितेस्तयोरूपस्थितिहे
तापां परस्परं व्यभिचारः अव्यवहितोत्तरत्वसंबंधेन तत्तत्कारणवैशिष्ट्यस्य कार्य्यतावच्छेदककोटौ नि
शोचंगोरचं न हृदेवेपर्थः ननु बोधकत्वशक्तिवादिनोपि गंगापदं प्रवाहबोधकमिति शक्तिग्रहाद
दर्थोपस्थितिशाब्दबोधयोरापत्तिवारणाय कारणतावच्छे[illegible]कोतत्तदर्थनिवेशश्चाव
श्यकत्वपाचलस्य रणादिमतेन कगौरवमित्याशंक्य निराचष्टे । नचेति । परस्परेति । गंगापदनि
ष्ठतीरबोधकत्वग्रहं [illegible]विनापि तीरादिपदनिष्ठताट्टशशक्तिग्रहेणापि तीरबोधानयोः परस्परजन्यबो
धेव्यभिचारप्रतिरोधाय सर्पः शक्तिभ्रमानुरोधेन निगंगापदस्य तीरे शक्तिभ्रमस्यायांतीरोपर्थ
स्यादेः सर्वमतसिद्धत्वया न चापितत्कारणतावच्छेदककोटौ ननस्पदनतदर्थनिवेशस्यावश्य...

मु.सा. दित्यर्थः नवेति लक्षणास्वीकर्तुरित्यर्थः शक्तिज्ञानकारणतायां शक्तेश्शक्तित्वेन निवेशस्यादेषो न
षुः किंतु वृत्तित्वेनेति वक्तुः संभावनेत्याशंकते नेत्यपेति वाच्यमितीति॥ शक्तिजन्योपस्थिताविवरस्स
जन्योपस्थितावविशक्तिलक्षणासाधारणवृत्तित्वावच्छिन्नजन्यत्वस्त्वादिति भावः शक्तिलक्षण
ति। शक्तिभिन्नत्वे सति लक्षणाभिन्नं यत् भिन्नत्वस्येत्यर्थः शाब्दबोधानुकूलेत्यादि शाब्दबोध
जनिकायाः पदार्थोपस्थितिः पदवृत्तिज्ञानजन्योपस्थितिस्तदनुकूलेत्यर्थः कारणतावच्छेदक
त्वे उभयसाधारणं हेतुमाह। गुरुत्वादिति। अस्मदभिमतशक्तित्वमपेक्ष्य निरुक्तान्यतर
त्वादेर्गुरुत्वादित्यर्थः द्वितीयं हेतुपरिणामांतरमप्याह। शाब्दबोधे हेत्विति शाब्दबोधजनकत्वज्ञ
नस्य कारणतावच्छेदकोपस्थित्यधीनत्वेन तस्य च पदवृत्तिज्ञानजन्योपस्थितित्वात्मकत्वपा
ज्ञानस्य स्वघटकवृत्तित्वज्ञानं विनाऽसंभवेन कार्य्यकारणभावग्रहस्य दुर्घटत्वादित्यर्थः तथा
त्वग्रहतत्त्वस्योन्याश्रयेणोक्तस्य वृत्तित्वासंभवादिति भावः॥ वस्तुतस्तु विजातीयपदा

त्तिजनकपदपदार्थयोः संबंधो वृत्तिः वैजात्यस्य निवेशात्तु नाकाशोपस्थितिजनकसमवायेऽप्य
वृत्तिव्याप्तिः नन्वाह शाब्देजात्यपरिचायकं च शाब्दबोधानुकूलेति। न तु तेन रूपेणोपस्थितौ
हेतुत्वं निर्मलक्षणास्पर्शत्वमिति। ममापीति। लक्षणांगीकर्तुरपीत्यर्थः प्रवेशादिति। तथा
लक्षणाज्ञानस्यापि शक्तिज्ञानत्वेनैव हेतुत्वेन न लक्षणाज्ञानजन्यलक्षणार्थोपस्थित्यादेः श
क्तिज्ञानस्य हेतुतायां व्यभिचार इत्यर्थः विषयमनिवेश्यैवेति शक्तिज्ञानपदार्थोपस्थित्योः कार्य
कारणभावः संभवेत् तदा स्यादेषु रूपप्रकारः स एव न संभवतीत्याह शक्तिज्ञानेत्यवश्यकत्वा
दिति तदर्थं विषयकोपस्थितिं प्रति तदर्थनिरूपितवृत्तिनिष्ठशक्तिज्ञानत्वेन हेतुताया आवश्य
कत्वादित्यर्थः आवश्यकत्वमेवाहान्यथेति शक्तिज्ञानपदार्थोपस्थित्योः कार्यकारण
भावे समानविषयकत्वानिवेशे इत्यर्थः संबंधाग्रहेण नद्यसुत्ता लक्षणाज्ञानासत्त्वे बोधितं
गापदे इति प्रवाहरूपार्थे निरूपितबोधकत्वशक्तिं गंगापदे जानतः इत्यर्थः तीरबोधप्रसंग इति। मु.सा.

स्थितेस्तत्प्रकारकशाब्दबोधस्यचापत्तिरित्यर्थः ननुतात्पर्यनिवारणायवृत्तिज्ञानपदार्थोपस्थितेः शाब्द-
बोधेकिंबाधकमतआह॥ अपिचेति। हस्तिपदस्य तेर्वृत्तिज्ञानजन्यत्वसंपन्नये हस्तिनोपिवा-
यस्मृतिविषयताबोधिता। समूहालंबनेसत्त्वात्आलंबनपदंविषयपरं। वृत्तिजन्योपस्थितिरिति। तद्वि-
षयकत्वावच्छिन्नवृत्तिज्ञाननिष्ठकारणतानिरूपितकार्यतावच्छेदकधर्मावच्छिन्नोपस्थितिरि-
त्यर्थः उक्तस्थलेहस्तिपदकोपस्थितेर्वृत्तिज्ञानजन्यत्वेपिनतन्निष्ठजन्यताहस्तिपदविषयकत्वे-
नावच्छिन्नेनापिवृत्तिज्ञाननिष्ठजनकतायांहस्तिविषयत्वेनावच्छेदकत्वात्वृत्तिज्ञानेधर्मसं-
भवद्वृत्तिकमिति। लक्षणाज्ञानस्यशक्तिविषयकत्वेपितीरविषयकशक्तिग्रहात्मकत्वाभाव-
दितिभावः एतेनेति। द्विविधवृत्तिज्ञानस्यैकतयोपगमहेतुत्वासंभवप्रतिपादनेनेत्यर्थः शक्तिप्र-
ज्येतिलक्षणाज्ञानस्यशक्तिज्ञानाधीनत्वेनतज्जन्योपस्थितेःशक्तिप्रयोज्यत्वसत्वान्नस-
वादिमतेहेत्वंतरकल्पनेत्यर्थः अन्यतेतिप्रसक्तस्येति। जन्यजन्यत्वस्यलक्षणाज्ञान-

तावित्वविशेषणतावच्छेदकप्रकारकनिर्णयविधयाशक्तिज्ञानजन्यघटपदशक्यत्वादेश...प
कारकविशिष्टवैशिष्ट्यावगाहिज्ञानानुव्यवसायात्मकबोधेपिसत्वात्ततोपिगुरुशाब्दबो-
पत्तिः साक्षाज्जन्योपस्थितेरसंग्रहश्चसाक्षाज्जन्यत्वस्यतत्वेतुलक्षणाज्ञानजन्योपस्थित्यसंग्र-
हस्तुभयसाधारणंतस्यचक्रमशक्यत्वेनपसंबंधेनप्रस्तुतस्यानुगतस्योभयसाधारणं
पंतुसुतरामसंभावितमितिभावः अन्यथासिद्धिनिरूपकतानवच्छेदकशक्तिज्ञाननियतोन
स्वर्तितावच्छेदकधर्मवत्वरूपंशक्तिप्रयोज्यत्वमुभयसाधारणंसुवचमित्यपिकेचित्। अधिकम
ग्रेवक्ष्यते॥ अन्वयबंदेति। अर्थबोधजनकत्वस्यवृत्तेःपदनिष्ठस्यवाच्यवाचकव्यवहारनिया-
मकशक्तित्वसंभवस्योक्तकार्यकारणभावेगौरवलाघवादिचर्चानुत्पत्तदूपत्वसंभवः
तथाहि। शाब्दबोधंप्रतिवृत्तिज्ञानस्यहेतुतेतिर्निर्विवादं॥ साक्षभवद्कार्यधीजनकत्वस्यवृत्ति-
त्वेनसंभवति। तद्रूपावास्तस्याज्ञानविषयतावृत्तिधीजनकतापामवच्छेदकत्वासंभवान्। स्वोप-

वत्तावच्छेदकत्वन्यात्मात्राश्रयातू किंच प्रयोज्यप्रयोजकव्यवहारदर्शनप्रयोज्यप्रवृत्त्यनुमितेन प्र
ज्ञानिष्ठघटानयनादिज्ञानं तदुपस्थितनत्वाच्छब्दस्यैव हेतुतायामवधार्य्यमाणायामस्यैव वृत्त्यके
रणत्वानुपपमाकल्प्यमानसंबंधस्य जनकत्वारमणकत्वासंभवः स्वयमनुपपद्यमानत्वेन गृही
तस्यम्नहेतुमशक्यत्वात्॥ स्मात्तबोधकत्वं शक्तिः एवंन्यायमताभ्युपेतस्या स्मात्पदादे
तदर्थबोधो भवत्विसाकारकेश्वरेच्छाविषयत्वस्यापि संकेतीयगंगापदजन्यस्य प्रकारता
निरूपितबोधत्वावच्छिन्नोद्देश्यतानिरूपितविशेष्यत्वरूपावच्छेदकतानिरूपिताधेय
त्वसंबंधावच्छिन्नावच्छेदकत्वपर्य्यवसितस्यनशक्तित्वात् लक्षणेच्छादापत्तेः गंगापदज्ञानी
यावधोऽस्येतगंगापदज्ञातीरविशेष्यकबोधो भवत्विति च्छायाम्नपि भागवस्याः संभवात्
दृशेच्छीयतिरूपावच्छेदकतायाम स्येतीरेपि संभवात् तादृशावच्छेदकतात्वेन शक्तित्वात्
शाब्दबोधेकारणत्वकल्पनेगौरवं च तीरादिनिष्ठावच्छेदकतायाः प्रत्येकं विशेष्य
नं

च्छेदकतानिरूपितत्वेपि न विशेष्यत्वस्य अवच्छेदकतात्वेन नत्तिनष्यत्वं किं तु शुद्धावच्छेदकताम
ननादृशशक्तिस्तीरऽ तितु विशेष्यपतारणामात्रं। इच्छाविषयत्वंज्ञानविषयत्वं वा शक्तिरि
गमनाविरहाच्चुम्राधिकमन्येव स्यात्। नस्मात्पदपदार्थयोर्वाच्यवाचकभावव्यवहारानिय
संबंधः पदार्थानरमेव। तस्य चलत्सप्राकृतसेवधर्मिग्राहकमानसिद्धत्वात्तत्रस्यबोधाय
च्यसंबंधनपलक्षणाद्दनेरपिस्वीकारस्यावश्यकः तज्ज्ञानस्य शाब्दबोधे हेतुत्वान रकल्पनप्रयु
क्तगौरवंतु फलमुखत्वान्न दोषावहं। अन्यथानुपपत्तेश्च। अत एव शास्त्रस्यव्यवहारः स्वरस
तः संगच्छते। अपवाशक्तिलक्षणाज्ञानयोः शाब्दबोधं प्रत्येकरूपेणोवहेतुता। न याहि तच्छा
ब्दं प्रति शक्तित्वावच्छिन्नसांसर्गिकविषयतानिरूपितपदनिष्ठप्रकारतानिरूपितत
विशेष्यताप्रज्ञानत्वेन हेतुता। शक्तिसंबंधेन शब्दसंबंधेन वा पदप्रकारकज्ञानेन शक्तेः संसर्गत
या शक्तित्वनिष्ठावच्छेदकतापर्य्याप्त्यैसेरविवेशिशेन शक्तसंबंधप्रकारकज्ञानस्यापि न न

शेकरणात्। परंतु पदनिष्ठप्रकारतानिरूपिततादृशसांसर्गिकविषयतायामर्थविशेष्यतान
निरूपितत्वानभ्युपगमान्न शक्तिसंबंधेन पदाभावप्रकारकबुद्धिमतिव्याप्तं तस्य तानस्य
पारणाभ्यासादिह रिपदस्य तत्यमर्थः इंद्रियाणां चाक्षुषादिविषयेषु घटादिषु पुरुषप्रयत्नानपे
क्षप्राप्यायोग्यतानवीयचाक्षुषादिकारणतावच्छेदकत्वापत्तिन पार्थैः साकमपि पदानां संब
धोपयोग्यताऽनवच्छिन्नबोधजनकतावच्छेदकधर्मो न तु जनकत्वमेवोक्तयुक्तेरिति निरूपणं द्विरो धोपो
त्तिसर्वमनवद्यमिति तदाह कुत्र व्याकरणस्येत्यादि। ननु केवं शक्तिग्रहं व्याकरणोपमानकोशाप्त
वाक्याद्व्यवहारतश्च। वाक्यस्य शेषाद्विवृतेर्वदंति सान्निध्यतः सिद्धपदस्य वृद्धाः इति तत्र व्या
करणादिकं साधुत्वसहकृतमेव शक्तिग्राहकमिति नैयायिकमतं। यतो साधुत्वसहकृतेन तस्यः कर्मृ
तिसन्नेणकृतावेव शक्तिः परिच्छिद्यते न तु कृतेरो तिपूर्वेन तथोक्तं। एवं गुणसंख्यादपद इति को
पिसाधुत्वसहकृतेन गुणस्य वशक्तिर्निर्दृष्यते न तु गुणिनि गोरवाद्गुणिवाचकपदानाम

देशवाक्यार्थस्मृतिद्वारा गवयादिर्गवयादिपदवाच्य इति शक्तिपरिच्छेदकत्वं। इदमेतद्धे दि
साकारकोसवासादर्पितहहः व्यासत्वं च तदर्थविषयकयथार्थज्ञानवत्त्वं॥ व्यवहाराच्च प्र
योजकवृद्धेन घटमानयेत्युक्ते प्रयोजकवृद्धेनानीते घटे पार्श्वस्थो घटकर्मकानयनं यनत्
दिकार्यं घटकर्मकानयनादिज्ञानसाध्यमित्यनुमिमीते व्यवहारेऽप्रवृत्तं ज्ञानस्य हे
ता नच्चानेन तेन हेतुजिज्ञासायामुपस्थितेन तद्वाक्यमेव नह्व हेतुत्वेनावधारयति। तस्य चाप
संबद्धस्य न हेतुपदस्यार्थेन साकं प्रश्नाद्युपस्य संबंधमवधारयति सैव शक्तिरिति व्यवहियते
यद्यपि प्रथमं तेन वाक्यस्यैव वाक्यार्थेऽवधारितः स तथापि घटं नय गामानयेत्यादावापोद्वापाभ्यां
प्रत्येकपदशक्तिग्रहेण प्राग्ज्ञातवाक्यशक्तिग्रहे चंद्रदेऽपीति। शास्त्राध्येयमनु
न्यशात पोजनादिपरिमाणग्रहेण प्राग्भ्यासेन प्रापमिकास्य परिमाणग्रह इत्याप्रामाणं
गस्यते इति नैयायिकाः प्रत्येकपदशक्तिग्रहेऽणेवाक्यास्रादिसहकृतेन वाक्यपर्यवाधोपपत्तेर्युक्ते

भ:सा:

तस्याशयः अन्येतु वाक्यार्थे शक्तिग्रहस्य प्रत्येकपदशक्यपदार्थोपस्थानेन नतद्बाधासंभवेन प्राय
शक्तिग्रहस्यैवबुसत्वमित्याहुः वाक्यशेषात्तु पदैर्न्तुहीतोऽस्त्र यवपदस्य दीर्घश्लक्ष्णविशिष्टे अ
णांप्रयोगात्संयोगेच्छानांप्रयोगात्कथंनाकिरितिसंदेहे यच्चान्या ओषधयो म्लायन्ते अथैते मो
दमानाइवोत्तिष्ठतीति वाक्यशेषेण दीर्घश्लक्ष्णविशिष्टे तन्निर्णयः विषरणस्यय पाशं किंवा ह
कत्वं तथा धात्वर्थे निरूपणं उक्तं इह सहकारतरोमधुरं पिकोरौतीति सादौ प्रसिद्धसहकारा वि
पसन्निधानात्पिकादिपदानां कोकिलादौ शक्तिपरिच्छित्तिरिति। सेघ्राशक्तिनांनानार्थेषु संयोगादि
नानियम्यते। तदुक्तं काव्यप्रकाशे। संयोगो विप्रयोगश्च साहचर्यं विरोधिता अर्थः प्रकरणं
लिंगं शब्दस्यान्यस्य सन्निधिः सामर्थ्यमौचिती देशः कालो व्यक्तिः स्वरादयः शब्दार्थस्या
च्छेदे विशेषस्मृतिहेतव इति। शब्दार्थस्यानवच्छेदे संदेहे तन्निरासहायविशेषनिर्णयस्यज
संयोगादय इति तदर्थः शक्त्योपस्थितानामनेकेषामेकतरमात्रार्थतात्पर्यनिर्णयप्र

र्थबोधकत्वं तेषामिति भावः तत्र सवत्साधेनुरवत्साधेनुरितिक्रमेणासयोगवि भि...प
योरुदाहरणे। साहचर्यं साहश्यं। सहशयोरेवमापृशः सहमयोगादेवंचरामलक्ष्मणावि
रावभयोर्नानार्थयोर्युगपदेवसाहचर्यग्रहाधीनतात्पर्यग्रहेण विशेषावगतिरिति नान्यो
न्ययः रामार्जुनगतिस्तयोरित्यादौ विरोधेन सा। अंजलिना जुहोत्यंजलिनादित्यमुपतिष्ठत इ
त्यादौ धात्वर्थवशात्तदाकारांजलिपरत्वं सैंधवमानयेत्यादौ तु भोजनादिरूपप्रकरणेन सा:
न्यतः शङ्करा उपदधातीत्यादौ तेजो वै घृतमित्यादिघृतादिस्तुतिरूपालिंगादेकपदस्य घृ
तसाधनांतत्वेनात्पर्यावगतिः रामो जामदग्न्य इत्यादौ तु जामदग्न्यपदसन्निधानेन रामपदस्य पर
शुरामपरता एवमभिरूपाय कन्यादेयेत्यत्राभिरूपतनयेति सामर्थ्यादवगम्यते। यम्बुनि
वेपरस्तु नेत्यत्रौचित्यापरशब्दपदस्य छेदनार्थत्वं भात्यत्र परमेश्वर इत्यत्र राजधीनो नप दे
शास्यरमेश्वरपदस्य राजपरत्वं चित्रभानुर्भातीत्यत्र चित्रभानुपदं रात्रौ वह्नेर्दिवा सूर्यस्य

धकं भिन्नो भातीत्यादौ त्यके लिंगाशश्वेसु दृष्टोपि सर्पस्याबोधकं भिन्नपदं। स्थलपद्मतीमनछ
ही मित्यत्र खरानसुरूपबहुव्रीहिस्वर्थत्विर्णपः अर्थादिपदान्यत्वणत्वादि। पप्यासुसितं मित्य
त्र सुशब्दस्य कर्मप्रवचनीयस्य पूजार्थकत्वे। सुषितं मित्यत्रोपसर्गस्यानर्थकत्वमेवं प्र
णायक इत्यत्र णत्वात्प्रणायूनकत्वे बोधः प्रनायक इत्यत्र तदभावात्य गगनतनायकबोध
इत्याद्यूह्यं। यत्तु पदपदार्थयोर्योर्थः स शब्दोपश्शब्दः सोर्थ इतीनरेतरा ध्यासमसत्यकं ताद्य
संभेदव्याप्तकमस्ति। तस्य वाचकः प्रणवः ओमित्येकाक्षरं ब्रह्मेति भेदाभेदयोर्दर्शनात्।
उ आद्ये भेदस्याभ्दन्तत्वविवक्षया षष्ठी। अभेदस्याभ्दन्तत्वविवक्षयात्वं स्य प्रातिपदिका
र्थे प्रथमा। स एव संबंधः पदतदर्थयोर्वाच्यवाचकभावव्यवहार। निपातमयः शक्तिनं तु
केनः पदार्थान्तरं वेति भवतु नुयापिमतं न तु नसाधीयः अध्यासमलक्ष्यासतनस संबं
ता संभवान्। भेदाभेदयोः परस्पराभावरूपतया विरुद्धत्वेनैकत्रासंभवाच्च। कस्य

ध्यास संभवेपि सर्वेषां तथाध्यासे मानाभावात् घटपदनाशेपि घटस्योपलभ्यमान [illegible] य
पोस्तादात्म्य सा संभवत्तु निकतात्र। न च पाकरके पाकृष्णमेपि पाको न रमयमिदानीन [illegible]
मइति प्रतीतेर्मेदाभेदेन विरुद्धाविति वाच्यं। अव्याप्यवृत्तीनामेषामेकावच्छेदेन विरो
धानपायात्। अन्नतस्यतत्र देशकालावच्छेदकभेदेनैवायमिदानीन्तनश्यामोप्यसोमले
न कपि संयोगी नितत्तु नदनवगाहिनी घटोयं न प्रमा मोह्यस्येन कपि संयोगीति प्रतीतिः
किं त्वभेदवादे घटपदनाशे घटनाशापत्तिरेवं शब्दवदर्थस्यापि श्रोत्रेन्द्रियग्राह्यतापत्तिः श
ब्दस्य च चक्षुरादीन्द्रियग्राह्यतापत्तिरिति बहुव्याकोपः शब्दस्य प्रधानत्वस्यं तपाच
स्यते। न चास्यं तभेदे घटः पटोस्यं ताभेदे घटो घट इति सामानाधिकरण्यादर्शनाद्भेदाभेद
वादेपपत्तिरिति शंक्यं। शब्दो घट इत्यात्मनुभवात्घटेन शब्दः शब्देन घट इत्यननुभवाच्च
भेदस्यैवास्ति हेतुः ओमित्येकाक्षरमित्यादौ त्वक्षरपदस्य लक्षणा प्रणवे निरूढलक्षणा पासा [illegible]

श॰ सा॰

नाधिकरणेपोपपत्तेस्तद्वाक्यस्योपासनाकाङ्क्षत्वपाभेदेप्यभेदोपासनपरत्वोपपत्तेश्चेत्सं
त्रविस्तरः साच शक्तिस्त्रिधा योगो रूढिर्योगरूढिश्चेति। प्रकृतिप्रत्ययनिरूपिता तत्तदर्थे पार
क्तिः स योगः तन्मात्रेणार्थबोधकपदं यौगिकमिति व्यवह्रियते। यथा पाचकादिपदं तत्र घट
कधातुप्रत्यययोः पाकादौ कर्त्रादिप्रकारके च शक्तत्वात्। अवयवार्थप्रतीतिं विनैव समुदा
यस्य तदर्थे या शक्तिः सा रूढिस्तन्मात्रबोधकं पदं रूढं। यथा मणिनूपुरादि। अश्वगंधादिपदात्तु
कस्याचिद्विशेषस्य विशिष्टसमुदायनिरूपितशक्त्यौषधिबोधः कदाचित्तु अश्वस्य गंधोस्यामिति व्युत्प
त्त्या वाजिशालादिबोधोपपद्यत इति यौगिकरूढिः पङ्कजमौक्तिकं पोरेवांतर्भावात् रूढियोगा
पहारिणीति तु प्रकरणाद्यभावे। लाक्षणिकं तद्धि शक्यार्थबोधकत्वपरे। यत्रावयवार्थ
रूढ्यर्थयोः समुदायशक्तिरर्थबोधिका सा योगरूढिस्तया अर्थबोधकपदं योगरूढं यथा पङ्कजा
दि तत्र पङ्काधिकरणकोत्पत्त्याश्रयपद्मत्वविशिष्टबोधात्। अनुपपत्तिप्रतिसंधानं

पद्मबोधानात्। लक्षणा वस्तुत्वादिमपंचितं पर्वमेव। गंगायां घोष इत्यादौ गंगापदस्य
तीरे शक्यसामीप्यरूपलक्षणाग्रहे तदाहितसंस्कारजन्यतीरादिसमुपस्थिती राधिकरणत्वे
षशाब्दबुद्धिः स च शक्यवृत्तिरन्वयानुपपत्त्या लक्षणापाश्च प्रवृत्तस्य शक्यस्यैव पत्वात्। अन्वया
नुपपत्तिप्रतिसंधानं च न लक्ष्यत्वे बीजं। यष्टीः प्रवेशयेत्यादौ कुन्ताः प्रविशन्तीत्यादावपि न दृष्टं। यथा वदृ
तस्याव यदंनमुखममुखं भाति चास्यास्यामिसत्वं तादात्म्य संबंधावच्छिन्नत्वबदनत्वावच्छि
न्नप्रकारताकनिरूपितवदनत्वावच्छिन्नविशेष्यताकबोधो न संभवति। तादात्म्य संबंध
वच्छिन्नतादृशप्रकारतानिरूपितविशेष्यतावच्छेदकतासंबंधेन शाब्दबुद्धौ विधेयतावच्छेद
स्यतेन्दुत्वादिनिवदनत्वावच्छिन्नापेक्षणपदनिरंतरं चिनाकांक्षानवदनपदे तेस्तत्र वदनपदं
त्वस्य लक्षणापाठादकपरनदूपं स्यितादृशस्वसावच्छिन्नस्याभेदान्वयो बदने। अनुशासन
बोधितनैराकांक्ष्यमपिधाचित्तत्वादयथाहुनसीतासरित्यागः सरत्नाकरमेखला। वसुधा

भ॰ सा॰

पृथिवीपालः पृथिवीमेवकेवलंपालयितुमभुजिधातोरवनवाचकस्यात्मनेपदनिराकांक्षत्वत प
आर्थवृद्धौप्रतिवद्धायांतद्वारातुनास्वार्थपालनबुद्धिखन्यापोग्यत्वन प नेराकांक्षस्य भुजो न
न इति सूत्रेणबोधनात्॥ तत्र केवलपदेनतत्कालिकरामाभिन्नपृथिवीपालकर्तृकभोगक
र्मतिष्ठान्योन्याभावप्रतियोगितानवच्छेदकैकत्वयोगिनीव्यक्तिरभिधीयते। एकारेण पृथि
व्यन्ययोगव्यवच्छेदः एवं चतत्कालिकरामाभिन्नपृथिवीपालकर्तृकभोगकर्मनिष्ठान्योन्यो
न्याभावप्रतियोगितानवच्छेदकैकत्वविशिष्टाभिन्नपृथिवीकर्मकभोगकर्त्ता पृथिव्यन्य
न्नीकर्मकभोगाकर्त्तारामाभिन्नः पृथिवीपालइतिन्यायेनयेवाक्यार्थबोधः द्विरेफो मधु
ररौतिद्विरेफः कूजतिकाननइत्यादौतुमुख्यार्थबाधएवलक्षणाबीजंकिंतुसालक्षितलक्ष
णुयन्नेतल्लसमासार्थेरेफद्वयविशिष्टघटितत्वात तस्याः तथाहि येन पुरुषेणाद्विरेफाविट
रूपप्राणिविशेषेनद्विनेगृहीतावितुद्विरेफपदेयत्रेनिव्युत्पत्त्यारेफद्वयसंबंधिभ्रमरपदे

~~पृथिवीपालः पृथिवीमेवकेवलमभियम्यभुजिधातोरवनवाचकस्यात्मनेपदनिराकांक्षत्वत~~
~~र्थवृद्धौप्रतिवद्धायांतद्वारातुनास्वार्थपालन~~ संबंधरूपलक्षणागृहीतातरूपप्राणिविशे
षेष्वकमधुरारवकर्तृत्वशाब्दबोधस्यतात्पर्यविषयस्यानुपपत्त्याद्विरेफपदात्लक्षणरेफ
द्वयदिनपदवाच्यत्वलक्षणापोपस्थितेप्राणिविशेषेमधुरावकर्तृत्वान्वयइतिद्विरेफपदेन
भ्रमरपदस्मृपस्थाप्यनेनेनचप्राणिविशेषोपस्थितिरितितुनसम्यक्। भ्रमरपदानामिनिवृत्तते
तत्रपरस्परापर्यान्वयासंभवात्। भ्रमरपदेलक्षणापामपितनेनतदुपस्थितिरूचरितस्येवापे
प्रसायकत्वाद्दित्याहुः एवं द्विरेफः कूजतिकाननइत्यादावपिबोध्यं एवं गंगाहरतिवेपुंसांह
प्यापीतावगाहितेस्यच्चपीतागंगापापंहरतीतिवाक्येगंगापदात्प्रवशक्यप्रवाहोवपुंसा
वपविभावसंबंधरूपलक्षणाग्रहाहितसंस्कारसहकृतात्उपस्थितोहतजलोपानकर्मत्वा
न्वयः तात्पर्यानुपपत्तिरेववासर्वत्रलक्षणावीजं। नेदृक्त्वापकत्वेनेवोत्तरेराकांक्षादीनामु

म.सा.

प्रयोगः। अत एव प्रष्ठीः प्रवेशयेत्यादौ पञ्चादिपदानां न द्वारकत्वेऽपि लक्षणा। यष्टीः प्रवेशय
मत्वान्वयानुपपत्त्यभावेऽपि भोजनादिप्रकरणे ज्ञातेन तात्पर्यविषयभोजनप्रयोजनकप्रवेश
कर्मत्वानुपपत्तेस्तत्र जागरूकत्वात्। एवं कुन्ताः प्रविशन्तीत्यत्रापि तात्पर्यानुपपत्त्यैव प्रयुक्तं। ननु छ
त्रिशब्दस्य पदद्वयघटितत्वेनवाक्यत्वेन पारम्पर्यापन्नयेकार्थं न स्यात् लक्षणा। शक्यासम्भवे हि किं चान्न
नैकसार्थ्यं गङ्गात्वेन सम्बन्धावच्छेदकं। पंतीरस्यानन्वयापत्तेः। गङ्गात्वेनोपस्थितस्य गङ्गापदेनाकांक्षा
विरहादिति चेत्सत्यं। संबन्धिशक्तमनुपपन्नं तत्रैव कसार्थसंबन्धिलक्षकत्वाभ्युपगमेनोक्तदोषद्व
यस्याप्रसक्तेः। न च छत्रपदवैयर्थ्यं तस्य तात्पर्यग्राहकत्वेन सार्थकत्वात् लाक्षणिकं पदं न रत्न
भावकमिति संप्रदायः। स्वशक्यानुभवं प्रसेव पदानां कारणत्वाद् नत्वयं शक्यं न स्वस्वशक्य
नुभावकत्वेन हि साधोषादिपदादेवतीरानुभवोपपत्तेः शक्यादशक्योपस्थितिर्लक्षणे
भ्युपगच्छतां मते तज्जन्योपस्थितिसंबन्धेनैव पदस्यानुभावकतया तस्याश्चतीरप

पपत्तेः शक्यादशक्योपस्थितिर्लक्षणेत्यभ्युपगच्छतां मते स्वजन्योपस्थितिसंबन्धेनैव पदस्य
वकतया तस्याश्च तीरादावभावात्तस्यानुभावकत्वमिति तन्मतं। न च तत्संभवति शक्योपः
नतीरादेरप्रकृतत्वेन यातत्र प्रसयापान्वयासंभवात्। वस्तुतस्तु लाक्षणिकं पदमुद्देश्यविधे
भावेनान्वयाजनकमित्येव न दर्पः उद्देश्यविधेयभावेनान्वयेशक्तिमत्त्वस्यैव तन्त्रत्वात्। अत एव
नञ्विधेयपरः शब्दार्थ इति संगच्छते किं च तन्तुसंयोगस्य पटसंयोगहेतुत्वतात्पर्यकेतन्तुः पटं जन
यतीति सर्वलाक्षणिकवाक्येऽन्वयानुभवापपत्तेर्लाक्षणिकपदस्यानुभावकत्वमेवन्याय्यं गंगा
पदतीरमनुवासीति प्रतीतेश्च तादृशप्रवादेनाभिनिवेष्टव्यं। ननु स्वापत्यांग नमिति तिति तिवुसने
ननु व्याप्तिज्ञाने। न च छत्रान्तानामपि शब्दबोधदर्शनात् गाव्यादयः परं शण्नां गवादिशब्दविकृति
नोद्बोधकविषयाः। इति प्रकृतिस्मारकत्वादिसाधारणेन व्याचष्टे भ्रमेण साधुशब्दमिति।
नुमीयते। एवं च स्वपर्यायः प्रसज्यते तेषां साधुस्मरणस्यैवोपयोगः इति। अपभ्रंशानां सासाधुसंः

भ॰सा॰ कत्वानुन॥ शाब्दजनकसाधुत्वस्याभावात्साधुत्वज्ञानस्य न निर्वंधकत्वाद्देतिभावः नचन्हो
मन्निमाह। उक्तेहीतिते। अपभ्रंशाः साधुष्विति विषयसप्तमी। साधुविषयकस्मरणेनेस
प्रत्यये तिगवाद्युपवोधकारणानीत्यर्थः प्रसंगं निरसमाह नाशक्यमिति। साधुगवादिशब्दज्ञान
त्वप्रकारकज्ञानविषयतामापन्नं वेत्यर्थः एवकारोवार्थे। गोपदे उच्चारणीयत्वकरणापादवेन
गावीसुघारितेवस्तुतो गोपदमेवेदमिति तादात्म्येनभासमानागाव्यादिशब्दाद्गवादिज्ञापार्थ्येस
प्रकाशकाइत्यर्थः नचवस्तुमात्रारेरकत्वाभेदः तत्रापभ्रंशगतानुपूर्व्याएवशक्ततावच्छेदक
त्वात्तन्नसाधुगतायास्तस्यास्तत्त्वमिति भेदादिति भावः एतुशब्दार्थैपोस्तादात्म्यशक्तिरिति
स्वोक्तार्थे तादात्म्यमित्यादिहरिकारिकाई स्योपष्टंभकतयोपन्यस्तेन तस्यैव तादात्म्यस्य
त्वेपि शब्दनिष्ठशब्दतादात्म्यज्ञानस्यार्थबोधकत्वेन तस्य शक्तित्वासंभवात्। उपक्रमे
हारपर्यालोचनया साधुशब्दतादात्म्यभ्रमस्यापभ्रंशानामर्थबोधजनकत्वमिति प्रसं

रपेवन व्याख्यानस्पष्टेत्यादिति। अवाचकत्वेपुंक्तिमाहनशिष्टैरिति। एतस्तेपंभ्रंशासाधवेत [illegible]
पर्यायाद्वशिष्टैः स्वप्यादिनातप्रतिपाद्यन्ते तेनवाचकाइत्यर्थः नसाधुष्विसाधुत्वमर्थे वि
दयन्तिः वंवंवेत्यादि। अव्ययत्वमितिभावरणान्त्रिपाविशेषणां। नद्विष्टं। अव्ययत्वशब्दस्तोत्रदरणानेन।
साधुविकृत्यपभ्रंशास्वरणेन। व्यन्ते। अपभ्रंशप्रकृतिसाधुशब्देस्मृतेसतीतिशेषः निरर्णयः
नंदर्थे शाब्दबोधोभवतीत्यर्थः एवमितिइत्थंवेत्यर्थः साधोर्गवादिशब्देअपभ्रंशाः गाव्यादिः
तेन। असाधुशब्देन। साधुव्यवहितः साधुस्मृतिहारकः कश्चित्समसिद्धोवादिनः अभिधीयते
वोध्यतइत्यर्थः उभेवार्थे दृष्टपितुमाशंकते। नविति। तेषां। साधुपर्यायाणां। एकत्वादिति। ए
कजातीयत्वादित्यर्थः नचास्येकजातीयत्वं येन तत्रापि विनिगमकाभावात्सृष्टिकल्पनास्यादिति भा
वः अभ्युपेत्येति। एकजातीयत्वस्य शक्तिकल्पनापामतेन्यत्वे शक्तिमत्त्वाविशेषात्साधूनामिवापभ्रं
भ्रंशानामपि कोशादौ प्रतिपादनं प्रसज्येतेत्यर्थः एतन्मतेनेनैवेति। ते साधुष्वनुमानेनेसाधुव

भः साः

मतेनैवेत्यर्थः अपभ्रंशाद्बोधस्योत्कीसोपपादितत्वात्तत्र शक्तिकल्पनं स्यादत आह म्लेच्छमि-
शंकानिराचिकीर्षुस्तन्त्रोक्तप्रकारासंभवं दर्शयति। अयं भाव इति। नास्तीति। साधुशब्दा नि-
त्यर्थः अत एवेत्यनुमाह पामराणामिति। बाधादिति। व्यवहारे तेषां बोधानुमानादित्य-
र्थः तथा चानधीनशास्त्राणां तेषां साधुत्वप्रकारकशक्तिज्ञानासंभवेन न न च साधुशब्दस्म-
तिकल्पनापि शाब्दबुद्धिरुपपादयितुं शक्येति भावः किंच साधुशब्दस्मृतिकल्पमाकल्पे किंसंभ-
वेदपि पयदिमसत्वत्र न साधुशब्दानितेषां बोधोदयः स्यादस्त्वेवं तु नास्तीत्याह तेषां साधोरिति
शक्तिभ्रमादिति॥ अर्थे नितरां पुनरपि नायाः साधुशब्दनिष्ठायाः शक्तेरपभ्रंशे भ्रमादित्यर्थः किं बो-
धकत्वस्येति द्वितीयेत्वाईश्वरेच्छेति सन्नमोच्येति। मान्यपदं हन्तार्थकं। अपभ्रंशाद्बोधस्य
बोनुभवसिद्धत्वेन बोधकत्वेनेश्वरेच्छाया अपि तत्भावाधेन मादापापिन शक्तिज्ञानस्य भ्र-
त्वसंपत्तिः प्रतीतेर्भ्रमत्वे विषयबाधस्यैव तन्त्रत्वादिति भावः ननु साक्षात्ताकल्पत्वापभ्रंशे शक्ति-

चकव्यवहाराभावेन तत्साधुत्वेनेश्वरेच्छानुपशक्तेस्तत्र भ्रमे बाधकाभावो नत्याह शक्तेरित्य-
मासंभवादिति नत्सद्विशेष्यकत्वं दर्थबोधजनकत्वप्रकारकेच्छाया स्तत्सद्विशेष्यकत्वेने-
च्छानायाः पदानरविशेष्यकत्वासंभवेन इमासंभवादित्यर्थः अपभ्रंशाभिप्रायेण। पभि-
क्तनविशेष्यत्वन्तपापारत्वत्वं धावच्छिन्नावच्छेदकत्वन्तपापाः पदापांतरन्तपापावापावाश-
क्तेस्तत्र भ्रमेबाधकाभावादिति बोध्यं। न चाच भ्रमेणापि बोधस्य दुरुपपादत्वेन भावायो-
शक्तिरावश्यकेति भावः अस्मिन्नपि पक्षे हरिसंमतिमादर्शयति। नुक्तं चेति पारंपर्यादि जि-
ज्ञातार्थे वाचकविगुणोऽप्यभिहितगर्भे विशेषणांवैगुण्यं चकरणापाटवेनपंभ्र अभिधातृवैगुण्यप
स्यापभ्रंशशक्तिपामकत्वान। न चाचविगुणोऽप्यभिधातृषस्त सपरं परयायेष्वर्थेषु मसिद्धि-
गतानित्यर्थः दैवीति संस्कृतनरपेस्यर्थः अशक्तेः करणापाटववैदिः अवकीर्णानुच्छिन्नानुप-
ब्राह्मणेनेत्यर्थः अनिसदर्शीनां। शब्दानित्यत्ववादिनां अस्मिन्वादे। शक्तिविचारे इत्यर्थः न-

म: सा:

षांसाधुरवाचकइत्यनुपपन्नं। यस्मिन्नर्थेऽपभ्रंशाः प्रयुज्यंते तद्वाचकत्वस्य साधुषु सर्वसं
त्वादते आचष्ट अवबोधक इति। अवहितः साधुर्नतत्र बोधकः किंतु सास्नादपभ्रंश एव न त
नुपूर्वीमत्वेन वाचक इति भावः न त्वियं अयमपभ्रंशानुपावाकू॥ अभिधात्वे गुरुपेनोद्धिन्ना
पूर्वीकापि दैवी संस्कृतेनतु पैर्वानेयायिकानां तस्याबोधकत्वे भ्रमस्य वा पारंपर्यादिसु पा
नोऽसाधुतादात्म्यभ्रांतिमूलकशक्तिभ्रमेण वा बोधकत्वसंभवादित्यर्थकं दैवी वाग्व्यवकीर्णेयं
मित्यपि पूर्वोक्तं तिमकस्यैवोपोद्बलकं नदैवं चेन्नेषां साधुरवाचक इत्यनुपपन्नं नकल्प्य आरोपित
साधुत्वकोपभ्रंशानां बोधकत्वेन साधुस्मरणाद्यो धान अभ्युपगमात् तेषामित्यादेः साधुतादा
त्म्यारोपविषयास्त एव प्रसिद्धार्थानां बोधका न तु नतदानुपूर्वीमत्वेन बोधका इत्यर्थो नस्म
न्नोक्तत्वापभ्रंशानां तत्वेन वाचकतासिद्धिरन आह किंचेति तासां भाषाणां द्वोषइ ति
व्येरवान्न तत्रशक्तिरित्यर्थः सकलदेशशिष्टपरिगृहीतत्वमेव विनिगमकमन आह

प

छेदिके नियोधजनकतावच्छेदिके सत्यर्थः नपोरिति। साध्वपभ्रंशयोरित्यर्थः सकलशिष्टपरिगृह्य
नत्वं तु न विनिगमकं। शवतिर्गतिकर्मा कंबोजेषु प्रयुज्यते विकार एवैनमार्या भाषंत इति भा
ष्यान्न देशनियमसंस्कृतेषु शक्तिसिद्धेनापत्तेः वाचकस्य व्यंजकतापामासंकारिकाणां प्रा
कृतभाषायाह रणस्यासंगतत्वान्नि ष्वान्यन एव न तद्देशीयशिष्टानां ननन्वापासुनिः संदिग्ध
शाकत्वस्य यः संगच्छते। न चासौ भ्रमः बाधकाभावादिति भावः उपसंहरति। तथा चेति। अप
भ्रंशानामपि शक्तत्वे। तेषां अपभ्रंशानां। साधुतास्यादिति। शक्तत्वस्यैव साधुत्वादिति भा
वः साधुभिर्भाषितव्यमिति अपंसाधनेवप्रयुंजीतेत्यादि न प्रश्नेत्यर्थः नासाधुभिरिति।
नापभ्रंशितवैमलेच्छितवैइत्यादिनिषेधविधिरित्यर्थः योग्यत्वंजनकतावच्छेदक धर्मवत्वं।
तत्र साधुशब्दे जनितिरिति। तत्र प्रमाणान्तरेकः शब्दः सम्यग्ज्ञातः शास्त्रान्वितः सुप्रयुक्तः स्वर्गे ले
के कामधुग्भवतीत्येकः पर्वपरयोरित्यत्रस्य भाष्ये पठितश्रुतिः सम्यग्ज्ञातः साधुत्वेनरा

भ.सा: यदिहपतिनिष्ठितंतत्साधित्वपर्यायमितिसम्प्रदायेनचततःशास्त्रान्वितः शास्त्रव्युत्पादनमा
त्राभिसंहितः सुप्रयुक्तः शिष्टाद्युक्तमार्गेण प्रयुक्तः इति तदर्थः नेहेलयो हेलय इति कुर्वन्तः प
राबभूवुरिति श्रुतिस्थपदे चकत्वादिना सांकर्य्यान्न तस्य जातित्वमिति विभाव्यते तदा स्त
पाधिरिति भावः तद्वनुमापमिति तदभिव्यंजकमित्यर्थः यथेन तयोक्तं। व्याकरणादीस्या
दिपदाच्छिष्टप्रयुक्तत्वपरिग्रहः एवमेवेतिनतदर्थं पुरस्कारेणात न च्छन्दसां साधुत्वपर्य्य
वसानलाभेनैवेत्यर्थः फलाजनकत्ववदिति तच्चियाधिकारिकृतस्येव तस्य फलम्भ्रंशेणादि
तिभाष्यः साधुत्वमितिः गवाद्यर्थपुरस्कारेणौघगवादिशब्दानां प्रयोगेपुण्यजनकत्वरूपं साधु
त्वमित्यर्थः नन्वाधुनिकदेवदत्तादिपुरस्कारेण देवदत्तादिशब्दानां शास्त्रेऽव्युत्पादनात्तेषां देवद
त्तादेःसाधुता न स्यादत आह आधुनिकेति घञ् प्रत्ययमिति घोषवदाद्यन्तरं नस्यंअन्तरं चतुरक्षरं
पुरुषस्य नामकृतं कुर्य्यान्न तद्धितमिति भाष्यस्यस्य स्वेत्यर्थः नतद्देशभाषानुसारेणाक्रियमाण

गुणोत्वशब्देऽशुक्लादिनपेक्षुत्पादनादिति। गुणवचनेभ्योमतुपोलुगिष्टइतिस्मृत्याशुणोऽशुक्लादयः.
नाम्नांतुशास्त्राव्युत्पन्नत्वादसाधुत्वमेवेतिभावः गौणानामितिशुक्लादिशब्दानामित्यर्थः पुंसीत्य
कोशेनेवेत्यस्या। पुंसीत्यादिकोशेनेवेत्यस्यादिः तत्पुरस्कारेण नीलाद्यर्थपुरस्कारेणेत्यर्थः प्रवृत्तौ गु
णेतिप्रयोगे। शब्दार्थसंबाधेऽन्वयानुपपत्तिप्रतिसंधानानैर्लक्षणार्थोपस्थापनेऽपि शक्यार्थमाद
यतेषांसाधुत्वंनानुपपन्नं शक्यार्थपुरस्कारेण तेषांशास्त्रव्युत्पन्नत्वादित्यर्थः गौणपदस्य निरूढ
लाक्षणिकपदोपलक्षणत्वात्तु नगणपांघोषइत्यादौ गंगादिपदानामसाधुत्वमिति भावः अ
धुनिकानामितिसंज्ञिरूपकिंचित्संबंधेन शास्त्रेकृतानां स्वार्थेविषयेऽप्रयुक्तानामित्यर्थः शक्तिग्रहोप
पत्तेदं च पित्राद्युक्तसंकेतज्ञाना दृश्यतेइतिस्वयंप्रदर्शनादाह। अन्यतिरिक्ते नित्यो कोपादादिति
कोपः शक्तिग्रहोपायसत्त्वमित्यर्थः तथा चानन्ततसंकेतानां न शक्तिग्रहां संभवात्तदर्थव्यवहारान
पपत्त्युपायमाहेति पर्य्यवसानान्नसंगतिरिति भावः एतेनग्रंथकृतावोधकतातिरिक्तशक्ते
रंगीकारेणतद्ग्रहोपायप्रदर्शनंव्यर्थमित्याशंकापिसमाहिता विषयपदाध्याहारेण मलं [illegible]

भा.सा.

षष्ठेसंबंधोविषयइत्यि। तथाचायमेतत्संबंधीतिव्यवहारेसंबंधोविषयः योग्यतांप्रतिइदमत्र
योग्यमितियोग्यताव्यवहारेयोग्यताविषयोपनीतः समयात् व्यवहारः योग्यतापात्रोधकतानुप:
केःसंविन्। ज्ञानंभवतीत्यर्थः तत्रहृष्यंतोमातापुत्रादियोग्यवद्विति। यथायमेतत्संबंधीति
व्यवहारस्तयोर्जन्यजनकभावनिश्चायकस्तद्वदित्यर्थः अन्येत्विदंहरिपदमिंत्संख्याचसंतान्
बंधिशब्देअयमेतत्संबंधीतिव्यवहारे। योग्यतांप्रतिः अर्थबोधजनकतावच्छेदकधर्मवत्त्वन
पयोग्यताव्यवहारनिरूपितोपस्तादात्म्यलक्षणोन्योवासंबंधास्तएवयोग्यतापरपर्याया य:
विषयइतिशेषः सचानादिःवृद्धव्यवहारपरंपरापर्यायास्मदादिसमपात्तिस्त्वीपनेतनतुबोध
जनकत्वमेवशक्तिरेनतद्बोधजनतेयंयोग्यइतिव्यवहारात्। अतएवतच्छेषेसतिप्रसयहेतु
संसंबंधेउपपद्यते। शब्दस्यार्थेयत्तत्समात्संबंधोस्तीतिगम्यतइत्यनेनोक्तार्थःस्पष्टीकृतःइ
अधिकमन्यत्रोपधार्यं ३६ इतिभूषणसारदर्पणेशक्तिरत्नयनिरूपणं समासेत्वलु

वेत्यत्रपंकजशब्दवदितिवदतासमासेतुघटकप्रत्येकशक्तिसहकृतसमुदायशक्तेर्व्यपेक्षासोप्य
कृतेनतन्नानुपपत्तं। पत्रसमासघटकप्रत्येकपदस्यानर्थकत्वंतत्रप्रत्येकशक्तिसाविधासंभवा
पानजसमासघटकनजः नपोरर्थाभिधानेहिव्यापारोनैवविधतइत्युक्तेरेवंजहत्स्वार्थावादे
इवेहशास्यलेउत्तरपदार्थादिप्राधान्यस्यस्वरसतोनुपपत्तिरपीतीमांशकोपरिहृतंतुनजर्थेत्ति
नपराभिसाहत्तजत्थंमितिमतेनउत्तमासइत्ति। अपंभावः घटोनपटोनास्तीत्यादावभावशाब्दबो
धस्यसार्वजनीनप्रसिद्धत्वान्नञोभावार्थकत्वमावश्यकंतथाचोत्तरपदार्थप्राधान्यादिव्यवस्था
सुलभायद्यपिघटोनेत्यादावभावविशेष्यकएवबोधस्तथाप्यसर्वइत्यादावनुरोधेनारोपितत्व
र्थकत्वमपिनञोगीकरणीयमितिनिशेषपरणेनव्यापथेत्सारेसिद्धनीतिरप्रतएवेतिप्राधान्या
नुपपत्तेरेवेत्यर्थः ननुनञस्तत्राभावार्थकत्वेकपंप्राधान्यानुपपत्तिरित्यतोभावार्थमाहा
र्थेभावइति। अन्यथान्यारोपितत्वार्थकत्वानुपगमेमेवार्थकत्वइतिपावतः सासर्वनापर्यवसि:

१०७ नस्यादिति। असर्वद्रस्यत्ननञोभेदार्थ्यकत्वेनत्र प्रतियोगितयासर्वपदार्थस्योपसर्जनत्वेनत्र
ञोपसर्जनानांसर्वादिवहिर्भूतत्वेनातिसर्वद्रस्याद्याविवनद्र प्रवृत्तेरितिभावः ननुभेदप्रतियोगि
गीसर्वद्रतिनन्त्ववोधाभ्युपगमान्नोत्तरपदार्थस्यप्राधान्यहानिरतआह घटोनास्तीत्यादाविति
नित्तस्यान्ननर्थस्यनञर्थाभावत्वस्यविशेष्यतापन्नत्वादितिभावः ननुनवाप्यघटः पदइ
त्यनीघटभिन्नः पदइतिसर्वसिद्धप्रतीत्यनुपपत्तिरतआहास्मद्रीत्येतिसंभेदयोधः आर्थे न
इतिअर्थाद्रुपस्थितिविषयाद्यागतद्रसर्थःमानसद्रति। तत्रशाब्दत्वमस्यपरत्वसिद्धत्वेतिभावः।प
नन्वसर्वशद्वस्यसर्वनामत्वाभावेकस्तत्रितआह तथाचेति। अत्रचेत्यारोपितत्वं नञ्वाच्य
मितिकस्येचेसर्थःतिक्कर्थद्रतिविषयत्वस्यसंसर्गेमप्यादेयेवत्वाभावात्तमलभ्यारोपस्येवनञर्थ
त्वंनत्वारोपविषयत्वंगोरवादितिभावः नन्वारोपस्यवाच्यत्वाभ्युपगमेघोनत्कनाप्रतिपादक
विरोधोतआह घोस्यनोक्तिरिति। वाच्यस्यापितस्यविशेषणानेवनाभाववद्विशेष्यनेतिसर्व

परंतयोक्तिरितिभावः घटोनास्तीति। यद्यपिसमासयोऽपनञस्त्वारोपार्थकत्वंमते उक्तं तथापि
घटोनास्तीत्युक्तिरन्नेवृतत्वाप्यारोपाननुभवइतिहृद्यांतार्थत्यवधेयं। नञ्घोत्यमित्यत्र नञोवि
शेषणातपाधान्यवधानेनचोपस्थितत्वेपिसदादीनांबुद्धिस्थपरामर्शकत्वानदातत्सरामर्शेना
नुचितइत्याहनदर्थोनञर्थइति॥ साधारणेपतेति। प्रकृतेत्यर्थपदस्यतज्जन्यवोधविषयप
रतपापसहृयस्यसंग्रहः तत्रासतिवाधकेवाचकत्वमेवसतितुतस्मिन्द्योतकतापीतिभावः
नञ्वाच्यत्वादिति। यद्यपुत्तरपदार्थप्राधान्येननञ्सूत्रस्यप्रवृत्तिस्त्रमात्रस्यानपर्थंप्रा
प्नोतिनञः प्रयोगान्नञर्थविशिष्टस्यानयनंभविष्यतिकेः पुनरसौनञर्थो। निवृत्तपदार्थकः
प्रत्यक्षराहृष्टस्यगौरादेर्दर्शनाद्रुष्टोपदेशाद्वापवेमब्राह्मणोपमित्यध्यवस्यतिततःपश्चा
द्रुपलभतेनायंब्राह्मणइतिनतोऽब्राह्मणोपमितिप्रयुंक्ते। आतश्चनहृष्टगुणादर्शनाद्रु
ष्टोपदेशाद्वाब्राह्मणात्वाध्यवसायपर्वकमेवनायंब्राह्मणइतिज्ञानेनस्वपंकासवर्णोमापुरुषः

मु॰ सा॰
१०८

हृष्ट्याध्यवस्य निर्व्वाहकरणोपपत्तिनियम्याश्रितं वस्तुतत्त्वं नस्य निर्णीतं भवतीति वःसूत्रभाष्यपप्र॰
लोचनपाके प्रयोक्तार्थस्यैव साधुत्वे सम्पन्नेन तथापि तन्त्राप्यस्य भेदप्रसक्से कचित्प्रयोगप्रानुपलब्धे
हेतुत्वत्वप्रदर्शनपरन्तु पूर्वोपपत्तेर्नञ्जन्यारोपवाचकत्वे नञ्पदं भक्त्या भावान्तरान्यथासं
मासदृशे उक्तयुक्त्यानरणोपासंभवेन नञ्नञ्जस्तद्वयेषक्त्वासंभवात् घटः पटघटः पटस्तना
पत्तेः प्रतियोगिभाषान्वयेऽनुपयोग इत्याविनितंत्रिकैवकेनीं लोघटस्सादैनातादात्म्येन घटो शेनी
सपदार्थभानात्तज्जसमभिव्याहारे तादात्म्यसंवंधावच्छिन्नीत्याभावबोधस्य सर्वानुभवसि
द्धत्वान्नञोभावार्थकत्वं विनानुपपत्तेनेदं रजतमिदं रजतमिति वाक्यजन्यबोधयोरस्ततद्भावा
तंवगाहित्वपापरस्परप्रतिवध्यप्रतिबंधकभावानापत्तेश्च नञोभेदार्थकत्वमावश्यकं।नचतन
ञोभेदार्थकत्वे ब्राह्मणमानयेत्यादितो ब्राह्मणाभिन्नसोपादेरपिबोधापत्तिः नचेष्टापत्ति
नब्राह्मणमानयेत्युक्ते सोपुमानीयकृतीभवतीति भाष्यविरोधादिति वाच्यं।घटत्वेन

क्ष घटपदात्सन्निहितव्यक्तिबोधवत्समकरणादिना ब्राह्मणाभिन्नमात्रार्थकाब्राह्मणपदात्सा दे
पादेरेवबोधसंभवात् न तस्य घटोऽनपटस्सावसमस्तेनतोभेदस्यवाक्तिभेदस्सुसासंशोपाधि
पानस्य शक्यतावच्छेदकत्वेसाघवात्।समासघटकस्य नञ्समनंतरपदस्यत।न्ने समासगणायां
तत्रस्त्वप्येत्याह कृत्वमेवः नवनब्राह्मणैरेते पुरुन मिस्यादौनञोभेदार्थकत्वे नस्य निपोगपत्तुपो
गिघटकपदयोः समानविभक्तिकत्वानुपपत्तिः सामानाधिकरण्याभावादितिवाच्यं।प्रति
योग्यनुयोगिनोरभेदान्वयबोधोपयिकाकांक्षापांसस्यामेवनञोभेदबोधनेनतयोः समान
विभक्तित्वस्य तद्रूपनीयत्वात् एवं च नञोभेदबोधेप्रतियोग्यनुयोगिवाचकपदयोः समानवि
भक्तित्व न त्वे निपामकमतएवभूतलेन घटइत्यादौ नभेदबोधः हृष्यते च यजतिषुयेयजामहं
हंकरोतीनानुयाजेष्वित्यत्रनञापर्युदासबोधः उक्तवाक्ये यजतिशब्दो यागस्वरूपवचनः तत्प
चानुयाजभिन्नेषु योगेषु येयजामहशब्दवत्मन्नं करोतीत्युक्ता रपीनेत्यर्थेः न्मतस्वान्चानुयाज भिन्न

भः सा॰
१०८ षुयजतिषुयेयजामहेषट्वन्मंत्रप्रयोगनैपेक्षार्थविधानादेधात्वादेरुविधेयार्थपेक्षत्वनपेक्षवा
त्वमुपपद्यते॥ अनन्यथापागेषुयेयजामहेषट्वन्मंत्रविधानमनुयाजेषुनिषेधविधानमिति
धेयद्वयार्थकत्वनप्रवावसभेशप नैर्ययजामहप्रसमुषंगकल्पनेगोरवाच्चेतिभावः अन्येतुशास्त्र
विहितप्रतिषिद्धत्वात्षोडशिग्रहणाग्रहणीवद्विकल्पापत्तेर्नानुयाजेष्विस्यजः प्रतिषेधार्थकत्वं
तथाहि क्रियायाः कारकसाकांक्षत्वात्तद्विनिगमनाविरहेणसकलकारकविशिष्टांप्रतिपाद्यभवनांभा
वनामुद्दिश्याभावविधिस्तत्रवाच्यः एवंचोद्देश्यस्यप्रसिद्ध्यर्थंतत्प्राप्तिरपेक्षिताप्राप्तिसापेक्षत्वान्नि
षेधस्यप्राप्तिश्चक्वचिद्रागतोयथानकलंजंभक्षयेदितितत्रकलंजभक्षणादेरागतदृष्टसाधन
त्वावगत्याप्रसक्त्यापाः कलंजभक्षणाभावनापानिषेधशास्त्रेणनिवृत्तिविषयत्वेऽवगतेऽर्थान्नि
षेधकलंजभक्षणस्यानिष्टसाधनत्वावाप्तिपातनतोनिवृत्तिः प्रकृतेतुयेयजामहंकरोतीतिशास्त्र
वसात् एवंचनिषेधस्यशास्त्रविषयत्वेनप्राबल्यवद्विधिशास्त्रस्याप्युपजीव्यत्वेनप्राबल्या

धेनविधेरस्यंनबाधायोगाद्विकल्पएवप्राप्नोति। विकल्पेचव्रीहिभिर्जुहोतिपवैर्वाजुहोतीत्यादे
यमंत्रोत्स्वनुष्ठानेवेदस्यविप्लुर्योसमितिजनकत्वासंभवाद्ध्रुवशास्त्रस्याप्राप्राप्ताभारापरवीका
प्रतीतप्रामाराप्यपरित्यागश्चेतिदोषद्वयं। प्रयोगांतरेयवोपादानेयवशास्त्रस्यस्वीकृतामाम
राप्यपरित्यागः परित्यक्तप्रामाराप्योपादानंचेतिदोषद्वयमितिचत्वारोदोषाः पुनस्तत्रैपप्रयोगे
व्रीरवुपादानेव्रीहिशास्त्रस्वीकृताशमाराप्यपरित्यागस्त्यक्तप्रामाराप्यस्वीकारश्चेतिदोषद्वयप्राप्त
तुर्येयवोपादानेव्रीहिशास्त्रस्यास्वीकृताप्रामाराप्यस्वीकारः स्वीकृतप्रामाराप्यत्यागश्चेति
दोषद्वयमितिचत्वारोऽन्येपीत्यष्टदोषविकल्पापत्त्यानुयाजपक्षाभ्याम्नुयाजभेदोवोध्यते सं
पंपत्त्युंदासः अस्मिंश्चपक्षेयेयजामहेनकर्तव्यनपाप्रतीयते।यजतिषुयेयजामहंकरोतीत्य
नेनैवतद्विधानान्नकिंतुसामान्यशास्त्रविहितयेयजामहमन्त्रस्यानुयाजव्यतिरिक्तविषय
वोध्यनेन तथाचसामान्यशास्त्रविशेषविधिसापेक्षत्वान्नानुयाजेष्वित्यनेनानुयाजव्यतिरिक्त

भ: सा:
११०

ष्ट्रपसमर्पणादनुयाजेष्विति विकल्पविषयजामहः कर्तव्यत्वप्राप्तौ पतेः अनुयाजेषु न कर्तव्यमप
सोनापि प्रतिषिद्धः सइतिन विकल्पः न च नञा निषेधबोधनेपि पदशास्त्रेणाहवनीयशास्त्र
स्येवनानुयाजेष्विति विशेषशास्त्रेण यजतिषु येयजामहं करोतीति सामान्यशास्त्रस्य बाधान्न
विकल्प इति वाच्यं परस्परानिरपेक्षयोर्हि बाध्यबाधकभावः पदशास्त्रेणाहवनीयशास्त्र
स्यानपेक्षणात्तदुक्तिः निषेधशास्त्रस्य तु प्रतियोगिप्रसिद्ध्यर्थमपेक्षा विध्यपेक्षा प्र
सक्तं हि प्रतिषिध्यत इति न्यायात् तेन न ह्यबाधासंभवः किंतु क्लृप्तत्वाद्विकल्पस्यैवान्यपाच्छिर
हृष्टत्वेनाप्रसंगोपि विधेरेवं ज्ञापनेप्रदेनुयाजेषु येयजामहकरणेन कर्मणोपकारो भ
वति निषेधाश्च तदकरणादन्नतवदनाकरणादिवदर्शपूर्णमासयोः सचोपकारो दृष्टन
प्रवेश्यतोपि विकल्पो न पुरुषापराधः अत्र केचित् निषेधशास्त्रानालोचने सामान्यशास्त्र
लोचनमात्रेणाभ्यमात्मकप्रतियोगिप्रसिद्ध्या भावबोधनसंभवेन विकल्पप्रसक्तेः वि

निषेधसामान्यविधेस्तदितरपरत्वस्य ब्राह्मणेभ्यो दधिदानवाक्ये कौण्डिन्यापनदानत्वमित्यादे
स्तत्सिद्धत्वाच्च न च तत्रापि पर्युदासस्यैव नञा बोधनेन नञा पर्युदासबोधने विशिष्य विशेष
णयाश्च पदयोः समानविभक्तिकत्वस्यैव तयोः समानवचनत्वस्यापि तत्र तत्पातस्य प्रकृतेऽभा
वात् अन्यथा न महतो राजन्रसादस्य विवनमहतां राजन्रसादावपि महत्पदस्य प्रतीत्यापत्तेः तक्रेण द्वा
वितिवत्कपेत्रिसमर्पनेपि द्वितीयस्य दानव्यमित्यस्यानेरर्थस्य प्रसंगश्च ब्राह्मणेभ्यो दधिदान
वाक्ये कौण्डिन्याय नेसावतनस्यवाक्ये कौण्डिन्यभिन्नब्राह्मणोद्देश्यकदधिदानबोधसंभवादित्याहुः विकल्पप्रस
क्तिरपदेशाभावेपि वाक्यभेदाय ने जांगनकल्पनपासमानविभक्तिकत्वादेस्तद्बोधनियामकस्यासत्वेन
वनञः पर्युदासार्थकत्वमेवनानुयाजेष्वित्यत्रापि चिन्त्यमिति तु परे प्रकृतमनुसरामः अन्यथेति
लाघवानादरेणाधिपि नत्वस्य नञ आख्यातान्वयोपगमेऽपर्यसु स्वादृश्यादेरिसादिमापत्तिव्यमा
णात्प्रसादेः संग्रहः अत एव ब्राह्मणातिरिक्तस्वादेरब्राह्मण सदृशः पापाभावोऽन्यभिन्नोऽसोदसगव

भ॰ सा॰
११२

पोगितपोत्तरपदार्थान्वये ऽघटत्वोधायत्ताद्रूप्येण घटबुद्धिप्रतिबंधकत्वानापत्तेरत आह मते इ
शेष्यो वेति विशेषणाकांक्षा पामाह सारेपतियोगिनीति। उत्तरपदार्थे न प्रतियोगिनीत्यर्थः निरू
पितत्वं ससम्यर्थः उत्तरपदार्थेन प्रतियोगिनिष्ठविशेषणतानिरूपितविशेष्यताश्रयो नञ
र्थेनञर्थ इति पावत्। नञ्घुत्तरपदार्थप्राधान्ये पूर्वोक्तदूषणागणमुद्धरति हरोत आह। अयं
भाव इति गोणत्वेपीति॥ नञ्समासघटकेनत्दार्थस्य नञर्थे विशेषणत्वेपीत्यर्थः ज्ञापका
दिति। नञ्सूत्रस्य नञ्समासग्रहणज्ञापकादित्यर्थः। ज्ञापकतामेव प्रपंचयति। असः शिवइति।
एतत्तदोरित्यत्र नपरस्य ग्रहणं वर्ण्या सर्वनाम्नेतन्नञ्पूर्वस्य सोर्हल्लिलोपो विधीयते। नत्वेतस्मु
रूपांतर्गतेन तदोरूपसत्वे नतया सर्वनामत्वाभावादेवान नित्यप्रसंगव्यर्थं सद नञ्समासग्रहणं
नञ्समासे गुणीभूतार्थस्यापि सर्वादेः सर्वनामताज्ञापनेन चरितार्थमिति भावः। साहचर्यं ज्ञाप
कत्वस्यासार्वत्रिकत्वं सूचयन्नन्ने सर्वतान्मोरेवग्रहणमानांतरमाह अकोरिति। असर्वे

त्यः सर्वनामविहिताकजसंभवेन तत्पर्युदासात्सर्वनाम्नोरेव तपोर्ग्रहणं निश्चीयत इत्यर्थः। एतत्तद्भ्य
एतद्तरस्य सोर्हल्लिलोपइतिसूत्रार्थः। अर्थद्वारकसंबंधाश्रयणेन व्याख्यानं तु पूर्वकल्पाभिप्रायेणेत
पदलक्षणाभिप्रायेण वेति भावः विशेष्यानुरोधादिति। असतीति विशेषानुशासनेविशेषणवाचक
पदस्य विशेष्यवाचकपदसमानवचनत्वनियमादिति भावः ननु विशेषणस्य विशेष्यसंख्या विरु
द्धसंख्यावत्वेपि विशेषणवाचकपदान द्वचनमित्यत्र प्रमाणाभावेत आह किं चेति। ननु नेकश
ब्दोपादानादेव द्रूपोवं हुनो वा न सिद्धः प्रकृत्यर्थाह तिसंख्यार्थकजात्यभिप्रायकैकवचनस्याभि
र्थकमेवस्यत आह। औत्सर्गिकं चेति। एकवचनमुत्सर्गतः करिष्यते इति न केवलेति नियमत्वकव
चनविहितमित्यर्थः सतिनात्पर्ये ऽकवचित्सार्थकमप्येकवचनमिष्यत एवेत्याह। प्रेकमिति। एकभिन्न
त्वेनेप्रस्थितासु पोषासु प्रत्येकं सवचनान्वयबोधायेत्यर्थः उपसंहरति। नत्विति॥ अत्र एवेति। अत्रैवेक
दृष्टेकभिन्नार्थकत्वदेवेत्यर्थः सुपपाद्मिति भेदप्रतियोग्येकार्थकत्वेन द्रूपपादस्यादेकशेषेणस

भ.सा.
११३

र्थेनंत्वगतिकगंतिभाष्योदाहृतेनेकस्तिष्ठतीतिप्रयोगेनञर्थस्य आहार्य्यं। प्रत्येकं स्थितस्य त्वपबोधा
त्वनन्वैकवचनं। अनेकोजनाइतित्वसाध्वेव। उत्तरपदार्थप्राधान्यादिप्रपदेशस्तुप्रायिकइतिभा
वस्तुतस्तु। उत्तसमासग्रहणं पूर्वपदार्थप्राधान्येपि सर्वादीनां नञ्समास उत्तरपदार्थप्राधान्यम
युक्तकार्य्यसामान्यताप्रकमिष्टानुरोधित्वात्सामान्यापेक्षतापरतापारस्तेनानेकमित्यादौनेकवचना
नुपपत्तिः अत्वंभवसीत्यादिनाहंभवामीत्यादिर्गृह्यते। युष्मदस्मत्समरोप्युपलक्षणं। एवंच मिट्ठैव
सत्रापि लक्षणं तितुनैयायिकाद्यनुसारेण। अत्वंभवसीत्यादावारोपादिना धर्मसत्त्वानुभवविरु
द्धत्वान्नमाससर्वेनोत्तरपदस्यस्वार्थभिन्नसाकल्यमेवयुक्तमितिभावः प्रसज्यप्रतिषेधार्थकन
ञोव्यवस्थामाह। एवंनपचसीत्यादि। नञर्थपुरुषान्वयेतु मध्यमेपुरुषव्यवस्थानुसिद्धेति सर्वापि
तुंपचसीतिमध्यमपुरुषनिर्देशः अधिकंत्वाकरवेवोक्तं। अभावविशेष्यकबोधहेतुमाह। असम
स्तेति व्याख्यातापेः नञः नञर्थस्य प्रसज्यप्रतिषेधस्य। तादृशनञर्थाभावनिष्ठविशेष्यतानिरूपित

प्रकारतासंबंधेनबोधेधात्वर्थजन्योपस्थितेर्भावनात्वावच्छिन्नविशेष्यतासंबंधेनहेतुत्वस्यपूर्वमु
क्तत्वादितिभावः। अभावस्यकेनरूपेणशाब्दता। नत्वाविद्यमावत्वेन। चैत्रोनपचतीत्यादावपिभेद
बोधापत्ते। प्रसज्यप्रतिषेधत्वेनशक्यत्वेपिसखण्डोपाधेः भेदस्यापियोग्यानुपलब्धिजन्यप्रत्यक्षविषयत्वा
त्तदनुपस्थिताबाधेनतोभावबोधाङ्गत्वस्यतत्त्वाहसत्वेति। अभावत्वस्यत्वरूपः तथाचनञोन्योन्याभा
वत्वेनास्तितत्संसर्गाभावेशक्तिकल्पनान्नदोषः अनेनस्वप्रतियोगिनिष्ठाभावप्रतियोगित्वमति
क्रान्तास्तत्संसर्गाभावम्भावत्वेनिविम्रहः नतच्छाभावत्वत्वस्वप्रतियोगितिष्ठस्वसदृशाभावप्रतियोगि
त्वव्यभिचारित्वेभावकृत्वमितियावत्। अन्तोजघन्येचरमेमित्यमरेणांस्यशब्दस्यजघन्येहृतिबोधना
ज्जघन्यत्वंचोक्तार्थस्यजघन्येपहृतिबोध्यत्वात्। घटात्यंताभावस्यस्वप्रतियोगिनिष्ठात्यंताभावप्र
तियोगित्वाभाववत्त्वनिघटहत्तिधर्मेस्वस्यानत्वेनअत्यन्तंघटान्योन्याभावस्यतुस्वप्रतियोगिनिष्ठ
भावप्रतियोगित्वव्यापकत्वान्नद्वावृत्तिः अस्तुसतिप्रदर्शनंचेदं। लक्षणंत्वत्यन्ताभावस्यतादात्म्ये

म॰ सा॰ रसंबंधावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावत्वं। अन्योन्याभावेति॥ अन्योन्यस्मिंस्तादात्म्येनाभावो भा
११७ भवतमितित्यत्स्या तादात्म्यसंबंधावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावत्वमन्योन्याभावत्वं तत्राप्याशङ्क
इत्यर्थः वस्तुन स्वस्वंताभावस्याभावत्वेनैव शक्यतानन्तरं नगरपेगगोरवात्तेनतरेपागावोधस्यान
नुभवात्॥ अन्तरत्वत्तादृशयमभावस्यैतस्याभावत्वेनैवा स्वेनाभावोपादानं। तच्च न जडः सं
योगादिसंबंधावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावत्वादिनाभावे शक्तत्वानभ्युपगममतत्वेन घटस्त
तिवाक्यजबोधस्य संयोगसंबंधेनभूतलविशेष्यकघटविशिष्टबुद्धिविरोधित्वानापत्तिस्तत्सं
सर्गावच्छिन्नत्वद्विशिष्टबुद्धौ अभावांशे तत्संसर्गावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वावगाहित्वात्स
वत्तरभावबुद्धेः प्रतिबंधकत्वादितिवाच्यं। निरुक्ताभावत्वेन शक्तावपि संयोगादीनां संसर्गो
तादात्म्येनतरसंबंधत्वेनानुगततत्वेनोपनिवेशतीप्रतपानअद्दशतत्ताप्य भावेविशिष्यसंयोगा
वच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वभानासंभवात् प्रतिबंधकत्वानुपपत्तितादृवस्यातत्तादृशविशि

ष्टबुद्धिविरोधित्वानुरोधेनोकांक्षावशाद्देवतादृशप्रतियोगिताकत्वस्यविशिष्यप्रतियोग्यभावयोः
संबंधविशेषयोर्भानस्योपगंतव्यत्वात्। नन्वन्योन्याभावसाधारणाभावत्वस्य नञ्पदप्रवृत्तिनि
मित्तत्वेन्योन्याभावेनञ्पदशक्तिकल्पनानर्थक्यं नचान्योन्याभावत्वप्रकारकबोधानुरो
धात्तदावश्यकत्वं। अन्यथा तादात्म्यसंबंधेनप्रतियोगिप्रकारकेऽपि घटइतिबोधेनापि घटइति
वाक्यजबुद्धेरप्रतिबंधकत्वापत्तेः अन्योन्याभावत्वावगाह्यभावबुद्धेरेवतादृशबुद्धिविरोधि
त्वात्। घटाभाववानितिबुद्धेरपि तद्विरोधित्वापत्तेरन्यथैवेति वाच्यं॥ तत्राभावत्वस्य नतादृशतत्ता
तादात्म्यसंबंधावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वस्य समानविभक्तिकप्रतियोग्यनुयोगिवाचकपद
योः समभिव्याहाररूपाकांक्षावलेनलाभेन तादात्म्यसंबंधावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभाव
त्वरूपान्योन्याभावत्वावगाहितयैव तद्बुद्धेः प्रतिबंधकत्वोपपत्तेः तेन नञ्पदे शक्तिकल्पन
स्याकिंचित्करत्वात्॥ कारिकायां एवगुपादानं त्वभावसामान्यस्य नञर्थत्वलाभायेवर्ण

भू॰सा॰
१५५

जन्योऽघटप्रतीतिर्निताद्रस्य पदजन्यबोधविषयाद्रस्य योग्यतासंगतिरिति चेदस्तु तत्रापि तेनैव
पेराशक्तिः नत्वानुयोगिताविशेषस्वाकिंचान्योन्याभावत्वं नतादात्म्यसंबंधावच्छिन्नप्रतियोगित
काभावत्वं॥ संयोगिनादात्म्यस्य संयोगत्वपनया संयोगसंतताभावेतिव्याप्तेः संबंधविधया ता
दात्म्यनिष्ठावच्छेदकतानिवेशेपि संयोगसंबंधावच्छिन्नसंयोगधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिता
कात्यंताभावातिव्याप्तितादवस्थ्यात्‌ तादात्म्यत्वावच्छिन्नतादात्म्यसंसर्गतानिवेशपरिष्क
नस्यनस्यवाच्यतावच्छेदकत्वं नु घटस्तादात्म्येन न पटइतिप्रयोगानुपपत्तिः नयाचना तादात्म्य
स्यान्योन्याभावप्रतियोगितावच्छेदकसंबंधत्वमपिप्रामाणिकं इहसंयोगेन घटोनास्तीतिव
दयं तादात्म्येन न घटइत्यादिप्रयोगानुपपत्तेः नञोऽविशेषणाभावबोधकत्वं मतत्वेन घटइत्यादि
वाक्यजबोधे संताभावभानापत्तिः नच नञ्पदजन्यात्यंताभावबोधेऽनुयोगिवाचकपदेन रसस
मीसमभिव्याहारज्ञानस्यहेतुत्वान्नोक्तापत्तिरिति वाच्यं चैत्रो न पचतीत्यादिवाक्यजभावना

संताभावबोधे व्यभिचारेणोक्तकारणाभावस्यैवासंभवादिति चेन्न अत्रवदेतियत्र न नसमभिव्या
हारे प्रतियोग्यनुयोगिनोराधाराधेयभावसंसर्गबोधोपयिकाकांक्षा तत्रैव ननोऽत्यंताभावार्थक
त्वोपगमेन नोक्तस्थले तद्बोधापत्तिः तत्र नञसमभिव्याहारे तादृशबोधोपयिकाकांक्षा विरहा
त् नपचतीति चैत्रो नेदं चैत्रस्येत्यादौ नञसमभिव्याहारे निरुक्ताकांक्षासत्त्वे प्रथमांतपदोपस्थापित
चैत्रादेः षष्ठ्यंतार्थत्वस्येदं पदार्थ आधाराधेयभावबोधोपयिका प्रथमांतपदसमभिव्याहा
रनयाकांक्षायाः सत्वेन तत्र नञाकांक्षायाघभावबोधन संभवात्‌ एवंच यत्र प्रतियोग्यनुयोगि
नोराधाराधेयभावबोधः सप्तमीं विनानुपपन्नस्तत्रानुयोगिवाचकपदात्‌ सप्तम्यपेक्ष
णेप्याभतत्वेन घटइत्यादौ तदुक्तं दीधितिकृता वस्तुतो न पचतीति चैत्रो नेदं मैत्रस्येत्याविभक्त
र्थप्रकृतिसंबंधादेरभावस्य बोधने नञा सप्तमी नापेक्ष्यते ऽपेक्ष्यते च प्रातिपदिकार्थस्येति हि
न चैत्रो न पचतीत्यादौ नञा रव्यातार्थ भावनाभावबोधने चैत्रो न पचत मैत्रो न पचतीति

दौ द्विवचनाद्यनुपपत्तिः ॥ भवन्मते भावनान्वयिनि संख्यान्वयनियमेन भावनान्वयिन्यभावे
त्वाद्यभावेन द्विवचनादिना तस्य बोधयितुमशक्यत्वात् ॥ देवे पाकः स्वमते तु तन्न धात्वर्थक्रियाभा
वस्यैव नञा बोधनेन द्वित्वादिविशिष्टचैत्रकर्तृकक्रियाभाव इति बोधाभ्युपगमेन तादृशानु
पपत्त्यभावादिति वाच्यं नञ्समभिव्याहारे भावनाभावान्वयिनि तिङर्थसंख्यान्वयस्य पुरुषे इति सु
स्तत्वेनराभ्युपगमेन द्विवचनाद्यनुपपत्तेः त्वन्मतेपि पक्वे चकर्तृकः पाको प्रसिद्धस्तत्र चैत्रेण पच
तीति प्रयोगानुपपत्तेः ॥ क्रियायां अप्रसिद्धत्वात् प्रतियोगिकाभावस्य नञा प्रत्याययितुमश
क्यत्वाच्च ॥ न च तत्र नञा भेद एव बोध्यते प्रतियोगितया चैत्रादिविशिष्टस्य तस्याख्यातार्थकृत्
यत्वपाल्पतादृशप्रयोगानुपपत्तिरिति वाच्यं तथासति प्रतियोगितासंबंधावच्छिन्नधात्वर्थप्र
कारकबोधे समस्ततत्पदजन्योपस्थितेर्हेतुत्वस्यावश्यकतया व्यभिचारेण तत्त्वसिद्धान्तव्याघातात् ॥ न
ञ्समभिव्याहारे आख्यातार्थभावनान्वयप्रयोजकत्वं तत्समभिव्याहारे भावनाभावान्वय्यर्थ

…न रूपसामानाधिकरण्यस्य युष्मदोः सत्त्वान्न त्वं पचसीत्यादौ मध्यमादिपुरुषानुपपत्तिः ॥ यत्तु नञ्सम
भिव्याहारे तद्बोध्यकर्तृत्वकत्वात् ॥ न समभिव्याहारे तु भक्त एवं न तादृशपुरुषोपपत्तिरिति ॥ इदं त्ववधेयं ॥ नञ्
समभिव्याहारे प्रतियोग्यनुयोगिनोर्यः संबंधो भासते तत्समभिव्याहारे तत्संबंधावच्छिन्नतदभावस्तदनु
योगिनि भासत इति भूतले न भूतलेन घट इत्यादावन्योन्याभावबोधस्तन्नियामकं तादात्म्येवोक्तं ॥ प्र
तु घटत्वादिविशिष्टोपस्थापकपदसमभिव्याहृतनञादिपदस्य घटत्वावच्छिन्नप्रतियोगितासंबंधे
न घटप्रकारकाभावशाब्दत्वस्य न यानीलादिसाकं स घटाद्युपस्थापकपदसमभिव्याहृतनञ्पद
स्य नीलघटत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वसंबंधेन नीलघटादिप्रकारकशाब्दबुद्धित्वस्य कार्यतावच्छे
छेदकत्वोपगमात् नीलघटो न घट इत्यादिप्रयोगप्रसक्तिर्भवति च पीतो घटो न नीलघट इत्यादि
प्रयोगोपपत्तिरित्याद्यन्यत्रावधार्यं मिश्राशयवानाह ॥ इत्याद्यन्यत्र विस्तरः इति ॥ इति म[illegible]
रद्पुस्तनञर्थनिरूपणं ॥ प्रासंगिकं निपातोपसर्गार्थौ निरूपयन् मिश्राशये नमस्समवतारयति

प्रादयो द्योतका इति। द्योतकतानुपपत्तिमन्तरेत्यर्थः अत एव प्रजपतीत्यादौ न प्रकर्षाद्युपस्य विशेष
ते भावः मतान्तरे तु तात्पर्यग्राहकत्वं द्योतकत्वं वक्ष्यति। येनेत्यत्र पञ्चम्यन्तोत्तराद्युपठितहेतुमात्रप
रामर्शकः किंतु हेत्वन्तरपरामर्शकोपीत्याह पंभावइति। नधात्वर्थइति। ननु प्रयोगान्तर्गतधातुशक्त्यादेरस
र्थः ज्ञापनेरिति। अनुभवादिप्रतीत्यापत्तेरित्यर्थः नोपसर्गार्थइति। ननु तत्समभिव्याहृतप्रादिरूप
इत्यर्थः अनन्वयापत्तेरिति। एतत्त्वनुभवादिमात्रप्रतीतिमभ्युपेत्य। वस्तुतस्तु यावत्स्वीकारे क्रियापार्थत्व
नभवादिर्धातुत्वानापत्तिरिति बोध्यं। नन्वनुभवार्थकत्वेपि तस्य फलस्यानीयत्वेन तदन्वयिव्यापारस्याभा
न्नार्थकभावादेर्न धातुत्वानुपपत्तिरत आह अनुगच्छतीत्यादाविति। अत्रानोरनुभवार्थकत्वे तदनु
रोधेन गमेरपि व्यापारसामान्यार्थकतापातेन एवोपपत्तेन प्रतीतिर्दुर्वारेत्यादित्यर्थः वस्तुतस्तु सं
योगावच्छिन्नव्यापारे अन्वयानुभवस्य बाधेनान्वयासंभवान्नानोरनुभवार्थकत्वसंभावनेति भावः। गौर
वादिति। विशिष्टानुपूर्व्याः शक्ततावच्छेदकत्वे गौरवादित्यर्थः तथा चेति धातूपसर्गविशिष्टानां प्रत्येकं प्र

तीयमानानुभवार्थप्रतिपादकत्वासंभवादिति समुदितार्थः विद्यमानत्वादेरित्यादितो भवति गच्छतेनेत्यस्य
स्यानुभवादिरूपेर्थे इति शेषः लक्षणात्वस्वीकाया तात्पर्यानुपपत्तेस्तात्पर्यग्रहाधीनत्वात् तस्य चो
पसर्गसमभिव्याहारायत्तत्वादिति भावः तन्वेनावता उपसर्गस्य तात्पर्यग्राहकत्वमेव समायातं नतु द्यो
तकत्वमत आह तथा चेति। तात्पर्यग्राहकत्वमेवेत्येवकारेण द्योतकत्वस्य हस्यान्तरत्वव्यवच्छेदः अनु
भवादिफले धातोस्तात्पर्यग्रहस्योपसर्गसमभिव्याहाराधीनत्वादुपसर्गाः क्रियायोगइत्यस्यापि क्रि
याविशेषणीभूतार्थे तात्पर्यग्राहकत्वमेवोपसर्गाः क्रियायोगइत्यनेन विवक्षितमिति भावः एतत्त्व
मप्यवश्यं तदितेति। द्योतकत्वइत्यर्थः घच्चितत्वपुमितिनिपाठः सकर्मकत्वस्येत्यनापत्तेरित्यनेनान्वितं न
नुमानसकर्मकत्वमत आह। ततइति। उपोपसृष्टस्य धातोरित्यर्थः तथा चोपास्यते हरिरित्यादिप्रयोगा
नुपपत्तिरिति भावः त्यन्तायेत्विति। धात्वर्थमात्रार्थइति कस्येत्यर्थः आगतमिति कर्त्रन्वितं। उपात्तसमभि
व्याहारं विनाशक्तिभ्रमं धातोस्तादृशबोधादर्शनात् तस्य तदर्थपरतापामुपसर्गस्य तिपामभिहितः

भू.सा.
११८

दिनिपातानामपीत्यर्थः। अस्मेवेति। घटः क्रियतइत्यादौ कर्मणि लकारदर्शनात्सकर्मकत्वानुपपत्त्या स
कारे सम्प्रयोगेतिभावः। सत्त्विति॥ साक्षात्कारादिरूपार्थेष्वित्यर्थः। अन्यथेति। क्वचिदर्थान्तरमादाय सकर्मकत्वे
सर्वत्र तत्त्वांगीकारइत्यर्थः। वापुर्विकृ रूजइनिविकारानुकूलव्यापारवाचकस्यापि सकर्मकत्वापत्त्या कर्म
कर्तृत्वेनविहितात्मनेपदानुपपत्तिरितिभावः। उपास्यते गुरुरित्यादावुपाद्युपसर्गाणामुपासनाद्यर्थ
वाचकत्वेपिपूर्वोक्तविहितात्मनेपदानुपपत्तिरितिभावः उपास्यतेगुरुरित्यादावुपाद्युपसर्गाणाम्
उपासनाद्यर्थवाचकत्वेपिपूर्वोक्तां सकर्मकत्वानुपपत्तिंपरिहरति। अथयेति। इदमिति। सकर्मकत्वा
नुपपत्तिनिरासार्थं साधकं। द्योतकत्वसाधकं। अस्मतो निपाताना नि भिन्नत्वविशेषणान्नेपमायनिरत
आह किंचेति। इत्यादिषुत्यादिति॥ उत्प्रेक्षोपवाद्योयं। चाद्युपसर्गाप्यसमुच्चयस्यनिरासमुच्चेय साकांक्षत
पासमुच्चेयार्थकपदप्रयोगं विना चादिप्रयोगासंभववत् शब्दशक्तिस्वाभाव्येननिरूपधानुपरतंत्रो
पसर्गैः स्वार्थस्य धात्वर्थविशेषणतयैवबोधनेनतत्समभिव्याहारेनत्वयोगस्याप्यसंभवात्। अत

एवचरूपति॥ तुल्यसमाधेयत्वादिति। ननु निपातानां वाचकत्वे चार्थे द्वंद्व इत्यादिसूत्रमेव मानं प्रादी
नां वाचकत्वे तु मानानुपलंभाद्द्योतकत्वेनैवोचितेनेतिचेत् न कि मीषद्दुःसुषु कृच्छ्राकृच्छ्रार्थेषुखलित्यादिसूत्रा
स कंमानंपाणिनि विहितमितिविभावप्पद्याधिकमित्यादिपदेनतदर्थविहितद्वितीयादिपरिग्रहः।
अभेदातिरिक्तसंबंधावच्छिन्नप्रातिपदिकार्थप्रकारतानिरूपितविशेष्यतासंबंधेन शाब्दत्वावच्छि
न्नंप्रतिविशेष्यतयाविभक्तिजन्योपस्थितेर्हेतुतयाप्रकृतेन तदभावेन भेदान्वयासंभवइत्यर्थः। अन्य
था। उक्तकार्यकारणभावानभ्युपगमे। अपनेरितिभेदेनान्वयबोधाननेइत्यर्थः आशीतीतिभेदान्व
यसत्त्वाहकमादिपदमित्यर्थः भेदान्वये इति प्रातिपदिकार्थयोरभेदान्वयइति पाठस्तु तादृशान्वयबो
धेविभक्तिजन्योपस्थितेर्हेतुत्वास्वीकारेणाप्यनभ्युपगमात् प्रकृतानन्वसाञ्जविस्ये:। निपातानितेति। तथा
चसमुच्चयाद्यर्थस्यनिपातार्थत्वेनतेनेनसाकंयद्यपीतरस्यभेदान्वयानुपपत्तिरित्यर्थः सहइत्युस
दस्यसमानाद्गितिव्युत्पन्नस्योपादानेननपापसा प्रकृतेतुल्यनठस्यतमिवेमं पश्यतिजनाइ

भाव्येकर्नेकर्तृकर्मव्युत्पन्नस्य वाक्यस्य न ह्यग्निरिति प्रियस्य व्याख्याने सदृशेनान्वितत्वेनेत्यर्थः ननु विरुद्ध
भक्तिकार्थकस्यापि नामत्वादिना त्वानुसन्धानेनाभेदेनान्वयापत्तिरत आह समानाधिकरणेन नि
नपातस्य समानविभक्तिकपदोपस्थाप्यत्वेन सादृश्यविवक्षणान्नोक्तदोषइति भावः नो केवलं च नीस्या
द्दै विभिन्नविभक्तिकपदोपस्थाप्यत्वादसदृशेनाप्यभेदान्वयादाह समानाधिकरणेनेत्यनेन निवि
शेष्यवाचकपदप्रकृतिकविभक्तिविरुद्धार्थकविभक्तिप्रकृत्यर्थेनेत्यर्थः ननु वाचकनामादिनो
क्तव्युत्पत्तिर्निपातातिरिक्तत्वेन संकोचनीयेत्युक्तेर्वा ह्यपर्धोसे भ्लेसमानाधिकरणेत्यादिव्युत्प
त्तिकेप्यनेयोनरमन्त आह पुंभावइति सर्वे स्वविभागेन कदाचते सेनेनन्यधिकरणाभेदान्वयेप्य
वाप्तिरत नामार्थयोर्भेदेनान्वयइति व्युत्पत्तिरेव प्राधान्येन प्रदर्श्यते ननु समानाधिकर
णापोरिति व्युत्पत्त्यंतरं तथाविन्तु दृष्टांतविधयेति नोक्तदोषः तथा च प्रधानीभूतव्युत्पत्तावेव
निपातेतरसंकोचोक्तौ ननु नामिविसर्वेव्युत्पत्तं ननु नामार्थयोरभेदान्वयबोधे समानविभक्तिकपदत्व

न्योपस्थितिहेतुतापन्नपदांशे निपातातिरिक्तत्वं निवेशनीयमिति नोक्तदोषइत्यवतारयंति समा
चीनं नवतादृशव्युत्पत्तेरप्रक्रांतत्वात् कथमेतदिति वाच्यं मलोकादिपदेनैव षष्ठ्यादिकमंतरेणा
भेदेनान्वयासंभवं प्रतिपादयता समानविभक्तिकत्वेन यच्छब्देसाहाय्य भेदान्वयापादनस्यापि
सोढत्वात् नदेव च सामानाधिकरण्यं व्युत्पत्तौ निविष्टमिति प्रघाष्क्रनमलसंगमनादिस्पष्टं
ध्येयं ननु तदन्वयानुपपत्तिरेव मानमत आह गौरवं चेति। ननु नवापीदं दूषणं समानमत
आह अग्नेरिवाकमिति घोनकमालादिनामित्यर्थः घोनकत्वादिति। चादीनां समभिव्याहृतपदसमुचित
तदर्थनपरत्वस्यापि तात्पर्यग्राहकत्वादित्यर्थः नास्तीति समुच्चयादेः समभिव्याहृतपदेनैवोक्तत्वा
नस्यपदार्थस्य पुनरुपस्थित्यभावेनान्वयस्यैवाभावेनोक्तस्थलस्य तादृशव्युत्पत्त्यविषयत्वादिति भाव
नस्त्वेति। व्युत्पत्तौ निपातातिरिक्तत्वविशेषणाप्रवेशादेवेत्यर्थः लाक्षणिकमिति।
घटितत्वे नुनन्त्रत्व लक्षणानुसरणं च पर्यमेषत्यादिति भावः नेपापिकास्तु नञो वाचक

व्यु.वा.
१२०

धसंमतत्वावच्छेदेन परश्चैत्रोन पचतीत्यादौ नञर्थाभावस्य विशेषणतानपाय इव चैत्राविविक्तो
नुरोधाद् उक्तव्युत्पत्तौ व्यभिचारवारणाय निपातातिरिक्तत्वविशेषणमावश्यकं एवं च धर्मेण नि
प्टमस्त्यादौ विभक्तिविभक्तिजन्योपस्थितिं विनापि चार्थस्य घटादिष्वन्वयः सुलभः न च तस्या
दौ नेत्यत्र घटस्य नामार्थत्वाद् द्विभक्तिजन्योपस्थितिं विना न त्वकारकप्रतिपादिता संसर्गेण वि
जयविशेष्यकबोधानुपपत्तिरेष्विह रेवेति वाच्यं एतन्मते यद्येव घटादिपदानां तत्प्रतिपादिके
ल स्मरणाभ्युपगमात् निपातातिरिक्तनामार्थयोः साक्षाद्भेदेनान्वयबोधस्य तत्र इत्यत्र द्विवचन
स्याद्रस्येन निपातातिरिक्तनामार्थनिष्ठभेदसंबंधावच्छिन्नप्रकारतानिरूपितनिपातार्थायोर्वृत्तिर्नु
शेष्यतासंबंधेन बोधे विशेष्यतासंबंधेन विभक्तिजन्योपस्थितेर्हेतुत्वकल्पनाद्विभक्तासमञ्जस्यादि
सादृः ४१ उक्तव्युत्पत्तेर्निपातातिरिक्तविषयत्वेन पूर्वोक्तदोषपरिहारेपि स्यसोनेरतन्मतेऽन्व
यानुपपत्तिर्दुर्वारैवाशयेन मतमवतारयति अपि चेति तत्पर्यन्तमिति इत्यन्वयबोधः सर्वसंमतः

स एव अपि चेति उक्तार्थान्वयबोधस्यैवार्थः अन्ययेति निपातानां वाचकत्वाभ्युपगमस्यार्थः द्योतकाः
विविरोधं व्यक्तीकरोति नयाहीत्यादिना विवशब्देन स्तुमन्ती पार्थकरणस्यैवार्थान्वयः सुलभाव
च्याह इव शब्दस्येति असत्त्वार्थकत्वेति लिंगाघनन्वय्यर्थकत्वेत्यर्थः एवं चकारकानन्वयिनां घो
छेदकरूपेणोपस्थितेर्थे नैराकांक्ष्यात् क्वचिदन्वयासंभवेन तदर्थकत्वनीपापाम्यसंभवादितिव्युत्
ननु द्रव्यशरपदार्थे भेदान्वयिनः सदृशस्य द्रव्यतयानदर्थकेवशब्दात्तत्त्वनीयोपस्थितिः सुलभेत्याद्रुक्त
ह संभवेवेति हृषणानन्तरमाह उत्तरपदेनेति अनन्वयप्रसंगादिति वाचकतावादिमतइत्यादिकं वि
हेतुमुपसंहरति तृतीयानुत्पत्तेः उत्तरस्येवार्थे सदृशान्वयात् उद्धरणाकरणत्वस्य तन्नामावम्यनवा
सतत्वस्य सदृशान्वयो स्यात् अर्थस्य करणत्वान्वतन्त्रनुपपत्तिरिति भावः नरनरं सुपतिरित वादः
चणस्यापाघत्वासंभवेन समुच्चयासंभवमाशंक्य चकारस्यान्यत्रापकर्षमित्याह तुल्यागग
चेति चकारसमुच्चेयं दर्शयति उत्तरपदेन तृतीयायायादिति पापाठ इति तृतीयाधिपयोत्तस:

भू: सा:
१२१

नन्वयमेवस्वरूपपति। उपलसदृशोमादिनानसदार्थोनामित्यर्थः भेदेनान्वयेति। स्वज्ञानिनं प्रादो
नामार्थयोरितिसुत्स्युनेरितिभावः ननुनञ्चेत्त्वमेदान्वयबाधदिति। सादृश्यस्यभेदघटितत्वे धि॰ सत्त्वा
भावः अत्रेदंबोध्यं। वाचकतावादिनेवेनसादृश्यादिबोधनेपर्युदासनञोघानुपपत्तिप्रत्नचुः।
वाचकपदयोःसमानविभक्तिकत्वस्यलिंगसंख्याविभेदेप्यस्युपमानोपमेयता॥ विभक्तिगं...
कैवघुपमानोपमेययोरित्यनुशासनसिद्धायानिपामकतापाश्रभ्युपगमेनप्रकृतउत्तगावा
नसादृश्यप्रयुशारकरणकोद्वराबोधः सपेपादः भेदाभेदयोर्विकल्पस्योपन्यासस्तुसारषनच
तोक्ष्णिम्नस्यवेति॥ उत्तरपदार्थप्राधान्याभावादिति॥ प्राधान्यस्यान्यनिरूपितत्वनियमदि
तिभावः घोत्यार्थमितिघोतकताहसुपस्थापितार्थमित्यर्थः नमेवेति घोसमेवस्यर्थः अपदिति
दिति। अयंभावः घोतकतापक्षेपिवृत्तित्वेननतयार्थवत्त्वस्यघोतकेप्यसत्त्वान्ननतन्निबंध
प्रातिपदिकसंज्ञानुपपत्तिर्नहिशक्तिस्वरूपान्यतरदेवार्थोपस्थापकमितिवचनमस्तीतिर

नुशाब्दादुपस्थितसामान्यस्यविशेषपर्यवसायकत्वंघोतकत्वंनतुतदुपस्थापकत्वमेवेति ताः
पार्थवत्त्वसंभवोनत्याह। वस्तुतस्त्विति। स्थापकादिति। घोतकतावादेनेप्यानर्थकत्वादेवसुबभाव
विधानमनर्थकस्यदृष्टान्तेपैञ्चापत्तिमितिभावः ननुस्वरादीनांसत्त्ववचनानामपिसत्त्वान्नहि घो
सुविधानेनचरितार्थस्यस्वरूपज्ञापकत्वमतआहनिपातस्येति। नह्यनिकप्रत्याख्या सुकं
क्तेनदितेति। संग्रहइति। अनर्थकस्यापिनिपातस्यप्रातिपदिकत्वमित्यर्थः उपसंहरति। नाहं
एतत्कल्पेमीमांसकसंमतिमाहुः। उक्तंचेति। चतुर्विधमितिनामाख्यातोपसर्गनिपातभेदेन कवि
प्रकारस्त्वयर्थः पदेसुप्तिङन्तपे। द्विविधस्यनामाख्यातस्वरूपस्य। अयंनिनपुरागेहेतुम नवा
स्यतेरिति। नामार्थोज्ञेतिः थिवाच्यत्वेधोत्यत्वयोःव्यापरत्वनपत्वेक्रियोभयमितिसंदेहे वा दः
सोपविरूपापानत्वादितिभावः तयोःनिपातोपसर्गयोःव्यापारःशक्तिरूपलाभ्यतन नुक्रियाग
गंनिपातोऽपदार्थघोतकः। पदार्थविषयकतात्पर्यग्राहकः जन ःनामाख्यातःम धपप्योतस॰

५:सा
१२२

द्रुतमद्धितघटितत्वात्तद्योऽपि विचार्य्यं नत्वस्यार्थः यद्यपिस्वार्थं न त्वनिबंधनं नामत्वमुपादानं प्रादी
रपीति तयोः पार्थक्येन निर्देशोऽनुचितः न चापि लिंगसंख्यान्वयप्रकारतानिरूपितत्वं प्रकृते सत्त्वा
र्थकत्वरूपप्रातिपदिकनामत्वमादाय तयोक्तं। उपसर्गाणां निपातत्वेऽपि तद्व्यपादानं तु:।
सिद्धन्याये नेति वाच्यं तन्न उपसर्गेणाधात्वर्थं इत्यत्र निपातत्वव्याप्योपसर्गत्वेन प्रादीनामुपस्थि
पंत्रचादीनां द्योतकत्वेडपष्टंभकमत आहोपसर्गपदमिति। पदांतरस्येति। चंद्र इव मुखमित्यत्र
वत्वेन चंद्रादिनामोपलक्षकमित्यर्थः एवं च न तद्वान्निपातानां वाचकत्वमिति भ्रमितव्यामिव
इदानीं वाचकतापक्षं परिष्करोति। नन्विति न्वयेत्यनिरेकाभ्यामिति। चंद्र इव मुखमित्यादौ
निपातसत्त्वे सादृश्याद्यर्थप्रतीतेस्तदसत्त्वे तदप्रतीतेश्च निपातानां घटादिपदवद्वाचकत्वमे
त्यर्थः नन्विच्छाविरपशक्तेरभावात्कथं तेषां वाचकत्वमत आह बोधकतारूपेति॥ तेषां वाच
कत्वमेव न द्योतकत्वमिति तेषामपि घटादिपदवद्वाचकत्वमेवेत्यर्थः नन्वन्वयव्यतिरेकप्रा

तात्पर्यग्राहके उपयोगस्य प्रागभिहितत्वान्न तयोर्वाचकताप्रयोजकत्वमत आह किंचेति। उक्तरीत्या तः
अनन्यलभ्यस्यैव शब्दार्थत्वात्प्रजपतीत्यादौ प्रकृष्टजपस्य लक्षणयाभिधानेऽप्युपस्थितेर्न प्रादीनां वा
चकत्वं घटपदवत्तेषां तात्पर्यग्राहकतयैवोपयोगादित्युक्तरीत्येत्यर्थः। तिङादेः स्यादिति। नन्वेषां व्य
व्यतिरेकाभ्यां कर्त्रादिवाचकत्वावधारणेन तु चादीनामपि वाचकत्वावधृतिरिति भावः। परे त्वित्युक्त
म्र चकादिसाधो धातुमात्रात्कर्त्रादिबोधेन निश्चयो न कल्पते इष्टैवापत्तिः। न च तत्समुसविभानद्व के
णाद्बोधः लोपमजानतोऽपि बोधीनां प्रत्ययलक्षणस्य लोपफलत्वं च दनामाप्यकृतासमस्तिति। किंचि
णाद्बोधस्यानभ्युपगमाच्च। यत्र प्रत्ययस्य वाचकतानेत्रेव प्रकृतिप्रत्ययपार्थयोरितिनिर्मित्वं न वा
शोपपापाचकत्वस्यादित्युक्तं दृंने। लः कर्मणीत्यादौ कर्तरीत्यादेः कर्त्रेकर्मविषपाद्बुनोनियतंविवादः
धः भावेऽस्य सर्वैस्तैर्ये चव्याख्यानात्। न च सर्वत्रैवधातोर्भोक्ता विषयत्वात्तत्र किं तु क्रियाग
शंकां भावविषयाद्रिस्वकेवलत्वे यामात्रबोधकादिस्वर्थेना दोषात्। अत एव त्वधिपत्यो लसुः

क्तेरिपरस्मैपदंद्योतकयोरिसादीनांनिपमत्वात्। भाष्यकृदुक्तिसंगतिः। नेषाम॰ अत्रमुशानंप्रादो
द्विष्टयोःस्वार्थेभवंतीतिन्यायेनसर्वत्रसिद्धत्वादित्याहुः। नच्छित्सं। अतिसेरूपादेप्ततानिदर्घ्निःसंज्ञा
त्वेबोधेनापूपुक्तेःशैषिस्यात्। प्रत्ययलक्षणस्यलोपफलत्वेपिलुप्तविभक्तिस्मरणाजन्यानंतनुः।
त्वाभ्युपगमेबाधकाभावाच्चतुल्यत्वात्सुपामपिद्योतकतापत्तेधातोर्द्विवचनाद्यनुमानांक्षि
नरत्तिद्योतकशंद्विगतद्विवारोपेणद्विवचनादीतिसोक्तिविरोधाच्च। भवदुक्तरीत्सेवकर्तृत्वमितवाप
भावनावाचकाःकर्मविशिष्टभावनावाचकाःकेवलभावनावाचकाश्चधातोःलकारा भवद्यस्त्वव
र्थेलःकर्मणीत्यस्यपर्यवसानेनानिर्दिष्टार्थाइतिन्यायेनापितत्कारकादिविशिष्टभावार्थत्व
कानांतिङांसर्वत्रसिद्धसंभवेननिपमस्यापार्थवसंगमनीयत्वादित्यन्यत्रविस्तरः। ननुनिपमेद्यो
वाचकत्वेघटोनपटइत्यादौघटादेःप्रतियोगितयानञर्थाभावेनस्वाश्रयनपाघटाद्व
योनुपपन्नःभेदसंबंधेनप्रातिपदिकार्थप्रकारकबोधेविशेष्यनपाप्रसयजन्योपस्थितेर्हेतो

पानामार्थयोर्भेदेनानन्वयइतिव्युत्पत्तिसिद्धत्वादेवंसमानाधिकरणनामार्थयोरितिनि॰ तद्दर्शिताः
रभेदेनाचपापतिश्चैसनञ्याह। स्वंवेति। विधिवैपर्थ्यमितिनादृशवार्त्तिकेनप्रातिपदि॰ समेवाव
विधानवैयर्थ्यमित्यर्थः अन्नसर्थकस्येनिपमर्थमिति॥ व्यभिचाराभावेनतस्यविशेषण॰ वनेषांघो
द्वितिभावः प्रत्याख्यानस्याचेतिकृनद्वितेष्वचशब्देनेवनदर्थस्यसमुच्चितत्वादितिभावः॰ मपुक्त
णास्वरस्याहार्थंचेति। प्रकरणादिवदित्यनेनद्योतकतायाहृत्स्वाभावोध्वन्यतेऽत्र॰ शानदुक
तिपस्हृपाप्यपगंस्मृत्यमित्यर्थःकाप्येकारणाभावइतिसमुच्चितघटादिशब्दबोधे॰ इतिकेवि
नपिनत्वस्यागत्वेनहेतुनेत्याकारकइत्यर्थःसवाचकइति। उपसर्गप्रकमेप्यवं॰ नत्वंनवा
न्वंगतितिहतिवाचकःस्याधातुरुपसर्गस्तस्भावनपगतिवाचकइतिपुंजराजेनहतनेतिविवादः
नवाचकत्वमेवेत्यस्यतिपातानामिल्यादिरेवंद्योतकत्वमेवेत्यस्योपसर्गाणामित्यर्थंकिंतुक्रियाग
नोति। वास्मपवाऽन्वयव्यतिरेकतोनिपातानांवाचकत्वंपुक्तंनोस्माकंमतेअस्याधिपप्योत्तस्

भ॰सू॰
१२४

चकत्वमपस्य द्योतकत्वमिति मतं तदेवत्तु न युक्तमिति मत्वपोजनाथ ४ ननु चकत्व प्रणानं प्रादी
सत्वइति प्रसज्य प्रतिषेधाश्रयणेऽसमर्थे समासापत्तिरीका भेदापत्तिश्चोति पितापधुरि सत्रा
श्रपणीयः तथा चोक्तलक्षणानामानर्थकेतस्मिन्नव्याप्तिः तावदन्यतमत्वसाधितानं तत्तुः।
एवमतत्रहह । किंसंबंधेति । तस्य लक्षणतावच्छेदकत्वमभिमे साहजातिरिति । निपातानांवच्छि
तावच्छेदकतया चतस्मिद्धिरिति भावः । ननु हत्वादिना सांकर्यान्न निपातत्वं जातिः स्वमिति क्या
पातत्वाभाववति हत्वंधात्वादिहकारे हत्वाभाववति निपातनत्वं निपातान्मकचकारेत व्या न व
हकारे समावेशात् । तदुक्तं नावीजं तु स्वसामानाधिकरण्यस्वाभावसामानाधिकरण्योभाव ति
वंधेन जातिविशिष्टजातित्वावच्छेदेन स्वसमानाधिकरणाभावाप्रतियोगित्वनियमभंगो मे
रूपधिसहचारेण तदहश्च तादृशनियमे तु कृतस्तर्कः अन्यथा तन्मात्ववस्य प्रवृत्ततानां सत्तावातद्
साचतु मानानां विलय प्रसंगात् । अतएवमतत्वं न जातिरिति सांप्रदायिकाः हत्वादिव्याप्यो

तत्तस्य नानात्वाभ्युपगमेन सांकर्यस्य परिहारेऽपि सकलचादिसाधारणाभावेनानन्तेद्दर्शितताः
तस्यैवासिद्धिरिति निष्प्रमाणत्वात् । किंच कार्यतावच्छेदकत्वादीनां जातित्वसाधकानां तत्रामेवाव
पिनसाक्षात्वात् । एवमतावच्छेदकत्वं तु न तत्साधकं । अभावत्वविभुत्वादीनामपि जात्वनेषां घो
तेः अतएव गुरुणादीधितौ गुरुणत्वस्य जातित्वं दीधितिकृता खंडितमत आह । उपाधिवमप्युक्त
मान्ये । वाचकधर्मे इस धेः अयंभावः उपसर्गे पूर्वमयमनेऽपि द्योतकत्वे वाचकत्वेऽपि । न हृक्त
येन तदसिद्धतिन योपयस्य नोपसर्गत्वनिपातनत्वयोः हम योधर्मयो मे अधोतकत्वादितिकेचि
गत्वावच्छेदेनकस्यमुननिपातनत्वावच्छेनेति संशयेधर्मिताऽवच्छेदकत्वनिर्णीतत्वं नवा
पक्व तथा निपातनत्वावच्छेदेनेव तत्कस्यपतेसंग्राहकत्वाघवादतएवेश्वरानुमानेति विवादः
दत्वादिना घटिघत उ नकार्ये त्वेनेस्य वच्छेदक जिज्ञासायामुक्त लाघवात्व त्वे किंनु क्रियाग
दकं ननु घटत्वादिक मिति निपातप्रसिद्धां नइ ति । अत्र वदंति । प्रमाणानां असोऽधिपयो स्तसु

म.स्ट: द्योतकतायांतन्मपसपातोपन्नवहलांधर्मोरणमवछेदकत्वकसनाप्युक्तंगोवैद्यचमाधानंप्रादौ
१२५ नुमानेहकृतिजन्यतापांघटत्वाद्यपेक्षपाकार्ष्यत्वस्यापमनुविशेषापार्थकस्यपितादथंवंसत्रा
नस्यैवावछेदकत्वं। अनस्वव्यापारत्वस्याधिकसंग्राहकत्वेविहनित्वस्यबोधानंतत्तुद्ःः।
वछेदकत्वं। स्वीकृतंचमीमांसकैर्द्व्यप्रसत्वंविहायद्रव्यचासुषत्वस्यैवनपर्थंगाभ्यांपी
दकत्वप्रकृतेव्यापकत्वा। निपातत्वस्याधिकसंग्राहकत्वेपिव्याप्यैस्योपसर्गत्वेऽघमितवेन
नस्यैवावछेदकत्वमुचितंनतुनिपातत्वस्यापोनवेऽवाचवेचपादपूरणमात्राधर्थेव्यांनव
नातिप्रसक्तत्वात्। प्रादयोद्योतका उपसर्गत्वादित्यनुमानाच्च। नचप्रादीनांद्योतकत्वे
निपातत्वलिंगेनेवसेत्स्यतीतिप्रसक्तत्वात्। प्रादयोद्योतका उपसर्गत्वादित्यनुमानगामत्र
दीनांद्योतकतानिपातत्वलिंगेनेवसेत्स्यतीतिवाच्यंतस्योपसर्गत्वन्नपोपाधिमतपादद
धकत्वात्। नचचेष्टादेःसाध्याव्यापकत्वान्नतस्योपाधित्वमितिवाच्यंभुहसाध्यारुपपीदर

पिसाधनावछिन्नसाध्यव्यापकत्वसंभवात्। अस्तिहिनिपातत्वावछिन्नंद्योतकत्वंप्रत्रेतद्दर्शिताः
र्गत्वंप्रत्ननिपातत्वंनञादौ नचतदभावात्। ननुप्रकर्षाद्यर्थे प्रादिवाच्यः तदव्यतिरेकमेवाव
पिधापिशाब्दधीविषयत्वात्। नयोपदन्वयव्यतिरेकानुविधायिशाब्दधीविषयः सतद्वचनेषांघो
सामान्यव्याप्तो घटादिद्वंद्वांतः नचानन्यलभ्यत्वमुपाधितस्यवाच्यत्वनपसाध्यव्याप्यत्वमप्युक्त
ऽौदेरन्यालभ्यातान्वयव्यतिरेकानुविधायिशाब्दधीविषयेसाधनाव्यापकत्वादिति। नद्रुके
कद्वेनुघटकशाब्दबुद्धेराक्षेपायजन्यत्वेनविशेषणेनानन्यलभ्यत्वस्यसाधनतांइति। केचि
पाधित्वायोगात्। नचवस्तुतपासिद्धिः धातोरेवप्रकृष्टजपार्थकत्वेनोपसर्गस्यता। तत्वंनवा
हकत्वादितिवाच्यं धातोः प्रकृष्टजपार्थकत्वस्याग्रेपक्षेनेवसंग्रहात्। नापितस्मिन्निति द्विवादः
रत्वादेस्तत्क्तावछेदककोटिप्रवेशगौरवात् नतस्माज्जपत्वादिधातोः शक्यत्वं किंतुक्रियाग
त्वादिकंउपसर्गस्यनिवाच्यंतथाचपक्षहेत्वसिद्धिः विंचार्थस्यधात्वलक्ष्यत्वेऽप्याधिपप्योत्तसः

मु॰न्त॰
१२६

निगमनाविरहाच्चत्वकृतावच्छेदकत्वोदोनिवेशापत्तिः नापि नञर्थस्य धात्वर्थ
संगः। निपातातिरिक्तस्योत्तरव्युत्पत्तौ विशेषणतान। एवं च प्रतिष्ठनत्स्यापादो
नदभावस्थलोपसर्गार्थः तथा चैतेनोगस्य भावावधारणे निषेधः गमनत्वप्रका
कालिसोमानस एवेति चेन्न प्रत्ययानामिति व्युत्पत्तेर्योगनञ्कनपागमनाभावः
तिवोधस्यापि गगनकुसुमायमानत्वात् न केचित् घावोधांगे कारेतादृशस्थले त
सर्गत्वमपि दुर्घटं निपातायविशेषकत्वानन्निपातत्वञ्चोपसर्गाभावविशेषिकीय
योगस्य भावविशेषकस्यादीनां घातकनापूर्वस्यापनोत्कर्षाप्यसपसर्गासा
स्यत्राकरे पुनरेवः इत्यर्थालुसादृश्यं नञ्च न भिन्नत्वे सति तद्धनधर्मवत्वेयत् तु सा
दर्थादिमिति तन्दृतावतापि तजिवु पुत्रमिति परिभाषणेनैनस्येवार्थत्वात् न पायान
सानुयोगि प्रतियोगिवाचकपदयोः समानविभक्तिकत्वे नियामकं नानत्वं इमिव

चैत्रेऽणोव सुखमिति साधु। एवकारस्यायोगव्यवच्छेदोऽयोगव्यवच्छेदोऽत्यन्तायोगव्यवच्छेदश्चेति दर्शिताः
चविशेष्यसंगतैवस्थलेऽयोगे एवं धनुर्द्धरः इत्यादावन्यतादात्म्यव्यवच्छेदोऽर्थः अत्यन्तं च सत्त्वमेवाव
द्रतपदार्थापेक्षिते। नघाचपार्थान्यतादात्म्याभाववद्धनुर्द्धरः अभिन्नः पार्थः इति बोधः एतिवनेष्वंघो
गंधइत्यत्रापि पृथ्व्यन्यसमवेतत्वाभाववान्पृथिवीसमवेतत्वगंधइतिबोधः अत्र मात्वमप्युक्त
धानुपगमेऽप्यप्यामेवाकाशानिस्यपि पसज्येत। एवं चैवकारेणान्ययोगव्यवच्छेदो नदूक
ष्यवाचकपदविशेषणवाचकसमभ्यंतान्पतरसमभिव्याहारो नियामकः विशेषकाइति केचि
स्थलेऽयोगव्यवच्छेदः शंखः पांडुर एवेत्यादौ शंखत्वावच्छेदेन पांडुरत्वसमवायाभावपात त्वं न वा
धातनीलं सरोजं भवत्येवेत्यादौ क्रियासंगतैवस्थलेऽत्यन्तायोगव्यवच्छेदोऽर्थः अत्रवेनेति विवादः
आसत्तिकत्वं व्यवच्छिद्यते नत्वात्त्वपिनावच्छेदकव्यापकत्वं खंडशाध्वनत्र शा... कत्वं किंतु क्रियाग
सरोजनिष्ठाभावप्रतियोगीनीलभवनाभाव इति बोध इति वदंति। वस्तुतस्तु नत्वस्याधिपप्योत्तस

नि:र:
१२०

योगाव्यवच्छेदयोरेवैवकारस्य शक्तिः अन्वपि नावच्छेदकावच्छेदेनायोगव्यवच्छे[illegible]व मा[illegible]ध्यानं प्राद्ये
नार्थकधातुसमभिव्याहारस्यापि निपातकत्वाज्ज्ञानमथेयं हृत्स्येवेति वाच्यं तत्ता[illegible]पि तादृ[illegible]प्यत्रा
स्यादिप्रयोगाः क्रियापदसमभिव्याहारे तु प्रायः सामानाधिकरण्येनान्वया[illegible]नंतत्र च दृः।
वच्छेदकसामानाधिकरण्येनायोगव्यवच्छेदोत्यंतायोगव्यवच्छेदोऽन्वपितावच्छे[illegible]
नत्वयोगव्यवच्छेद इति व्यवह्रियते विस्तरस्त्वन्यतोऽवधार्य्यः केवलमोऽस्मसद्दस्याद्[illegible]त्वमित्येव
पिनदर्थः वैयाकरणमतेन्त्वेवकारस्यावधारणात्मकज्ञानविशेषद्योतकत्वमेव[illegible]व्याप्तिन व
भिव्याहृतपदार्थानुरोधादनेकविधः यथा ज्ञानमथेयं हृत्स्येवेत्यत्रावच्छेदकाव[illegible]नादृ
न्नहत्ताभावानधिकरणज्ञानत्वप्रकारकज्ञानविषयो ज्ञानकर्तृकमर्थकमेवेदा[illegible]मदः
बोधात्मकपदार्थघटितःसः परं त्वनेकधाव्याख्यातानां न तदर्थेह तिवृ[illegible]स्यनायेनायेस्ये[illegible]नदृ
वसो विमेस्सन्ये। यथा प्युपसर्गपञ्चकस्य सवाचको विशेषाणां संभवाद्योतकोऽपि वेति[illegible]प्रायान्तर

यस्य हृपमविशेषितेऽगोवृत्तंपकृताचनदेवानुसृत्यं तथापि च वित्तंभवितोभेदः केवलैरनिर्द्दर्शिताः
उपसर्गाणां संबंधेऽयुञ्जते प्रपरादिनेति नद्वाक्योपसंहृतिपर्य्यालोचनयोपसर्गाणां द्योतकत्वमेवाव
सीयते। अत्र देवो ध्यं। उपसर्गत्वाद्यज्ञाततोऽपि प्रजयतीत्यादौ प्रकृष्टजयबोधास्तत्त्वादिनैव तेषां द्यो
तकत्वं निपातानामपि च वादिनैव वाचकतायत्नेन तामन्तरेण निर्वाहः क्वचिद्द्योतकत्वमप्युक्तं
युक्तं नस्सुपगमे यथाशेरक्त्वैरित्यादौ। क्वचिल्लोभयी यथा पादपूरणमात्रार्थकेत्वादौ। तदुक्तं
निपाताद्योतकाः केचित्पृथगर्थाभिधायिनः आगमा इव केऽपि स्युः संभूयार्थस्य वाचकाः इति। केचि
च्चिद्विया नाद्योतकाः केचित्पृथगर्थाभिधायिनः भयान्त्यपि। न नपसर्गत्वेन प्रादीनां निपातत्वं न वा
दीनां द्योतकतावाचकतावेतिस्थिते उपसर्गत्वावच्छेदेन द्योतकतां न निपातत्वावच्छेदेनेति विवादः
सिद्धान्ताननालोचनमूलकस्येति कर्मप्रवचनीयानां तु नोपसर्गवत्क्रियाविशेषकत्वं किं तु क्रियाग
तसंबंधविशेषकत्वं कर्मप्रवचनीया इत्यवं तः कर्मप्रवचनीयाः इत्यन्वर्थसंज्ञाविज्ञानात् अधिपयोस्तस्सः

भ॰सा॰ आरंभसामर्थ्यादेवसांजपमनुप्रावर्षदित्यत्रहेतुमत्जपनिनःपितस्यलक्षणताभावसंबंध
१२८ स्यवर्षणक्रियानिष्ठस्यानुनाद्योतनादेवमन्यत्रापितृतीयेःप्रनतस्यवननेपासुपसर्गत्वंक्रियागतविशे
षद्योतकोह्युपसर्गः उक्तंचहरिणाक्रियायाद्योतकोनायंसंबंधस्यनवाचकःनापिक्रियापदाक्षेपी
संबंधस्यतुभेदकइति॥तदर्थस्तुकर्मप्रवचनीयसंज्ञकोन्वादिःप्रजपतीत्यादावुपसर्गवत्क्रियाग
तविशेषस्यद्योतकःविभक्त्यैवोक्तत्वाज्ञ्जनसंबंधस्यवाचकःनापिप्रादेशंविलिखतीत्यादौविशःस्वक्रि
याक्षेपकःतत्रवितामानात्क्रियाक्षेपात्।नपासनिततक्रियानिबंधनाकारकविभक्तिरेवस्यात्।किं
तुविशिष्टक्रियाजनितोयंसंबंधेविभक्त्यर्थइतितद्योतकःप्रादेशंविमायलिखतीत्यर्थप्रतीतेरित्यधि
कमन्यतोवधार्यम्इतिभूषणसारदर्पणेउपसर्गनिपातार्थनिरूपणम्॥ प्रकृतेनामार्थनिरूप
णेनामघटकतद्धितानामर्थमुपोद्घातसंगत्यानिरूपयिष्यन्तानिरूपणम्॥ प्रकृतेनामार्थ रा
निरूपणेनामघटकतद्धितानामर्थमुपोद्घातसंगत्यानिरूपयिष्यन्नादौप्रकृत्यर्थप्रकारत्वा १२

ति।अव्यभिचरितसंबंधवत्त्वजात्यैवभानोपगमेत्वित्यर्थः।तुशब्दस्यविनाकृतिबीजंतुनस्यापत्यमित्यने
नषष्ठीप्रकृत्यर्थोपत्यादिसंबद्धमित्यर्थः।स्यादीनांविधानेनषष्ठ्यर्थसंबंधानर्भावेतौवतन्नैकार्थीभावस्यो
पगंतव्यतयातन्नापत्याद्यंशेसंसर्गस्यैवप्रकारतयातस्यैवतद्गतरताभावप्रत्ययार्थत्वेनजातेस्तद्वाच्य
त्वासंभवादिति॥ अर्थांतरद्वृत्तिरिति धात्वर्थघटितार्थवृत्तिराक्षिकाद्यंतर्गतठगादिरित्यर्थः।तदर्थेक
र्तृशेषवृत्त्यादिरूपक्रियायाःक्रियाकारकभावसंबंधस्यप्रकारतयाभानादित्याशयःनष्टेइति।कपम
प्यभानयोगादर्थविशेषप्रसिद्धादित्यर्थः।अभिव्यक्तनयादिति।प्रत्ययांतत्वेपिप्रत्ययलुकाप्रकृतिसमा
नाकाराद्विष्यमाणालुप्यमानार्थाभिधायीतिन्यायेनप्रकृत्यर्थान्वितप्रत्ययार्थाभिधायित्वइत्यर्थः।
अव्यभिचारितसंबंधेप्यइति।अव्यभिचरितत्वंव्यक्तिनिष्ठात्यंताभावाप्रतियोगीसंबंधःसमवायपा
कोपस्यजात्यादेस्तद्विशिष्टवाचकेप्यद्दत्यर्थः।नातःपाकादिनानाशेनध्वांक्षपनिष्ठाभावप्रतियो
गित्वंतत्वं।तकेनिदाघोदरत्वमित्यादौजातिविशेषेणाभानादितिग्रंथेनेत्यर्थः।द्वितीयंपयो।

भ॰सा॰ १२६ उरभिन्नत्वेऽपि शाहरणं यथेत्यर्थः नह्यनौभिन्ने पीत्यसिद्धौ तद्भिन्ने भावप्रत्ययेन संबंधाभिधानं प्रोतो नि...
नं न्प्रभेद प्रसपाविति इदं च षष्ठ्यर्थे विहितस्य मतुपः संबंधार्थकत्वशंकानिरासाय त्वन्नीयमित्ये
स्योदाहरणं यथेति शेषः स तदिति सच्छब्दजन्यबोधे शान्नर्थकत्वेशेसतायाः प्रकारतयाभानान्नतर
भावप्रत्ययेनापि सैवाभिधीयनेइत्यर्थः न पो चोक्तस्यलेषु भावप्रत्ययांतात्संबंधाभानादुक्तवा
मेऽन्यत्रेसुपातमिति भावः ननु मनुष्यत्वं सत्वमित्यादौ सतोपि शौक्ल्यादिसंबंधस्य भावप्रत्यये
नानभिधानवद्राजपुरुषइत्यत्रापि न तदनभिधानं स्यात्तच्चापि राजादीनां पुरुषादिपदार्थे स्व
त्वादिसंबंधेन प्रकारते सस्यापि वक्तुं शक्यत्वादित्यत आह दिगिति तादर्थ्यं तु निर्वं स्यमाणभावे
तस्य भावइति सूत्रे णत्वतलादयो विधीयंते ननु जातित्वादिना जात्यादेवसंबंधस्य वेतिनियमस्त
थाच यत्प्रकृतेर्यद्धर्मप्रकारकबोधः शास्त्रकृत्संमतः स एव धर्मस्त्वाद्यभिधेय इति नत्वादिभिन्नप्र
कृतेः कृदंतादितो संबंधप्रकारकबोधस्य भाष्यसंमतत्वात्तस्येव भावप्रत्ययेनाभिधानमुचित

मितिनोक्तेषु भावप्रत्ययस्य राजाद्यभिधायकत्वमिति। प्रकृत्यर्थविशिष्टद्रव्यमात्रवचनत्वेति पाठः मा
त्रपदेन संबंधव्यवच्छेदः नहि तस्येतिइत्यादेरित्यर्थः संबंधानभिधायकत्वेनेति प्रकृतिजन्यबोधेन स्याप्र
कारत्वादिति भावः तदभिधानं। संबंधाभिधानं। तस्यादितिकिं तु इदं इत्येवाभिधानं स्यान्नचन तदभि
धानमिष्टमिति भावः ननु प्रकृतिजन्यबोधविषयत्वे सति प्रकृत्यर्थेवृत्तित्वं भावत्वं तच्चेदं इसंबं
धस्यास्तनमिति भावप्रत्ययेन तदभिधानं भविष्यतीत्यत आह। प्रकृतिजन्यबोध इति। उक्तार्थ
स्य भावत्वे तु दामोदरत्वमित्यादौ जातिगुणसंबंधस्यापि भावार्थता प्रसज्येतेति भावः क्रमेणा
दसहप्यावसंमाहात्म्ये नि॥ एकत्र रद्दस मात्रो पादानेऽइत्यर्थः तत्रनेति घटदंडिपदोनरेत्य
र्थः तथाच घटत्वमित्यादौ द्रव्यत्वस्येवत्वन्मते दंडीत्यादौ दंडसंबंधस्यापदार्थतया प्रकारत्वा
दभावत्वेन न तस्य प्रत्ययार्थत्वसंभव इति भावः वस्तुतस्तेन तदसो पादानं व्यर्थं मतुवादीनां मते
व्यर्थकत पादंडीत्यादिनाराजपदवासंबंधस्येव प्रकारत्वेनंदंडादीनां प्रकृत्यर्थे प्रकारत्वात् दं

मु॰सा॰
१३०

न तिप्रसंगात्। मीमांसकैकदेशिमतेनेमत्वर्थीयानां संबंधवाचकत्वेपि तदाश्रितमाश्रयविशेष्यक
बोधसौवनैरस्युपगमेनेत्यतनेपि प्रकृतिजन्यबोधविशेष्यांशेदंडादीनामप्रकारत्वेन प्रयोजनाविरहा
दिति विभावनीयं संबंधः प्रकारइति श्रयेन नत्वस्त्वदिप्रत्ययवाच्यत्वमस्यादिति शेषः मीमांसकमतनमप
न्यस्यतियत्विति॥ अत्रइदं इत्वमित्यादौ स्वसमवेतः स्वादिप्रकृत्यर्थसमवेतः नीलत्वमित्यादौ नीलादि
गुणवत्त्वसंभवति पतोतः संबंधस्यैव भावप्रत्ययवाच्यत्वमा॰श्रितमित्यर्थः। दंडादेः प्रकृत्यर्थांशेप्र
कारत्वेपि प्रकृत्यर्थासमवेतत्वेनाभावत्वादितिभावः संबंधिवाचकत्वेनेति। तदस्यास्त्यस्मिन्निति मतुपः
संबंधेविधानेपिदंडीपुरुषइति सामानाधिकरण्यानुरोधात्संबंधिवाचकत्वेनेति। तदस्यास्त्यस्मि
न्निति मतुपः संबंधेविधानेपिदंडीपुरुषइति सामानाधिकरण्यानुरोधात्संबंधिवाचकत्वस्यावश्य
कत्वादिति भावः गत्यभावाभावादिति संबंधस्यैव भावत्वसंभवादिति भावः आदावेवेति। स्वंबंधस्य
देवीसादिसामानाधिकाररापत्तेरितीसैवोपपत्तेरिसंतग्रंथेन भूषणेऽद्दस्यर्थः नचापीतिवैपाक

रणस्यापीत्यर्थः इदं हि विज्ञानस्यादिवाचकत्वं यद्यपि तत्संबंधवाचकमित्येवं रूपं वैषम्यमित्यर्थः तज्जन्येत
स्यविवरणं प्रकृतिजन्येतिनु प्रकृतिजन्यबोधप्रकारप्रकृत्यर्थेहितिरसाधारणोधर्मस्स एव भावप्रत्य
यार्थो वाच्यो यद्यपि तु सारहृघटह्ति रसाधारणो धर्मइति बोधदिशमतस्मिन्त्वसाधारणपेचनदित्रा
वृत्तित्वे सति सकलत्वनहूतित्वं ममत्वं नो पादानद्रव्यसादेर्घटादसाधारणं विशेष्योपादानादृष्टहत्यसा
दिनिरासः तेन रूपेण धर्मो भावप्रत्ययवाच्यः तत्र तत्पदार्थस्य घटादेस्तादिप्रकृत्यैवलाभादनन्यल
भ्यइत्यराहूतित्वादौभावप्रत्ययस्य शक्तिः न चापीतरहूतित्वमभावः साकल्यंहितिमत्त्वविशकलितम
र्थः इतरहूतित्वप्रतियोगिकाभावस्यातिप्रसक्तत्वादित रहतित्वत्वावच्छिन्नप्रतियोगिकाभावस्याप्र
सिद्धत्वाघटत्वादौघाधात्तविशिष्टस्य शक्यत्वासंभवात्। अत्र प्रकृतिजन्यबोधेयेन संबंधेन प्रतिया
यमानावच्छेदकधर्मस्य प्रकारतातेन संबंधेनेन राहृतित्वहृतिमत्त्वं चषोध्यं नातः कालादेः कालिका
दिसंबंधेन घटत्वस्यहृतानापि सत्तिः नवाघटत्वमित्यादेरेकं वृत्त्यीयादिमत्वस्य भानं प्रमेयत्वमित्यादे

त्विन राहित्यांशेन भासमानेः प्रसिद्धत्वात् किंतु सकलप्रमेयपदार्थत्वमात्र एवमेकत्वमित्यत्रसाकल्यां
शेपि न च विशिष्टस्यानतिरिक्तत्वमते गुणान्यत्व विशिष्टमत्वमित्यादौ विशिष्टसत्वे विसिष्टसदित्र
राहित्यस्य महत्वमित्यादौ सकलमहद्भिन्नत्वस्य महत्परिमाणादौ वासंभवद्वृत्तित्वाच्च । न दितरत्वव्या
पकासंतानाभावप्रतियोगितानवच्छेदकतद्धस्यसंतानाभावप्रतियोगितानवच्छेदकधर्मवत्वे दत्तद्वयता
त्पर्यं तणादोषात् । न त्वनसंगच्छते धर्मस्यासाधारणधर्मत्वेन वाच्यत्वे प्युक्तासाधारणस्य परिभाषे
षिसत्वादेकत्वमित्यादौ परिमाणबोधापत्तेरत आसाधारणधर्मत्वेन वाच्यत्वे प्युक्तासाधारणस्य प
रिभाषेषिसत्वादेकत्वमित्यादौ परिमाणबोधापत्तेरत आह मत्वे प्रयोगोपाधिमिति घटत्वादेः प्रयोग
धर्मत्वाभावात्प्रयोगोपाधिपदं व्याचष्टे सारे प्रयोगेत्यादि शब्दप्रवृत्तिनिमित्तमित्यर्थः उपाधिनिमित्तमिति न
तु प्रयोगधर्मं तथा च घटत्वादेर्न तत्वानुपपत्तिरिति भावः प्रकृतार्थप्रकारतामित्यस्यापत्त्येति घोष
इत्याशयेन व्याचष्टे प्रकृतार्थप्रकारतयेति तथा च प्रकृतपदनिष्ठविशेष्यतानिरूपितप्रकारताश्र

योपशब्दप्रवृत्तिहेतुधर्मस्तन्निमित्तमित्यर्थः एवं च नोक्तापत्तिः परिमाणादेरेकपदार्थासाधारणधर्मत्वे
प्येकपदप्रवृत्तिनिमित्तत्वाभावादिति भावः नन्वोभयोपादाने गौरवात्ताह शविशिष्टधर्मत्वेन त्व प्र
सयानाद्बोधानत्नुभवात्तु पर्यवसितार्थमाह प्रकृतिजन्येत्यादि ननु घुगुर्धिनेवस्तुतस्तु ननकासा
धारण्येन धर्मस्यवाच्यत्वेपि नोक्तापत्तिः प्रकृत्यर्थतावच्छेदकनिरूपितत्वविशिष्टसमवायादिनासंबं
धेनासाधारणपदरकतदितराद्वृत्तित्व नहृनत्वपोर्विवक्षणप्रकृतेपरिमाणस्यतेनसंबंधेनावृत्ति
दितिचेन्न पासस्यनंतशाकिकत्यनावश्यकत्वेन तद्धर्मत्वेनैव धर्मे शक्तिरस्तु किमितराद्वृत्तित्वादिगौरव
सहिष्णुतया न चैकं गुणशीधिनोप्यपकमित्यादौ प्रकृत्यर्थतावच्छेदकगुणत्वाभावप्रसंगः प्रतिपाद
यतिप्रतीतिस्तु नाद्यिणाचेस्मभिप्रेत्याह मत्वे धर्ममात्रमिति अस्य तत्र नद्वपेणधर्मत्वेन वेति शेषः तन
च्छप्रकृतिजधर्मस्यत्वादिवाच्यतायाः स्वद्रुतितत्वात तत्र तद्वाच्यतापत्तेरसंभवादिति गुरुधर्मस्यवा
च्यत्वेपु किमाह । ननघक्रीति । ननघरपलक्षितेत्यर्थः घटत्व घटत्व घटत्वत्वादिरूपत्वादिति । घटघ

मु.सा.
१३२

टत्वप्रयोजकत्वस्य पार्थक्यादित्यर्थः जाते रूपकसत्तात्मकत्वे भावप्रत्ययार्थत्वे च मानमाह। संबंधिभेदादि
ति। उपाधिभेदादित्यर्थः भिद्यमाने तिगवेतरासमवेतत्वे सति सकलगोव्यक्तिसमवेतत्वे पत्तस्त्वमुपरा
गापार्थक्येन प्रतीयमानागवादिनिष्ठमूलसत्तैव जातिरिति कृप्यते तेनत्वेष्वां सर्वशब्दा वाचकत्वेन ध्येयत्वस्ति
ताइत्यर्थः उक्तार्थमेव विशदीकरोति। नामेति उक्तसत्तामित्यर्थः धात्वर्थमिति। आकृतस्थविकरणान्या
येन जातिमन्ये क्रियामाहुरिति यत्त्वाभिप्रायेणवा महानित्यात्मा विशेषणं घटत्वं जातिः कलिसंबंधस्तु
सुकार्थैवाकां प्रमाणयति। उक्तं चेति गुणशब्दस्य वैशेषिकाणां रूपादिष्वेव प्रसिद्धिरित्याह विशेषणानये
ति। तथा च प्रकृते गुणपदस्य उपसर्जनीभूतार्थपरमिति निविवक्षितार्थो संग्रहइति भावः। पर्यवसितमा
ह तत्पायेति। रणदीत्यादिगुणपरशुक्लादेश्च संग्रहः बोधजनकत्वइति बोधजनकत्वमनइत्यर्थः स्वपक्षा
वादेति। क्रियाकारकभावसंबंधेनान्वयः देय कर्मादौ धात्वर्थस्यैव प्रकारतया भानोपगमादिति भावः। सिद्धा
तमनुसरन्नाह संसर्गप्रकारकेति। स्वपपादेति भावप्रत्ययो जातावेवेत्याद्यनियमादिति भावः। न

तिजात्यादिवाचकभावप्रत्ययेषु मध्ये इत्यर्थः जातिवाचकानामिति उत्पर्थनिष्ठशङ्केरिति शेषः गुणाधा
त्मकभाववचनाः शुक्लत्वादिशब्दानां जाते शब्दनावच्छेदकत्वसंभवाज्जातिवाचकेति अवच्छेदिकार इ
ति। उपस्थितत्वाद् घटत्वादिजातिनिष्ठशङ्केः स्वेतराट्टत्तित्वावच्छिन्ननिखिलस्वट्टत्तित्वरूपायेयता
संबंधेनावच्छेदिका इत्यर्थः तेननन्नद्रव्यत्वादिजातिनिष्ठशङ्केर्नघटाघवच्छिन्नत्वं अवच्छेदकानुगम
कं च घटत्वादिकमेवेति भावः पर्यवसितबोधमाह घटत्वेतिरिति। पर्यवसानरमितितनतस्खदरूवमा
वमत्ययवाच्यइति मतान्तरमित्यर्थः अपृथक्स्याहेरिति सुच्चनेगोरित्येवहि गोगैविववर्तनइत्यो वियं
कायइति। निरूक्तमप्पेनहस्य उपष्टंभकं बोध्यं। तस्य वचनकोपीति। पहलशब्दघदिनोक्तवार्तिकस्य च
नप्रयोजनकोपीत्यर्थः अपि नापसिद्धांतसंग्रहः वार्तिकेस्वेतार्थेन भवंतीम्पत्रस्वशब्दस्यामी
यवचननपरमीपार्थेन जात्यादिना प्रवर्तनेनेइत्यर्थो लक्षणं पसिद्धांतरपरतां कथं वार्योविनेधर्मस्य शब्द
स्वभावत्व पतन्नाशयं प्रकाशयस्य पं भावइतिजात्याद्यर्थस्य द्रव्यांशेविशेषणतापाः प्रसिद्ध

भ.सा.
१३३

त्वानद्दष्टं तेन शब्दस्यापितां साधुपूनि। अर्थवदिति जात्यादिवदित्यर्थः शब्दस्यार्थे विशेषणतानाया
मसाधारणस्य समाह। हरिहरेति। कश्चिद्दासीदित्यनेन जात्यादिप्रकारकबोधासंभवो ध्वन्य
ते। हर्यादौ सन्निकर्षाभावेनानुपस्थितहरित्वाद्यवच्छेदेन शक्तिग्रहाभावेन तद्धर्मप्रकारकशाब्द
बोधासंभवात् उपस्थितपदस्यैव विशेषणत्वमभ्युपगम्य शाब्दबोधमुपपादनीयो यथा चक्षुसा
तदुपस्थितिस्तथोपपादितं नामार्थेति रूपणाद् इति भावः। अन्यथेति। अर्थांशे शब्दस्य प्रकार
त्वानभ्युपगमे इत्यर्थः। आरण्यकानां सन्निकर्षे गाजानिधर्मितावद्देवकशक्तिग्रहसंभवा
दुक्तं नागरिकाणामिति। एवमेवेति। पदप्रकारेणैवेत्यर्थः। अप्रसिद्धेति। अगृहीतजात्यादिविशिष्ट
शक्तिकपदेष्वित्यर्थः। जात्यादिभेदेनेति। तद्विशेषणेत्यर्थः। कचित्तु जात्यादिरूपेणेत्येव पाठः। उभय
मिति जात्यादिरूपं पदं चेत्यर्थः। अवच्छेदकमिति शक्त्यवच्छेदकमित्यर्थः। ननु जात्याद्यनुपस्थितिद रम
शायामयमर्थे इत्यसद्भावात् इति शक्तिग्रहोपसंबद्धं किं तत्र आह पदप्रकारकेति। विशिष्याद्य १३

द्रव्यादिरूपेणेत्यर्थः। यद्यपि सर्वे भावाद्गतिसर्वं शब्दोपादानादेतस्यैव शब्दस्यैव सर्वशब्दप्रवृत्तिनि
मित्तत्वमवगम्यते। तथापि घटत्वादिना गृहीतशक्तिकघटादिपदाद् घटत्वप्रकारकबोधस्य सार्व
जनीनप्रसिद्धिसिद्धस्यापह्नोतुमशक्यतया प्रायशः प्रसिद्धार्थकस्थले शब्दप्रकारकबोधस्याननुभवे
न चेतत्कस्यापि जात्यादीनां शब्दप्रवृत्तिनिमित्तत्वमंगीकरणीयमेव। वर्णितं तु भाव शब्दस्याप्रसिद्धा
र्थकशब्दपरतयापीति। तन्निमित्तानां तदभावेन वार्तिकस्वारस्यं तदस्यैव शब्दप्रवृत्तिनिमित्तत्वा
वधारणात् प्रथाकादिपूर्वकशक्तकुपदे। अनस्वानुदात्तदित इत्यनेन सूत्रेणानुदात्तदितो ह्यात्मने
पदमित्यस्यानुदात्तेतो ह्यावर्थः। इतिनत्रं संख्यातानुदेशः प्राप्नोतीति यथासंख्यसूत्रे भाष्यकृदुक्तं सं
गच्छते इत्यथानवानोनरूपत्वेनात्मनेपदवत्त्वेन बोधे सर्वेषामेकत्वेन चह्याक्लिष्टस्यानुपपत्तिः स्य
देवातएवसारकृतापुभयमवच्छेदकमित्युपसंहृतं कचित्त्स्य द्वेधीतिनिरूढावहरनिकर्षेन हितत्र शक्ति
ग्रहोनआह कचिदिति किंचितचिच्छब्दमितिनिर्विशिष्टशक्तिनिरपेक्षमित्यर्थः। तथाचरूपादिषु गोरानप्रसन्ना

भ॰ सा॰ वेन्यत्वादिनोपस्थितनत्वादीनां शक्यांशे भाने उपस्थितत्वात् नत्वादिपदानामपि तदंशे भानमनि
१३४ रूढमिदमेतच्छब्दसमभिव्याहारकार्यं शक्तिग्रह एव विशेषणत्वेनोपस्थिते नत्वत्वादिनिभावः। न चैवं बो
धकेति पदवाच्यत्वप्रकारकस्यैव तत्पर्यं एवं कारणान्तरादिप्रकारकबोधस्यावच्छेदः मित्यस्तु शक्ति
ग्रहस्यापि पांशे यद्धर्मप्रकारकत्वं तज्जन्योपस्थितिशाब्दबोधयोरपि तदंशे तद्धर्मप्रकारकत्वमित्यपा
न्नपदविशेष्यकातेस्मादर्थविशेष्यकबोधानुपपत्तिरिशक्तिज्ञानपदार्थोपस्थितिशाब्दबोधानां समा
नप्रकारकत्वसवर्वेयं: नैयायिकास्तु नत्वादिपदानामपि विशिष्य शक्तिग्रहो नानुपपन्नः पचनत्वा
दिसंबंधेन पक्षे विह्वमेवत्वधीस्तद्विषयीभूतनत्वत्वादेः शक्तिग्रहे धर्मितावच्छेदकतया भाने बाध
कामावानप्यद्यापममेयत्वे नप्रमेयवानिस्याकारानत्वत्वादिविशिष्टबुद्धिः न तच्च प्रमेयत्वांशे सोप
दृशांस्वनुपपत्तेनत्वत्वादिप्रकारकनत्वविशेष्यकस्मारणे बाधकाभावात् तद्विषयनत्वत्वादिनावि राम
शिष्यनत्वादौ नत्वादिपदशक्तिग्रहेण नन्तद्रूपेण नत्वादिपदात् नत्वादिबोधस्य सुलभत्वात्। न च १३

प्रमेयत्वांशे मोषकत्वनेमानाभावः अनुभूयमानतत्तद्धर्मप्रकारकशाब्दबोधानुपपत्तेरेवमान
त्वात्। कथमन्यथानुभवात्मकसमूहालंबनादेकपदार्थोद्बोधकासमवधानेन्यपदार्थस्मृतिः। अ
कुसस्यापि पांशे पदविशेषणत्वस्यकल्पनापेक्षया नाहृशस्मृतौ प्रमेयत्वांशे मोषकल्पनस्यैवन्या
य्यत्वात्। पदस्यार्थे धर्मत्वाभावेन नियमेन तस्य तदंशे विशेषणत्वासंभवाच्च तस्य पदस्य तात्
त्पदे शक्तिरित्यर्थस्यालौकिकत्वेन पदप्रकारकबोधस्य सार्वत्रिकत्वासंभवाच्चेत्याहुः इति भूषण
सारदर्पणे भावप्रत्ययार्थनिरूपणं ननु देवतापाशेंद्रादिपदात् भेन तदंशे नभोवेणन हि नशक्ति
कल्पनमनर्थकमतच्छ्याह देवतात्वोपस्थापकेति इंद्रत्वेनतपेण देवतोपस्थितावपि देवतात्वे
नरूपेण तद्रूपस्यापकाभावादिस्यर्थः तेनतपेणेति देवतात्वेनरूपेणोपस्थितपदस्यार्थः अन्य
यानर्हितमचतुर्थ्यावामंत्रलिंगेनवापुनः देवतासंगतिस्तत्रदर्वेसं चपरंपरमितिमीमांसकसि
द्धांतासंगतिरिद्यस्य देवतासंबंधित्वं च न तद्देशपकस्यागकर्मेत्यपागोदेशपत्वमपि वेदबोधितत्यपि

मू:सा
१३५

तद्द्रव्यस्वामित्वेप्रकारेणोद्देश्यविषयत्वं न देयं च देवतात्वं नातोऽष्टनाद्विसंप्रदानग्राह्यत्वस्य त्यागोद्देश्य
त्वपि देवतात्वं तस्य तत्स्वामित्वावाधानात् । ऐन्द्रो मंत्रश्च स्यादैंद्रो मंत्रस्य न देवतात्वं तेन तदुद्देश्यकत्या
गकरणत्वविनापि मंत्रमिछ्यविशेषणत्वमस्य त्यागोस्य व्यभिचारात्तर्हि किंतु यागांगोच्चारणकत्वं एवं च
देवतासंबंधी यस्य पार्थः ननु तद्देवताकत्वं ऐन्द्रं हविरिति सामानाधिकरण्यानुपपत्तेः स्वामिस्था
दिपदसमभिव्याहारेण तद्रूपेणाप्रतीयमानेऽदेयं प्रस्तयार्थेऽत्र निनुतस्यामित्यादिपदसमभिव्याहारेदा
नकर्मत्वेनापि प्रतीतेनेत्यभिप्रायोऽरणेति भावः उक्तार्थे संमतिमाह अत एवेति देवतासंबंधिनः प्र
सपार्थत्वादेवेत्यर्थः स्वामित्वादिति साऽऽमित्ता वैश्वदेवीत्यत्रामित्तापदसमभिव्याहाराद्दिस्य
र्थः विषयार्पणमिति आमित्तात्मकद्रव्यस्यैव देवतोद्देश्यकत्यागकर्मत्वप्रतीतिरित्यर्थः ।
केवलादिति सोमादिपदासमभिव्याहृतानान्नाग्नेः समुच्चरणात् प्रतपत्त्वादग्निशब्दस्य रूढ्या मंत्र
ना आग्नेयोऽष्टाकपालो भवत्यमावास्यायामित्यादौ । नान्येनित्यामादिसहितसंपन्नाग्निदेवतोद्दे

श्यकत्यागविषयं द्रव्यं प्रतिपादयितुं नेष्टे किं तु न देवताकमेवेति तद्भावः तथा च देयता विशिष्टदे
यस्य तद्धितार्थत्वं तेषामपि संमतमिति भावः प्रकृत्यर्थेति पदार्थः पदार्थेनान्वेतीति व्युत्पत्तेरिति भा
वः स्वस्मिन्नप्रत्येच प्रकृत्यर्थस्याभेदसंबंधेन देवतान्वयेन तद्धितार्थेन्वयः तस्य च सोद्देश्यकत्यागक
र्मत्वसंबंधेन द्रव्य तत्प्रत्ययेन तद्धितार्थपरपदार्थेऽदनि बोध्यं घोतकत्वं न पदनिपातकत्वेन पदकर्षस्योपस
र्गोपत्वेनन द्विशिष्टधात्वोर्थे स्मरणापायकत्वनेन तद्ध्यन्तत्वा संभवादिति भावः प्रकृत्यजपत्वादि
ति । प्रकृत्यंशमात्रमादायप्रदृष्टानत्वं बोध्यं । लाभादिति । समभिव्याहृतदध्यादिपदेनदेवतारूपसंबं
धिभानादित्यर्थः कुतः पुनरिति । अत एव तल्लभ्यो हि शब्दार्थ इति न्यायात् किं तु संबंधार्थकत्वमेवोचितमि
ति भावः तत्प्रतीतेरिति निर्देशनासंबंधिदेयप्रतीतेरित्यर्थः तथा च तदनुपपत्त्या तद्धितस्य तदर्थकत्व
मावश्यकमिति भावः पदांतरान्वयाणां संबंधिप्रतीतेः शयपतिरीयत्वात्सहसैंदधीति संबंधमात्र
र्थकत्वे सामानाधिकरण्यानुपपत्तिरित्यर्थः अन्यथेति । उक्तानुपपत्तेस्तदसाधकत्वादित्यर्थः पु

देवदत्तः पच्यते तंडुल इत्यत्र सामानाधिकरण्यानुपपत्तिर्हि कर्त्रादिवाचित्वसाधिकेति भावः वैयाक-
रणम्मतीयमापत्तिः मीमांसकान्प्रत्याह मीमांसकानामिति। तन्मतेन तंडुलनाकर्तृत्वरूपमर्थ-
पार्थेन धर्मिण आख्यातार्थेन सामानाधिकरण्योपपत्तेरिति भावः पदांतरादिस्याक्षेपस्याप्यु-
पलक्षणं। वाच्यमास्त्विति। आख्यातस्य कर्तृवत् द्वितीयस्य इष्यं वाच्यं मास्तु वस्यर्थः इष्टापत्तावभिसंधिदेव-
तापुत्कामिनित्व सिद्धांतभंगइति भावः ननु तेषां कर्तुरन्यलभ्यत्वान्न प्रत्ययवाच्यत्वं किंतु प्राधान्या-
पत्तेरेव तत्त्वमत आह दिगिति। तदर्थस्तु मत्वर्थीयस्य पार्थ्योरिति न्यायस्य संख्यादौ व्यभिचारेण तेन
प्राधान्यापत्तेर्भावाभावप्रधानमाख्यातमिति निरूक्तानस्याख्यानार्थोतिरिक्तप्रस्तपार्थेविषय-
कत्वोपगमात्वेति। अन्यत्रदं बोध्यं तद्धितस्य देवतात्वाघटितार्थकत्वेन तद्धितेन चतुर्थ्या वेति न्यायस्य
सर्वसिद्धस्यानुपपत्तिः न च तद्धितस्य तदर्थकत्वे विकल्पं तदंपेक्षया चतुर्थ्या जघन्यत्वं सामोदेह्यपन्न-
पदेवताबोधकत्वसोमपवित्रविशिष्टत्वादिनि वाच्यं। न हि देवतासंबंधिदेयमात्रं तद्धितार्थः किंतु वेदबो-

ध्यदेवतात्वघटितः एवं च तद्धिताधीनबोधस्य देवतात्वांशे वेदबोध्यत्वावगाहित्वेन तदंशे अप्रामाण्य-
पशंकाया अनुदयात् इति विनियोजकतयावलवत्त्वं चतुर्थ्यास्तु तदंशे वेदबोध्यत्वानवगाहिबोधस्यैव
जननेन तत्राप्रामाण्यारोपकानिरासार्थमुपायांतरस्यापेक्षणात् जघन्यत्वं पद्धुत तद्धितेन देवत्वानवगा-
हिबोधस्यैव जननेन तत्राप्रामाण्यशंकानिरासार्थमुपायांतरस्यापेक्षणात् जघन्यत्वं पूद्धान तद्धिते-
न देवतात्वेन देवताबोधे सास्पदेवतेति स्मरणमस्ति चतुर्थ्यां तु देवतात्वे। तत्स्मरणं चतुर्थी संप्रदा-
न इति संप्रदानस्ववतत्स्मरणात्। संप्रदानत्वं च त्यज्यमानद्रव्योद्देश्यत्वे सति प्रतिग्रहीतृत्वं स्ववचनतः सं-
प्रदानत्वघटकतया देवतात्वमनोनावपि तद्धितादिवमुख्यतया देवतात्वानधिगमात्स्यात्तद्धिता-
त्सयाजघन्यत्वं। एवं मंत्रवर्णादध्विष्ठानप्रतीतानावपि देवतात्वस्य सास्रात् प्रतीते मन्त्रवर्णस्य चतु-
र्थ्यपेक्षया जघन्यत्वं बोध्यं तद्धितस्य देवतार्थकत्वानुपगमे तु नइसंगतिः स्यादेवेति। नन्विंद्रादिपदासु
तैव देवतात्वाभेन स्वरक्षणाभ्युपगमोत्यर्थो तत्राह देवतात्वेन न्ययेणेति। न चाचशब्दादेरु

म॰सा॰
१३७

पेणास्तातेभवतिलक्षणेतिवृद्धौकेदैवतापापाः शाकत्वेपीन्द्राभिन्नदेवतात्वेनतन्न्यायार्थंसोनिचेवं
भावः अनुपनिताग्निपूर्विकापामविपुजमानः प्रत्तरहस्यादौप्रत्तरादिपदस्यलक्षणायांनिरूढत्वप्रा
हाराज्ञावाढीतिएतत्तत्वमभिहितंप्राक्॥ एकदेशान्वयप्रसंगमाशंक्याह॥ प्रहरणांक्रीडेति। व्युत्प
त्तिवैचित्र्यादेकपदोपस्थितयोरपिनयोः परस्परमन्वयइतिभावः प्रहरणस्यापिप्रकृत्येवलाभ
मभिप्रेत्याह। क्रीडामात्रवेति। क्रीडानृपसंबंध्येवेत्यर्थः मात्रपदेनप्रहरणस्यतद्भिन्नार्थत्वव्यव
च्छेदः तथाचदंडाभिन्नप्रहारसाधनविशिष्टाक्रीडेतिबोधः सोस्येति। एतत्सूत्रविहितप्रत्ययस्यनिवा
सः संबंधीचार्थः अत्रनिवासशब्दोधिकरणघञंतः निशब्देनवचासेनेरंतण्यंतपानिशायः प्रत्या
प्यतेसचप्रकरणाद्दिनानतत्कालस्यघटितोप्यास्व तथाचस्रुघ्नाभिन्ननिवासाधिकरणसंबंधीतिबो
धः निवासश्चप्रत्यासत्त्याप्रत्ययार्थसंबंधिकर्तृकएवः अतएवकादाचित्कस्रुघ्नवासकर्तरिनतथा
प्रयोगः तस्मिन्नितिसूत्रविहितनद्धितस्यतुपौर्णमासीघटितत्वावच्छिन्नोर्थः नक्षत्रयुक्तकालविहि

ताणाघंतपौष्यादिशब्दानांपुष्याद्यभिन्ननक्षत्रकर्मकशशिभोगाश्रयकालोर्थः तस्योक्तार्थैकदेश
पौर्णमास्यामभेदेनान्वयः तथाचपौषोमासइत्यादौपुष्याद्यभिन्ननक्षत्रकर्मकशशिभोगाश्रय
कालाभिन्नपौर्णमासीघटितोमासइत्यादिबोधः पौषादिपदंचनकेवलयौगिकं पौषः पक्षइत्यव्यवहा
रविरहात्। किंतुरूढमपि। एतद्धोः धनायैवसूत्रेसंज्ञाग्रहणं नद्धितितनूपकृतावच्छेदकंचनत्रिंशत्तिथ्यस
मुदायत्वंतपुमासत्वमात्रं। पक्षिंविंतिथ्यवच्छिन्नत्रिंशत्तिथिसमुदायेमासादिव्यवहारेपिचाद्रसौरपौ
षादिव्यहिभेतपौष्यादिघटितत्रिंशत्तिथ्यंतर्गततिथिषुपौषादिव्यवहारविरहात्। किंतुयुक्त प्रतिपदादि
दर्शांततिथिसमुदायपरमतानोक्तदोषइत्यपास्तं विस्तरः तदृत्यास्यस्मिन्निसंज्ञेप्रयमांताद्यस्यर्थो
पाधिकात्संबंधिन्यधिकरणेचमत्वर्थीयाविधीयते। पधप्पस्येत्युक्ते षष्ठ्यर्थसंबंधस्यमतुबादिवि
धानमामानितपापितोमांश्चेत्रइतिसामानाधिकरण्यानुरोधात्संबंधिवाचकत्वेवेत्युक्तंप्राक्।
एवंचगोमानित्यादौगोनिरूपितस्वामिसंबंधवानित्याद्यन्वयबोधः नवमूमनिंदाप्रशंसासु

निसा॰ नित्ययोगेतिशायने।संबंधेस्तिविवक्षायांभवंतिमतुबादयः इतिसंबंधसमर्कस्तनयाभूमाद्यर्थानाम्

१३८ प्युपादानात्तेषामपिमतुबादिशक्यत्वमितिशंक्यंस्यात्स्यादेवंयदितेष्वर्थेषुमतुबादीनांविधानक

स्त्रादिकमुपलभ्येत किंतुप्रयोगोपाधित्वमेवतेषां। अस्त्यर्थवत्तद्वादिपदानांचक्रत्वादिविशि

ष्टसाक्षरीकनयैवभूमादिप्रतीतिसौलभ्यात्। अन्येत्वस्तिशब्दोनुवर्त्यतइहरणमित्याहुः रि

त्यत्रविस्तरः इत्यादिकमित्यादिपदग्रस्यापत्यंतेनरक्तंरागात्संस्कृतंभक्षाइत्यादिसंग्रहः तत्र

गर्गादित्यादौतद्धितार्थोपत्यस्यजन्यपुरुषरूपस्यैकदेशजन्यत्वेप्रकृत्यर्थगर्गादेर्निरूपकतया

न्वयाद्गर्गनिरूपितजन्यताश्रयपुमानित्यादिबोधः गार्ग्यइत्यादौतुजन्यपुरुषजन्यपुरुषघात्म

कगोत्रापत्यार्थैकदेशजन्यत्वेप्रकृत्यर्थान्वयः गार्ग्यायणइत्यादौतद्धितार्थयुवापत्यैकदेशेगो

त्रप्रत्ययांतार्थस्यनिरूपकतयान्वयः पूर्वेतुजीवतितुवंश्येयुवेतिपरिभाषणाद्गर्गेजीवनस रा

मानकालिकत्वमपिप्रधानप्रत्ययार्थेविशेषणंतस्यापिप्रसपष्टकात्वात्। एवंचगर्गजीवनसमा १३

नकालिकोगर्गगोत्रापत्यनिरूपितजन्यताश्रयपुमानितिबोधः तेनरक्तमितिविहितस्यप्रत्ययस्यतत्संबं

धातनदीपनपारोपविषयोर्थः ताहशारोपविषयत्वमेवतेनरक्तत्वं शंखः पीतइत्यारोपमादायशंखस्या

हारोप्यपीतिमाश्रयहरितालादिनारक्तत्ववारणायपाधीनांतमारोपविशेषणं। मांजिष्ठपटादेस्तु

रादिनारक्तत्ववारणायतदोपत्वंनविशेषणं। अत्रचरागकरणस्यमंजिष्ठादेः प्रकृत्यर्थस्यतद्धिता

र्थैकदेशसंबंधप्रतियोगितयान्वपेक्षाधेयतयान्वयः तथाचमंजिष्ठासंबंधाधीनोयोमंजिष्ठानिष्ठ

रागारोपस्तद्विषयताश्रयपटइतिमांजिष्ठइत्यस्यबोधः अस्यमुख्यमित्यादौसंस्कृतंभक्षाइत्यस्यवि

हितनद्धितार्थैकदेशेपाकादिसंस्कारेदध्यादेरुपादेःप्रकृत्यर्थस्याधिकरणत्वेनान्वयः अनयैवरीत्यातन

द्धितांतराद्बोधऊहनीयः तद्धितानांघटविशेषकरूपस्वार्थैकदेशस्यघटविशेषार्थस्यैवान्वयबोधकत्वा

दित्याजहतुरार्थवृत्तिपक्षसमवसंख्यमूलमवलार्य्यतितिमात्रइतिनपाचनस्येषदानामान

पेक्षानदर्थेनिरूपरसिद्धानप्रयुनितिरितिभावः तद्धितेयवनिशास्त्रांतरीयरीत्यैवेत्यपेः ननुवैयाकरण

भ॰सा॰
१३९

मनेजहत्स्वार्थवृत्तिपक्षस्यैवाश्रयणे। न पङ्कजनानेन रक्तं रागादिस्यादि स्त्रानां काग निरस्तमाह। आरो
पितेति विशिष्टशक्तौ वेति विशिष्टार्थस्य विशेषः इत्तो पक्षद्वयाभ्युपगमे न जहत्स्वार्थपक्षे न घटक
पदार्थनिरूपणस्यानुपयोगेप्यजहत्स्वार्थपक्षे विशिष्टशक्तिग्रहस्य प्रत्येकशक्तिनिरूपणोपजी
वकत्वात्तन्निरूपणस्यौचित्यमेवेत्यस्य चनापेवमलेऽनीवेसुपात्तमितिनुरहस्यं ईरनिभ्रषरा
सारस्पृशोन द्विताऽर्थनिरूपणं॥ ननु प्रक्रान्ते प्रातिपदिक घटक प्रत्ययार्थ निरूपणेऽभेदैकत्व
संख्यानिरूपणमसंगतमत आह। व्रतिप्रसंगादिति। न पात्र हि त्रि निरूपणोक्रियमाणोस्ट्वति
पथप्राप्तनद्वर्मोपेक्षानुचितेति प्रसंग संगतिसूचात्नोक्ता इत्यवतारिति भावः। यद्यपि वृत्तस्य मारणास्का
धनेपिकृ इतिसत्त्वात्तदनन्तरमेव संख्यानिरूपणमपि तु मुविनानचापि नत्वस्तरूपर्थसंख्यापाद्यभा
नाद्राकांक्षाविच्छेदः स्यादिस्यत्रैवतन्निरूपितमिति बोध्यं। अभेदैकत्वसंख्यापदार्थं मतभेदेनाह द्वि रा॰
धान्विर्वृत्तिः संख्याविशेषाणामिति। एकत्त्वाद्यवच्छिन्नानामित्यर्थः। अविभागेनाभेदेन अविरो १३

धेनेति पावत् उक्तार्थे हरिवाक्यं प्रमाणयति। उक्तं चेति आहितशात्कपः आहिनासमर्पितानत्त्र दोषवि
भेदनिबंधनाविरोधत्रपाशक्तिर्येरित्यर्थः स्वरूपविरोधादिति पावत्। अतएवः अविभागेनः अवि
रोधेनेत्यर्थः तां अभेदैकत्वसंख्यांनाहृत्य। मधुनिष्ठरसस्यैतितुल्यामित्यर्थः। नन्वेकत्वद्वित्वादी
नांमेकत्रसत्त्वमनुपपन्नं। न हि द्वावेकत्वेनव्यवहिप्रतेनाप्येकोद्वाविति। न हि द्विपुत्र इति भाष्यात्
किंच दृष्टांतोपिन समंजसः तत्र रसवद्रारवेऽवपवि निमास्विके रवपवसजातीपरसांतरस्पैयोस्या
नाभ्युपगमादत आह परिस्पत्केति वा शब्दः पक्षांतरे। अग्रहीतविशेषधर्मकं संख्यामात्रमित्यर्थः।
परमेकस्य। उक्तास्वरसाभिसंधिः कथाधस्पदीयं तस्सेपिप्रमाणत्वेनोपन्यस्यतिभेदानामिति। भे
दानामेकत्वद्वित्वादिविषधर्माणां परित्यागादग्रहणान्नरसंज्ञाव्यापारपर्ये भेदेनान्वयि। संख्या
मासंख्यास्वरूपः सः एकत्वादिः तथाविधः अभेदैकत्वव्यपदेशपरस्परार्थः तदेव विशदयति जा
तिभागस्येति एकत्वत्वादेरित्यर्थः भेदापोहेनेति। भेदस्य विशेषस्यापोहोऽग्रहस्तेनेत्यर्थः यद्वा भेदा

भस्रा:
१४०

पोहेनेत्यस्यव्यापाराद्वित्वेनान्वयः महूसादिशब्दलीपान पाचैकत्वदेर्जातिविशेषस्यभेग्महन्पोपो
स्यव्यापारोविशेषरागत्मानतोवर्तेनद्रसर्पैः भेदापोहेनवर्तेनेतेः निघमेनद्दतिचापाठेतुभेदनपोपो
ऽपोहोतन्नाद्यमतत्वंसनवर्तेनेतेन भासनद्दत्यर्थोवसेपः पघांतरावसोवृत्नेनेनस्पाठस्येवह रिसंमत
त्वमध्यवसीयते हित्वबाघग्रहकालिकसंख्यात्वप्रकारकप्रतीतिगोचरः संख्यापदार्थोऽभेदे
कत्वपदव्यपदेश्योभवतीति समुदितार्थः तत्रहघांतमाहाग्रहीनविशेषेणेतिस्थूलकत्वादिप्रकारक
ग्रहासमानकालिकनूपत्वप्रकारकप्रतीतिविषयेणस्थूलकादिनैवपपाघटादीनप्रवाप्तिनिमृतोप
नेस्थूलकादिपोभेदनपोऽपोहः स्थूलत्वादिरनद्याह्यनिरूपः सतुनमनोपनेनह्लस्यपुरुषइत्यादौराजा
[illegible]र्थः संख्यावानितिप्रतीपतेनचसंख्यांशेएकत्वत्वादिभासनइत्यर्थः नादशासंख्याभान
स्यपरानस्पपेतवात्प्रसिद्धंस्यितिरनपृशेषपरणेनव्याघचे वैयाकरणानामिति ननुनाद्द राम
शसंख्यायाहेतोभानंकिंप्रमाणमतआहायंभावइतिसामान्यतानयर्विकेनानद्वुतुकेत्यर्थः॥ १४०

अघटपकी ति। तांविनोक्तजिज्ञास्यापाप्त्रसंभवादितिभावः साचसंख्यापर्वोत्तरपदार्थपूाः सर्वंधवहु
त्रिशांशैव। अजहन्नवार्थोहतिपक्षेपर्वपदस्यसंख्याविशेषवाचकत्वेगमकाभावैः नेनद्वित्वोमा
हिकोभासजातस्पावकीभावहिरामवसरेस्याद्वोहनावभेदेकत्वसंख्यापाप्त्रभानेपिनक्षतिः।
अतएवसंख्याविशेषस्पैवपर्वपदार्थत्वानद्वितीयएकमुहस्यस्कपकरणायोग्यत्वाद्दइत्वावगतिः
त्तीपविशिष्टकालावगमापमासषट्पपोगसंख्याध्यवसायः चतुर्थेनवकीवादेशणदेकत्वावग
तिः पंचमेप्रकरणादित्वावगतिः एवंकारकमध्यइत्पादावप्यत्रमेकस्यमध्यासंभवानुपसतिम
करणोराजपुरुषइत्यादावपिसंख्याविशेषप्रकारेणैवभानं तिदानत्रापिनतस्यवसपर्वमिति
भेदाभेदसहितद्वित्वादिसंख्यातदभावसहितमेकत्वमभेदेकत्वमितिव्युत्पत्त्यासंख्याचैनेक
त्वमेवोपसर्जनपदार्थभासनेनएवकवचनमुत्सर्गतः कृरिघ्यतइतिवचनाद्राजत्वस्यपुरुषस्
इत्यलौकिकविग्रहएकवचनंप्रयुज्यते पत्रतुप्रकरणादिनासंख्याविशेषभानंतत्रबहुवचनम

मु॰सा
१४१

पि पद्यान्वित्र गुरिसाद्दोचित्राश्वस्तगोष्ठसिसभिभिस्योनरयं यमवनारयति। तस्याद्रतीत्वनिघट क
पदार्थोपसर्जनत्वमेके। तस्य पक्षे प्रतीतावित्ति। संख्यात्वावच्छिन्नैकत्वप्रकारतानिरूपितविशेष्यत्वेन
बोधहृत्यर्थ्यं उपसर्जनपदार्थे संख्यात्वेनैकत्वमेव समीयते न द्वित्वादीत्यत्र दृष्टान्तमाह नियावतः
गणानापामिति त्रित्वविशिष्टानेकसंख्यानेकत्यपर्यः कपिंजलानालभेनेतिवाक्येन त्रुटत्वव्याप्य
संख्याविशिष्टकपिंजलालंभनं विधीयते। तत्र त्वपाणां चतुरादीनां वा ४६ संभवतीति संशये त्रु
त्वव्याप्यत्वस्य त्रित्वादिषु सर्वेष्वप्यविशिष्टत्वाघुणास्य मेवात्मघाव्यमिति पूर्वपक्षे चतुरादीना
मालंभने मा हिंस्यादिति सामान्यशास्त्रविहितनिषिद्धनिषेधस्यासंभवतावच्छकीतरपरत्वरूप
तात्पर्य्यसंकोचकल्पने गौरवाद्दशानायां प्रथमोपस्थितत्रित्वपरत्वनिषेधस्यासंभवतावच्छकी
तरपरत्वरूपतात्पर्य्यसंकोचकल्पने गौरवाद्दशानायां प्रथमोपस्थितत्रित्वपरतयापि वद्धवच १४१
मस्यचारितार्थ्योदर्शो घवाद्बहुत्वव्याप्यत्वेनान्त्रित्वमेव बहुवचनार्थ इति सिद्धांतितं तत्र्यापाद

चापि संख्यात्वेनैकत्वस्यैव बहुपर्यत्वनन्तु द्वित्वादीनामप्रतीयमानविशेषधर्मकैकत्वमभेदेक
त्वमिति व्युत्पत्तेरिति भावः। जिज्ञासायामित्यादिनिर्देशेरस्मिन्व्याकरणे व्या। सिन्यापक्षेवाश्र
यत्नेन प्रहृते संख्यात्वेनैकत्वप्रतीतिर्द्रूपपादेऽप्यपि चेन्नः ननु जिज्ञासापांशाद्धमेव सामान्यध
र्मप्रकारकज्ञानमपेक्षितमिति न नियमः आम्रादिफलदर्शनेनापि तदास्वादनेच्छादनेच्छायाउ
त्पत्याव्यभिचारात् नन्वेवं सामान्यधर्मप्रकारकज्ञानस्य हेतुत्वं वियीयते तिवाच्यं आम्रदर्शन
स्याहृदोधकतयात इस स्मरणेन तदूपपत्तेः यत्नेन तस्याम्रशक्यत्वेपि नद्यभिचरितद्रव्यत्वेना
नुमानिकतद्बोधसंभवान्न तादृशजिज्ञासायामननुभवान्नुनोक्तयुक्तिदेनेरभेदेकत्वसंख्यापर्य
कत्वसाधिकेत्यभिप्रेत्याह। वस्तुतस्तु जिज्ञासैवेति। राजपुरुषइत्यादौ पूर्वपदार्थे एकत्वद्वि
त्वादिप्रकारकजिज्ञासैवेत्यपर्यः अननुभवसिद्धेति। अस्पष्टयेनन तदनुरोधेन सामान्यधर्मप्रकारकज्ञा
नस्यावश्यकतास्यादिति शेषः अभेदैकत्वसंख्यायामिति भाननिमित्तं तु प्रातीनगायानुवाद

भ॰सा॰ एवेति भावः अनुभवासिद्धत्वस्य शपथनिर्णेयत्वं मत्वाह तथात्वेवेति अनुभवसिद्धत्वे चेत्स
१४२ र्थः समानप्रकारकत्वेनैवेति। एवकारेण विभिन्नप्रकारकत्वव्यवच्छेदः तद्धर्मप्रकारकेच्छां प्रति
तद्धर्मप्रकारकज्ञानस्य हेतुतायाः सुखादीच्छास्थले क्लृप्तत्वात्प्रकृते विशेषधर्मप्रकारकजि
ज्ञासायाः सविषयविषयकत्वेन ज्ञानप्रकारीभूतविशेषधर्मप्रकारकत्वस्यावश्यकत्वेन तत्त
द्धर्मविशेषधर्मप्रकारकज्ञानकार्य्यतावच्छेदकाक्रान्तत्वादिति भावः ननु रूपेणावेति। एकत्वत्वा
दिविशेषधर्मेणैवेत्यर्थः एवकारेण संख्यासामान्यधर्मव्यवच्छेदः इष्टापत्तिरस्तु नः तथा सति
द्यादेव विशेषधर्मोपस्थितौ तत्र जिज्ञासानुदयप्रसंगादिति भावः अत्रेदं चिन्त्यं ज्ञानेच्छयोः कार्य्य
कारणभावे समानप्रकारकत्वस्य तन्त्रत्वेपि सामान्यधर्मज्ञानस्य सर्वसिद्धविशेषधर्मप्रकारक
जिज्ञासाजनकत्वानुरोधात्तद्धर्मप्रकारकज्ञानस्य कार्य्यतावच्छेदककोटौ तद्धर्मप्रकारकत्वांशेसा राम
तन्त्र्येणैव निवेशनीयमेवं च जिज्ञासाया ज्ञाभेपारतन्त्र्येण तद्धर्मप्रकारकतयोत्पत्तिस्तत्कार्य्यता १४२

वच्छेदकानाक्रान्तत्वान्न तत्र व्यभिचारः तादृशजिज्ञासां प्रति अन्वयव्यतिरेकाभ्यां सामान्यधर्म
प्रकारकज्ञानं हेतुः यद्वा सामान्यधर्मप्रकारकज्ञानं विशेषधर्मप्रकारकज्ञानद्वारा विशेषधर्मप्र
कारकजिज्ञासाप्रयोजकमस्तु यत्र सामान्यं न च विशेषधर्मत्वावच्छिन्नमिति नियमाद्धि गवि
षया सामान्यविशेषधर्मसंप्रकारकजिज्ञासाप्रयोजकमस्तु यत्र साक्षाद्बोधकविषयता सामा
न्यज्ञानाद्विशेषधर्मत्वेन विशेषधर्मस्य सामान्यविशेषयोः साहचर्येण तत्तद्धर्मांशे मोषवशाद्वा
धकविधया वा सामान्यज्ञानाद्विशेषधर्मस्येन विशेषधर्मस्यासिद्धत्वान्न तद्द्वेषेण असिद्धत्वाच्च न
द्धर्मप्रकारकज्ञानकार्य्यतावच्छेदककोटौ स्वातन्त्र्यानिवेशेपि न विशेषधर्मप्रकारकजिज्ञासा
नुपपत्तिः धर्म्यभेदेप्येकस्मिन्नेकस्यासिद्धत्वासिद्धत्वासिद्धत्वयोर्निच पक्षभेदेन पागासैरिष्टत्वात्
यमन्यथा सामान्यधर्मप्रकारकनिरूपणानन्तरं विशेषधर्मप्रकारकनिरूपणं न प्रकृतासंगच्छेत।
अनाकांक्षिताभिधानेऽर्थान्तरता। आद्यनन्यथासिद्धप्रयोजकत्वाज्ञापने च कार्य्यकारणे वाज्ञाने किमस्य

कारणंकार्य्यंवेतिजिज्ञासेतिवदतादोषोनिरस्तः। प्रकृतेचसंख्यात्वव्याप्यसामान्यताज्ञानजन्यद्वित्वा
द्यविषयकविशेषधर्मत्वावच्छिन्नद्वित्वादिप्रकारकजिज्ञासानिरासार्थेतिनरूपपन्नपेऽभेदैकत्व
वृत्तेनिरावश्यिकाः एवंचाभेदैकत्वसंख्यायावृत्तौमानमिति। मत्स्यापियथाद्यानस्योपपत्तेरभे
दस्यतस्सहचरितद्वित्वादेरप्रतीतेर्निरस्तमावश्यकत्वर्थपरत्वपाख्याख्यानंनादेयम् आख्यातपदान्त
र्गतत्वेनतदर्थस्यमानपदार्थान्वयित्वासंभवाच्चेति। इतिभूषणसारदर्पणेऽभेदैकत्वसंख्या
निरूपणं। संख्याविवक्षाविवक्षानिरूपणेसंगतिंदर्शयति। प्रसंगादिति। अभेदैकत्वसंख्या
निरूपणेकपिंजलानालभेतेत्यत्रविधेयविशेषणतयात्रित्वसंख्याविवक्षापास्तत्वाद्
येज्ञानहेत्वाद्वेत्यर्थः। अविवक्षितमिति। नहिवृक्षणोपपत्तिपथावस्याशरणांमार्जनालाभइति
भावः। धात्वोरितीति। मत्स्यविधेयधात्वोरित्यत्रस्थधात्वनुपदार्थविशेषणीभूतकत्वादेरतन्त्रा राम
त्वविवक्षणादित्यर्थः। अत्रसख्यासूत्रउद्देश्यगतविशेषणस्याविवक्षामीमांसकानामपिसंमतेत्या १४३

ह। उद्देश्येतेतिविशेष्येनेतितत्समत्यपार्थः। सर्वैर्धात्वर्थैर्विशेष्येनेत्यर्थः। ननुनेयंयुक्तिर्विवक्षासाधि
कातादृशसमुदायस्यैकपावचनत्वाभावेनततःप्रत्ययोत्पत्तेर्गगनकुसुमायमानत्वेनस्वतन्त्र
वादिवक्षासत्वादतआहव्याहृत्याद्यधातुकस्यैवहृत्वादेरितीतिविवक्षितत्वाच्चेति। अन्यथातद्रूपाश्र
नवैयर्थ्यापत्तेरितिभावः। एवमिति। अनुवाद्यविशेषणमविवक्षितमेवेतिनियमवदित्यर्थः।
पशुनायजेतेत्यत्रचयजत्यर्थयागस्यकरणाकांक्षायांसाधनत्वेनपशुर्विधीयते। एवंचपशुश्र
स्यविधेयसमर्पकत्वात्तद्गतस्यनानाकेषांचिद्ग्रहणेकेषांचित्परित्यागेमानाभावेनपशुत्व
पुंस्त्वादिवदेकत्वमपियागसाधनत्वेनविवक्षितं तेननानेकपशुकरणकयागादृष्टसिद्धिरिव
मत्वापिविधेयविशेषणंविवक्षितमविवक्षाकारणाविरहादितिमीमांसकपरिशीलितानासरेशता
त्वदनुसरणानियमोनास्माकमित्यर्थः। एतन्नच्छाल्लिनदाभ्युपगमनिष्टंप्रदर्शयतिस्त्राम्याभिति। वि
धानानापत्तेरिति। नचैकवचनोपस्थितैकत्वस्यापिविधेयविशेषणतयानद्विवक्षायांतक

भ॰सा॰ रद्वयविधानं न स्यादित्यर्थः ननु मास्तु तद्द्वयविधानमत आह न याचेति। द्वंद्वे चैकवाक्यतया वि
१४४ धानमभिप्रेत्य वाक्यभेदेन विधानपक्षे त्वाह। अग्राह्य णाइत्याशाविति। एकत्वविवक्षायामेव निर्विधेय
गुणगतैकत्वविवक्षापेक्षयेत्यर्थः तथा चैकग्रहणमेवोक्तं यत्तावदकमिति भावः ननु पश्वेकत्वादि
विवक्षा हि न तां जैमिनिसंमतत्वान्न तदाश्र पूरणस्यानाकत्वमित्याशंकामपाकरपनोत्तनाप्र
दर्शनमिषेणाकरपदार्थव्याचष्टे॥ शब्दार्थत्वसादिपश्वेकत्वाधिकरणोक्तदूषणाभिमिति। प
श्वनायजे। तेस्यत्र विधेयगतैकत्वस्याविवक्षणे पश्वनरालंभेप्रयोग प्राशुभावबाधेन याग
वैगुण्यापत्तिः गुणानुरोधेन यागावृत्तौ प्रधानत्वभंगापत्तिर्याचसंश्रुकरणाक यागासंभवश्चे
त्येवमादयो दोषा हेतवस्तेषामित्यर्थः सिद्धांतसिद्धमिति सिद्धांतप्रतिपादक महाभाष्यादि सि
द्धमित्यर्थः आदेशभेदवारणायेति। वस्तुतस्तु नैकग्रहणं विधेयगतत्वविशेषणाविवक्षायां तत्र राम
अतपोः पलपोःकरं कुर्वि साशाविवाद्गणाइत्याशवपिपर्वंयरपोरितिद्वंद्वनिर्देशेनैकवाक्यतये १४४

वोभयोःस्थाने एकविधानसंभवान्यायाभिभेदात्तातेको गुणाइत्येकग्रहणस्य भाष्ये प्रत्याख्याना
दिति रहस्यं। वाक्यभेदादिति। प्राजापत्यान्तचग्रहाद् निवाक्यविहितग्रहोद्देशेन संमार्गो विधीयते
ग्रहं संमार्ष्टीत्यनेनः नन्वास्तु वा ग्रहे कत्वविवक्षायामुत्पत्तिवाक्यगतसंख्यायां विरोधाद्वाक्यभे
भेदो विभिन्नविशेष्यकवाक्यजनकत्वेनदापत्त्यतेत्यर्थः अन्येतु ग्रहं संमार्ष्टीत्येकमित्याकारवाक्य
भेदापत्तिमाहुः आदिपदेनोत्पत्तिवाक्यगतत्ववृत्तसंख्यायां ग्रहपदार्थस्य परिच्छिन्नत्वात्परिच्छे
दकाकांक्षाभावस्य ग्रहमिति द्वितीययासंस्कार्यत्वस्मरणप्राधान्यबोधनात्प्रतिप्रधानं गुणावृ
त्तिरिति न्यायप्राप्तिनिगमना। विरहात्सो भावस्येत्तिरासपरस्तकसंमार्गस्य सर्वग्रहेष्वेकसुगादिवद्यथ
थ्यादि विशेषणानवक्लिप्तांगत्वोभावेनतदेकत्वस्य प्रयुक्ततिपावैकल्याप्रसक्तेः अत एव सावित्रं हवी
जस्यवसंग्रहः अतनाकरमितिपर्वदुन। इशगमादेरित्यादितोदीचामातःस्यानेपरूपवीयादनिवि
हितत्वसंग्रहः तत्रा॰ः॰ कारस्थानिकानमुद्दिश्यपत्ववि धानानां अनस्येवेत्सिषेध विधायकेकाजि

भूसा॰ नित्सत्वेचइत्येकत्वविवक्षादरेणानेकार्थोपदेशव्याहतिर्यथाद्विर्व्याख्यानात्।वस्तुतस्तुयद्येवंतत्त
१४५ दृष्टांतेनान्याप्युक्ताघविशेषणानांसंख्यादीनांक्वचिद्विवक्षास्तुनदिनरविशेषणानांविवक्षा
पंतनुनर्किविहायवंमीमांसायामनुवाद्यांशेजातिलिंगसंख्यानिरिक्तविशेषणस्यादर्शनानेषा
योस्तिवाक्यादेवागमेनानुषंगिकत्वाद्विवक्षायुक्तनेष्टहन्नेनुननचेतिवाच्यं।। इतिभूष
णसारदर्पणेसंख्याविवक्षादिनिर्णयः अवसरसंगतिंक्त्वाद्यर्थनिर्णयंदर्शयन्क्त्वाप्रत्ययपा
दिति प्रकृत्यर्थत्वस्यपक्षेपिसत्त्वादाह भावइति तत्रापिसत्वमनेव्यापारस्यवतत्पूर्वकालादिद्याविस्य
येःपाकइत्यादाविवपक्त्वापक्त्वेत्यादिजन्यबोधेभावांशेवैलक्षण्यस्यानानुभवादितिभावः ननुत
नुपक्त्वेत्यादिजन्यबोधेभावेलिंगसंख्यानन्वयित्वंनइनुभपनएवःएवंपक्तुमित्यादोपत्तायंकतु
मुनासाध्यत्वेननहोधाकुसुतमायमितिकागनिरिनाःनत्र पूर्वकालइत्याद्युपादानात्पूर्वकाला
दीनांवाच्यतामतोननेभावमात्रार्थकत्वेनुननद्दनुपपत्तिरितिभावःसमानकर्तृकत्वादीनांन

याचसमानकर्तृकयोर्धात्वर्थयोर्धात्वर्थयोर्मध्येपूर्वकालसंबंधीयोर्थस्तद्वाचकात्क्त्वेत्यर्थःपर्या
कंसायांकर्तृरिबद्धिस्सस्यसक्तौनहाधनांथेवार्जिकारंभेणाभावस्यैववाच्यतानिर्वोर्ध्यनोक्तनुः
प्रसयविशेषणत्वेतुसमानकर्तृत्वेनैवव्याप्तसन्निपातनानुपपत्तिःमेववर्तमानत्वादिवदिति
भावःननुनघोसनापामपियानामावःस्तत्रक्रिययोर्विशेष्यविशेषणभावस्यैवाभावादत
आह।अपंभाववर्तमानत्वादिवदितिभावःननुनघोसनापामपिपाइति।एकवाक्यनेनिःस
मानकर्तृकयोरित्यादिसमानाधिकरणसंबंधाधिकारीयत्वादितिभावः अनुपपत्तेरितिःविशेष्यवि
शेषणत्वयोःसंसर्गविषयतानिरूप्यत्वेनसंबंधंविनाविशिष्टबुद्धेरेवासंभवाभावेनैकवाक्यस
मप्युपपन्नमितिभावःअप्रमत्येति।विशेष्यविशेषणभावमंतरेणाप्येकवाक्यताभ्युपगमेइत्यर्थःसा
मानाधिकरणमितिएकाश्रयत्वमित्यर्थः पूर्वोत्तरभावःसोत्तरसमयोत्पत्तिकत्वंस्वपूर्वसमय
वृत्तित्वंवाव्याप्यत्वमव्यविनाभावित्वं।नुमुनाघनेशाब्दबोधमहिमाहानयानेति।भोजनजनिकेति।।

भ॰सा॰ जनकत्वस्यासंसर्गतेति सूरिभिरुक्तं मिश्र मुक्तिः बोधाकारस्तु भोजनविशिष्टस्यैव । जनकत्वस्यापदार्थेन
१४६ पादप्रकारत्वात् क्रियापदजन्यजनकभावस्यापि संबंधत्वे युक्तिमाह । अनन्वेति । जन्यत्वस्य संस
र्गसर्गत्वाभ्युपगमादेवस्यर्थः । जलपानानंतर्यस्य सेतस्तेनेन पूर्वान्तरभावसंबंधस्य बोध्यते तज्जन्यत्व
विवक्षायां तु प्रयोगः इष्टस्यैवेति भावः सामानाधिकरण्यस्य प्रकृतपुरुषाविनिगमनाविषयतया संस
र्गताभ्युपगमस्तु यत्र पूर्वापरीभावापन्नभोजनगमनक्रिययोश्चैकाधिकरण्यं तत्र भुक्त्वा ज
च्छतीति प्रयोगवारणाय । अव्यवहितोत्तरत्वस्य नुद्दिनानंतरितपूर्वकालत्वादि समानाधिकरणभो
जनादिक्रियामादाय प्रकारवारणाय अव्यवधानं च तादृश्यस्यैव शां दिनादिनादिनान्ताद्यंतातो भोजनानंतर
रंजनादिव्यवधानेऽपि तादृशप्रयोगानुपपत्तिरिति बोध्यं । ननु पूर्वान्तरभावस्य संबंधताभ्युपगमे
ध्ययनकालेऽधीत्य तिष्ठतीति प्रयोगानुपपत्तिः स्थितावध्ययनानंतर्याभावात् । एवं मुखं व्यादाय राम
स्वपितीति नस्याच्चांशं पुटविभागस्य व्यादानकालस्यैव स्वापादि सत्त्वेनादृशप्रयोगस्य इष्टत्वेनया १४६

दानस्य स्वापपूर्वत्वाभावात् तन्माह । अधीत्य तिष्ठतीत्यादि । कालविशेषेति विभिन्नकालिकयोः कालिक
संबंधघटितव्याप्यव्यापकभावाभावेन तत्संबंधावच्छिन्नव्याप्यत्वस्यासंसर्गतोपगंतव्यात् केवलं तत्र व्या
प्यत्वस्यैव संसर्गता किंतु सामानाधिकरण्यस्यापीत्याह सामानाधिकरण्यं चेति । नानाविभिन्नकर्तृ
केकालिकव्यापनादिमादाय नोक्तप्रयोगापत्तिरेवं च समानकर्तृकयोरिति सूत्रविहितक्त्वान्तस्य समा
नकर्तृकत्वं तु सामानाधिकरण्यसंसर्गस्य शाब्दबोधविषयता सार्वत्रिकी जन्यत्वादौ न तु तास्य
र्यंवशात् क्वाचित्की सेति भावः । अन्येन तु सामानाधिकरण्यस्यैव पूर्वान्तरभावस्यापि क्त्वान्तजबोधविष
यतासार्वत्रिकी । मुखं व्यादाय स्वपितीत्यादौ मुखं व्यादानस्य त्रैव व्यादानोत्तरमपि स्वापानुवृत्ते तत्
यापोर्वापर्यमादाय प्रयोगोपपत्तिः एवं चोक्तसंबंधद्वयातिरिक्तसंबंधमानस्यैव क्वाचित्कत्वमित्या
हुः तच्चावजानातीति मां पश्मादतस्तेन भविष्यतीति । मत्यसंनिमनाराधप्रजेतित्वा शाशापसेस्यनम
त्यसंनिमनाराध्यन मज्जन भविष्यतीत्यर्थादिभिन्नकर्तृकादपि क्त्वादर्शनात् समानकर्तृकत्वस्यापि

म:सा:
१४७

क्तांतजन्यबोधविषयता न सार्वत्रिकीति वाच्यं । सत्त्वखरसानादृत्यले स्थित्यादिक्रियाया आद्यसारा
ध्यस्थितस्येति बोधस्याभ्युपगमेन सार्वत्रिकत्वात् । अस्तेरिति । अस्यत्वस्यत्वादिति । आकांक्षानिय
म्यत्वाद्धात्वर्थानितत्प्रत्वाद्धेत्वर्थे क्रिययोः संसर्गः इति । प्रकृत्यर्थविशेषकत्वं प्रत्ययार्थस्यासंभवा
दिति भावः । अत एवेति । समानकर्तृकत्वादिद्योतकत्वादेवेत्यर्थः । भाष्यप्रतीकमिति । त्रयाणां समा
नभवति पूर्वं भुंक्ते पश्चाद्व्रजतीति । एवशब्देनोपात्तत्वान्नेति भाष्यं । तत्र समानकर्तृकत्वेन पूर्वका
लत्वेन च क्त्वाप्रापणे । ननु विषय इति । ननु प्रयोगप्रवृत्तकप्रसिद्धिविरहाद्बोधस्य इत्यर्थः । उक्ता अर्थोन्नाम
प्रयोग इति स्यापत्त्या । तथा च समानकर्तृकयोरिति निर्द्धारणे षष्ठी पूर्वकाल इति च षष्ठ्यर्थे वृत्त
ब्रीहिरिति कैयटाशयः । वाक्यार्थस्तु पूर्वमेवोक्तः । न च पूर्वकालस्य पूर्वादिशब्देनाभिधाने क्त्वोऽसा
धुत्वे पूर्वं भुक्त्वा पश्चाद्व्रजतीत्यत्र क्त्वोऽनुपपत्तिस्तदवस्थैवेति वाच्यं भाष्यकृतैव तत्समाधानात् । तथा
च भाष्ये नैतत्क्रियापौर्वकाल्यं किं तर्हि कर्तृपौर्वकाल्यमेतत् । पूर्वं ह्यसौ भुक्त्वान्येभ्यो व्रजिक्रियाप राम
१४

श्चाद्व्रजतीति । अन्ये त्वाहुः । भोक्तृभ्यः पूर्वं भुक्त्वा परेभ्यो गन्तृभ्यः पश्चाद्व्रजतीत्यर्थे साधनान्तरक्रियापे
क्षं पौर्वकाल्यमादाय विभाषाग्रहणे इति क्त्वः संभव इति तदाशयः । तन्न्याय्यं । पूर्वकाल इति कर्मधारयः
मत इति तु नोक्तं पूर्वपर्यायशब्दत्वात् । तेन तत्पर्यायबोधानुभवात् । न च यत्र समानकर्तृकयोरर्थयो
र्मध्ये पूर्वकालविशिष्टार्थवृत्तिधातोः क्त्वेति सूत्रार्थः । तथा च पूर्वकालः क्त्वर्थो धात्वर्थप्रकारश्च ।
अत एव समानकर्तृकत्वेन पूर्वं भुंक्ते पश्चाद्व्रजतीत्यत्र क्त्वाप्रसंगमाशंक्य एवशब्देनोपात्तत्वा
न्नेति परिहृतं भाष्ये पूर्वशब्दस्य पूर्वकालोऽर्थो न तु धात्वर्थस्तत्रवृत्तिरिति तदर्थोऽनन्तरपर्यायानाम
प्रयोग इति । अत एवेत्यस्य प्राग्लब्धस्यास्यते भात्तु मिमग्निमशंकासंगतिः । अन्यथा फलार्थक
तु सुतरां पूर्वकालत्वस्यासिद्धेर्यायोधानतानानुदसंगतिः स्यादेव । पूर्वकालत्वस्य तत्तात्पर्यतीतौ तु
कर्तृक्त्वाप्रापणे । वा सत्त्वप्रत्ययेन लदासाधितमिसन्ना । एवं च षष्ठ्याः संबंधवाचकत्ववदमी
षामपि संबंधवाचकत्वं सुवचमित्याहुः । व्यत्ययं दर्शयति । ननु धात्वन्तरार्थेति किं साघवे आस्यते भो

भ.सा.: कुमित्यमिमशंकानुपपन्नेः एवं भक्तत्वेनोपसर्जनत्वसिद्धिः । यत्तः केपदसंज्ञेपि प्रतीयमानत्वात्पर्ये पूर्वकालसंबं
१४८ धित्वस्यकेनचिदनभिधानेनोक्तार्थानामप्रयोगइतिन्यायानवतारात्ताशंकोस्यात्तसंभवात्तस्यपवाच्य
सूक्ष्मत्वस्यपस्यत्वेधात्वर्थविशेष्यतापानव्यातामपिसंभवात्वेनपूर्वकालः कार्यो धात्वर्थप्रका
रत्वेनेतिपूर्वग्रंथविरोधाच्च । नचद्योतकत्वाभ्युपगमाद्युक्तसंगतिः षष्ठ्याः संबंधवाचकत्ववदस्मी
षीमपिसंबंधवाचकत्वमिति पुनस्तग्रंथविरोधात् नचतदपिसुवचं समानकर्तृकत्वादीनां वाच्यता
याः सत्त्वात्वलाभात् । तस्मात्क्रमेणैव वर्तीपव क्रियासंबंधविशेषकत्वमेवक्त्वादीनामिति केपरो
क्तमेवसम्यगिति । मनोनंतरं हूत्वापितु मुपलक्ष्यतिः पश्चिति क्त्वा चामिति । समानकर्तृकयोः पूर्वका
लेइत्सुक्षप्योः पदयोर्वेद्रुह्यी हित्वादिशेषेण पूर्वकालस्यवाच्यत्वमितरार्थस्य द्योत्यत्वमिति विपर्ययेवीजा
भावादिति भावः वैषम्यबाधकमाह । अन्यथेति । तस्य क्त्वाप्रत्ययस्यवाच्यत्वेइत्यर्थः तृतीयाप्रसंगा राम
दिति क्त्वाप्रत्ययेनकर्तुरनभिधानादितिभावः नत्वनभिहितइति सन्नेन ज्ञः प्रसज्यप्रतिषेधार्थक १४

तथाप्रकृते कर्तुराख्यातेनाभिधानात्तृतीयापत्तिरित्याशंकानिराचष्टे । नचेति । अनभिहितइ
तिनप्रसज्यप्रतिषेधोवाक्यभेदप्रसंगात् न चानुपपत्त्यानत्वीकारः वक्ष्यमाणभाष्यविरोधात्तथा
याचैकेनाभिधानेप्यन्येनानभिधानात्तृतीयापत्तिरित्यभिप्रायेणाह पाककर्तुरित्यादि तत्
द्भावादिति । अभिहितभिन्नत्वादित्यर्थः अनत्वेवेति नसूत्रस्थनञः पर्युदासार्थकत्वादेवेत्यर्थः
भाष्येइत्यस्यानभिहितसूत्रस्थेइति शेषः नस्येति । समानकर्तृकत्वस्येत्यर्थः द्विवचनप्रकृतिवदभी
हितत्वसमानकर्तृकत्वस्य धात्वर्थविशेषणत्वेनैव प्रतीयमानत्वेनानुविधीयमानत्वादितिभावः तदेव विश
दयति । अन्यथेति । एतत्सूत्रस्थकर्तृशब्दस्य प्रतिपादकत्वेइत्यर्थः समानेति तदुपादानाच्चकर्ते दू
पर्यस्यकालाभः स्यात्स्यादिति । कर्तरि कृदितिवत् एवंतुतत्तुनतथासंभवतिकर्तेरकृदितिसूत्रेणो
क्तताद्यर्थत्वादव्यवहृतोभावइतिवार्तिकविरोधाच्चेतिभावः । उक्तमुपपत्तिं निरस्यति । तृतीयापाद
नेत्विति । आख्यातार्थक्रियापादइति क्रियाद्वयनिरूपितकर्तृशक्तरेनेकत्वेपि प्रधानतिङर्थ

भू.सा.
१४८

क्रियानिरूपितकर्मशक्तेराख्यातेनाभिधानेतत्र कृदंतार्थक्रियानिरूपितत्वस्य शक्तेरनभिहितायाअ
प्यभिहितत्वातिदेशस्यात्र अनभिधानेवनभिहितत्वातिदेशस्य चोक्तभाष्यप्रामाण्येनाभ्युपगमा
न्नतत्तीयापत्तिः प्रकृतेइतिभावः प्रधानेतरयोरितिगुणप्रधानक्रियानिरूपितशक्तिद्वयंयत्र
कस्मिन्द्रव्ये तत्र गुणक्रियानिरूपितशक्तिः प्रधानक्रियानिरूपितशक्तिधर्मेमनुरूपणद्वीसयोः
तुका निर्देशौ पित्तसमनिमाह प्रधानविषयेति प्रधानविषयेतिनिरूपकत्वाश्रयोवा यस्याः सा श
क्तिर्यदा प्रत्ययेनतिङा भिधीयतेतदा गुणक्रियावाचकधानतरप्रत्ययेनानभिहिताप्यभिहि
तवत्प्रतीयतइत्यर्थः इदमुपलक्षणं अभिहितायाअपि अनभिहितवत्प्रतीतेः तत्र प्रासा
देआस्तइत्युदाहार्यं अत्रवस्यचेत्समभ्युपेतव्यमन्यथाकर्तुः क्रार्थत्वाभ्युपगमेनोक्तस्यसत्त्वती
यापत्तिवारणेविपक्ष्यौ दनोमयाभुज्यतइत्यत्रौदनपदोत्तरं द्वितीयोपपत्तिर्दुर्वारा तत्र पाक
क्रियानिरूपितकर्मशक्तेः कृतानभिधानाद्कारीतेरसंभवादित्याह किंचेतिः अत्रेदंबोध्यं। रम

पत्रौदनेपाकक्रियानिरूपितकर्मत्वस्यैववशाद्विषयत्वमभिप्रेतंनतुप्रधानक्रियानिरूपितकर्मत्वस्यापि
नत्रौदनंपक्त्वाभुज्यतइत्यसिसाधुत्वओदनस्यभोजनकर्मत्वापत्त्यार्थिकत्वात्। यद्वानभयकर्मत्वस्यै
वशाद्विषयत्वमभिप्रेतंतनदौदनपदाद्द्वितीयाअत्रसाध्यैवउक्तव्यवस्थितेःपरंत्वाख्यातवाच्यक्रि
यायाः प्राधान्यात्तांप्रत्येवक्त्वातोपस्थिताः सर्वाः क्रियागुणीभवंति। नतुतासांपरस्परंविशेष्य
विशेषणभावः गुणानांचपरार्थत्वादितिन्यायादेवंचस्त्वावापीत्वाभुक्त्वाव्रजतिभुक्त्वास्त्वात्वापी
त्वाव्रजतीत्यविशेषेणप्रयोगाः तमुनन्तानार्थ्येनुपमुदेश्यत्वमपिवोसंक्रियापर्यायं क्रियापामिस
तेः नान्निकर्षस्यैवतद्वेद्व। तुम्प्रकृत्यर्थोपपदार्थयोस्तादर्थ्येवत्समानकर्तृकत्वादिकमपिसंवध्यतः न
पाचहरिंद्रष्टुंयातीत्यत्रहरिकर्मकभाविप्यद्दर्शनोद्देश्यकंदर्शनकर्तृत्वकंयानमितिशाब्दधीः अत्र
पेवादिशैधानाहारकोव्रजतीतिवोधकइत्यादिनीयः इतिसारदर्पणेक्त्वाद्यर्थनिरूपणम्। अथ श्रीः इत्यं
व्याकरणादिनागृहानश्रुतिकपदसमुदायादनासन्नादगृहीतायतेनास्यकादपोगपादना

कांक्षाद्यु शाब्दबोधादर्शनात्ससादिकमपि गृहीतव्यमिति रूपदज्ञानेन शाब्दबोधे जननीये सहकारि
त्वमास्तामिति स्वप्रकृतेन बोधाननुकूलपदाव्यवधानं आसत्तिश्च पर्वेनोक्ता निखिलानि सन्निहितानि तादृशपदाव्यवधा
नं। ननु गिरिर्भुक्तं वह्निमान्देवदत्तेनेति न ततो बोधः अतस्तस्याप्यासत्तित्वं इसंपचनीयत्वं तं इसकर्म
कस्यास्यधिकरणाकांक्षिपेति बोधे नानासत्तिता। न घटकसर्वेषां पदानां तादृशबोधानुकूल
त्वात् स्यात्सांपचनीयेतावन्मात्रबोधे पुनरिनासत्तिमेव यद्गोकादौ तु योजनावाक्यादेव बोधः।
नन्देमेणानासत्तात्प्रबोधदर्शनात्तत्तानमेव हेतुरिति सम्प्रदायः न च्याख्यातुमो निश्लोकादन्वयबो
धानुदयप्रसंगात् लोकोव्यवधानमासत्तिः श्लोकासादिस्थतेनासत्त्वंज्ञाते च सति व्यवहिताद
व्यवहिताच्च बोधदर्शनात् तज्ज्ञानविलंबे न शाब्दाविलंबाच्च किं त्विदं पदमेतस्येन संभपोन्वयु
बोधजनकत्विसाकारकपदस्तस्य पर्यन्तं पाभिसंधाय यदिच्छासा। ननुवक्रिछामो निश्लोकादौ
षन्नादवस्यात्। अकवाक्येतु भगवत्तास्यपर्यमादपि वगनिरिसाङ्ः वक्रत्वनतु सस्यर्पताप्यज्ञा

नेपदज्ञानस्यर्पज्ञानविलंबेन शाब्दबोधाविसंवादस्थापदजसापदार्थानामव्यवधानेनोपस्थि
तिरेवासत्तिस्तत्र पसत्तत्वपबोधहेतुनहि पदार्थानामनुपस्थितावन्वयधीः केनाप्यनुभूयते
इति। अर्पतात्संपत्ति इंपदमेनस्मिल्लघुः परपदार्थान्वयबोधपात्रिसभिसंधाय यदिच्छा सर्वानि
शुक्रवाक्येतु भगवतस्तस्यासाविसंवादित्वानुमित्तपितुरेव। अस्यसंशयेव्यतिरेकनिश्चयेचान्वयाबो
धात् न्दमेणान्वयबोधदर्शनाच्च तज्ज्ञानमप्यन्वयबोधहेतुः अधिकमग्रेवक्ष्यते। शाब्दबोधयो
ग्यतापास्तानेकारणमिति चेद्भवः सांके कपदार्थे परपदार्थस्य यादृशसंसर्गवत्वं। तादृशसंसर्ग
वत्तेव महत्तनशाब्दबोधविषयसंसर्गवत्त्वमिति यावन् आसत्तिश्चपूपसासिंचनीसत्त्वसेके पपःकरण
कत्वस्यसंसर्गः अतस्ववकरकाभिप्रायप्रयुक्त पयसासिंचनीति वाक्यं नयोग्यं पयःपदार्थकर
कार्यासेकुकरणत्वाभावात्। यादृशेतिविशेषणाच्चाकाशं शब्द इति वाक्यं समवायसंसर्गेमा
ज्ञापनाभेदान्वये योग्यं अयोग्येषेन न्दमेणान्वयदर्शनादेतज्ज्ञानस्यापि हेतुना। ननु संसर्ग

भः सा स्यवाक्यार्थत्वेन तद्बोधात्प्रागनुपस्थितस्य वाक्यार्थं न तद्बोधस्य पतनभ्रतत्वमिति चेन्न हि योग्यताज्ञानत्वेन त
१५१ स्य च न दोषो स्फायसाक्षिवर्तीयादोसेकः पयःकरणको न वेति संशयात्मकस्य भवत्वे घटोऽस्ती
त्याद्ये च प्रात्यक्षिकनिश्चयपक्षस्यापि न प्रावृत्तोऽलभ्यात्। स्वजन्यशाब्दबोधस्य बाधान्वयबोधप्र
तिबन्धकत्वयोग्यताबोधानन्तसंभवात्तः किंतु लौकिकसन्निकर्षाजन्यदोषविशेषाजन्यतद्वत्ता
बुद्धित्वावच्छिन्नप्रतितद्भाववत्ताज्ञानाभावस्य हेतुतया शाब्दबोधस्यापि न कार्यतावच्छे
दकाक्रान्तयाः योग्यताज्ञानसत्त्वेन तद्भावादेव शाब्दबोधवारणे कृतं योग्यताज्ञानस्य तद्धे
तुतया। कार्यतावच्छेदककोटौ प्रत्यक्षान्यत्वनिवेशनेनैव लौकिकप्रत्यक्षनिरासेऽपि घटादुपनी
तमानसं स्मृहायनद्विहायाजन्यान्तद्रूपनिवेशः न च बाधनिश्चयाभावत्वापेक्षया संशयनिश्चय
साधारणयोग्यताज्ञानत्वे हेतुत्वे लाघवमिति वाच्यं स्यादेवं यदि बाधाभावस्य शाब्दत्वे कार्यता
वच्छेदकं कल्प्येत किंतु शाब्दके धस्य बाधाभावकार्यतावच्छेदकाक्रान्तनयाग्रदृशा योग्यताप्रतिषेधामः

अतएव घटोऽभिधेय इत्यादिवाक्यबाधासिद्धावपि न क्षतिः न संसर्गावच्छिन्नतत्प्रकारकतद्विशे
ष्यकबुद्धित्वस्यैव तत्कार्यतावच्छेदकत्वात्। घटाभावेऽभिधेयत्वप्रतियोगिकत्वस्य ममारोपतदभा
वस्यापि प्रसिद्धेर्व्वेत्याहुः। अन्ये वदन्ति। न हि तद्विशिष्टबुद्धिसामान्ये बाधाभावः कारणं किंतु का
र्यावतारदृष्टासत्त्वव्याहार्य्यप्रत्यक्षोदयादिच्छाया उत्तेजकत्वानुरोधेन प्रत्यक्षत्वस्यैव प्रतिबध्यता
वच्छेदकत्वावश्यकत्वेनोपनीतभानसाधारणप्रतिबध्यतायाः शाब्दबोधेऽसंभवात्। न च तथाप्य
नुमितिसाधारणप्रतिबध्यतायाः शाब्दबोधसाधारण्यं शंक्यं। तत्साधारणस्य प्रत्यक्षान्यज्ञानत्व
स्य प्रतिबध्यतावच्छेदकत्वे प्रत्यक्षान्यज्ञानत्वयोर्मिथो विशेष्यविशेषणभावे विनिगमनावि
रहेणानेकप्रतिबध्यप्रतिबन्धकभावापत्तेः प्रतिबध्यतावच्छेदकगौरवापत्तेश्चानुमितित्वस्यैव
तदवच्छेदकत्वस्यांगीकरणीयत्वात्। अतो बाधाभावस्य स्वातन्त्र्येणैव शाब्दबोधं प्रति हेतुतावा
च्यात् तत्र चोक्तगौरवेणासंसर्गाग्रहयोग्यताज्ञानस्यैव हेतुत्वमुचितं। अपि च शाब्दबोधे तद्वदन्योन्या

मु: सा:

भावतद्भावव्याप्यवत्ताज्ञानादीनां प्रतिबंधकत्वकल्पनापेक्षया लाघवाद्योग्यताज्ञानस्यैव हेतुत्व
१५२ मुचितं किंच । यथा संशयितीति शाब्दसामग्रीकाले सैकधर्मिकः करणकत्वाभाववत्तानिर्णयमानसवारणा
यतन्त्र शाब्दबोधसामग्र्याः प्रतिबंधकत्वकल्पने गौरवं । मन्मते तत्र योग्यताज्ञानस्यावश्यकतया वि
परीतज्ञानोत्तरमस्युक्ते विशेषदर्शनस्य हेतुतया न तद्भावावेव तद्वारणा न् । विशेषदर्शनसत्वे तु न
द्भावव्याप्यवत्तानिर्णयं न प्रतिबंधकसत्वेन शाब्दसामग्र्याः स्त्वोभावेन तथा मानसेड्यापत्ते ।
न च निर्णयं मत्येव विशेषदर्शनस्य हेतुतया शाब्दसामग्रीकाले मानससंशयवारणाय शाब्दसाम
ग्र्याः प्रतिबंधकत्वे कल्पनीये संशयत्वेन निवेश्य सैकत्वावच्छिन्नविशेष्यकपक्षयः करणकत्वाभावप्र
कारकमानसत्वमेव तत्प्रतिबध्यतावच्छेदकमिति नातिरिक्तप्रतिबध्यप्रतिबंधकभावकल्पनेति
वाच्यं सैकत्वावच्छिन्नविशेष्यकपक्षयः करणकत्वप्रकारकमानसे शाब्दसामग्री प्रतिबंधकत्वात्तर
कल्पनयापत्तेनैव संशयवारणेन संशये प्रतिबंधकत्वानराकल्पभावात् । न च विपरीतज्ञानोत्तरप्र रम
१५२

सक्ते विशेषदर्शनस्य हेतुत्वसिद्धावेव योग्यताज्ञानस्य हेतुत्वसिद्धिरिति वाच्यं । गुरुमते शाब्दसाम
ग्रीप्रतिबंधकत्वकल्पनापेक्षया न हेतुत्वकल्पनाया एवौचित्यात्तदपेक्षया विशेषसाधनत्वाद्विज्ञाना
नांयह्नो हेतुनासिद्धिरिति संपरमतान्तवर्णनेन घटः कर्मत्वमित्याधाराधेयभावेनान्वये निराकांक्ष
त्वाद्या घटीयाकर्मतेति बोधानुदयादाकांक्षा विसहकारिणी सा च पदत्वदेपत्यद्समभिव्याहाररूपयु
क्तपदद्विशेष्यकयत्संसर्गकपत्यकारकबोधजनकत्वं तत्पदे तत्पदनिरूपिताकांक्षा यथा घटमानय
नीत्यत्र घटपदे कर्मताविशेष्यकाधेयतासंसर्गकघटीयाकर्मतेति बोधोपयिकाम्यदनिरूपिता
कांक्षातां विना घटः कर्मत्वमित्यत्र घटपदेन तादृशबोधाजननात् । एवं धातुपदे प्यात्यानिरूपि
ताकांक्षोष्यान्ययनस्ववनयनंकृतिरित्यत्र नानयतामुकृत्याकृतिरितिबोधः धातानाख्यानासमभिव्याहा
रात् । इयमेवाकांक्षा व्याकरणेन प्रतिपाद्यते न याचनत सदेनतत्स्य तदपर्वापरीभावनयस समभिव्याहा
रः सैति षत्वनितां विना घ्युत्पत्तिनाकांक्षेक्यमेतत्पदे स्यादत्वम्य मदशायां घटीयाकर्मतेति बोधापत्ते

भ॰सा॰ १५३ तज्ज्ञानंहेतुर्नेतुसन्नपसत्रीसाानचजनितान्वयबोधाहृप्मासुनरपितादृशबोधापनिरूतकांक्षा
यास्तदानीमप्यविकलत्वादितिवाच्यंप्रकृतान्वयबोधसमानाकारबोधानुपहितत्वस्यापिसत्व
प्रसनत्र्यावाकांक्षात्वेनजनितान्वयबोधस्थलेतदभावेनाप्रसंभवात्।तात्पर्यविषयत्वनपप्रकृ
तत्वेनबोधविशेषणताप्रबोधद्वयंज्ञापनामितितात्पर्यसत्वेनजनितान्वयबोधस्यद्वितीयबोधे
निराकांक्षत्वंरवसमावेसुकेष्वंनजनिताबोनरबोधस्यमहावाक्यार्थबोधनत्वेःनव्यास्तुअय
मद्रस्यपत्तव्यतिरेकप्रयुक्ततात्पर्यविषयीभूतान्वयाननुभावकत्वेनेनसहनस्याकांक्षाआत्र
यमेतिपुत्रोराज्ञःपुरुषइतिवाक्येराजपुत्रसंसर्गप्रतीतौछपोश्वरिनेराजइस्सस्यपुरुषेणसाकां
क्षत्ववारणायान्वयप्रबोधेतात्पर्यविषयत्वंविशेषणंपुरुषान्वयेतात्पर्यसत्वेनुसाकांक्षत्वमपिमि
वंचतात्पर्यज्ञानस्यशाब्दबोधयुपथेनुताःअगृहीतात्पर्यतात्पर्यकेनिराकांक्षाज्ञानाभावादेवा राम
न्वयबोधापत्त्यभावादित्याहुः एवंचशाब्दबोधान्यागवश्यप्रकृसनतस्यरसममिव्याहारनयाकांक्षये १५३

वान्वयपत्र्यवाक्यार्थभानोपपत्तौवाक्यस्यनत्रशक्तिनिष्प्रयाजनेतिनैयायिकादयंतिमीमांसकादयस्तु
वाक्यस्यन्त्रनत्ववणोवनतुतत्रशक्तिरितितन्मतेत्वंइयितुस्फोटनिरूपणमितिसाशयेनमूलमवतारयति
सिद्धांतेति।यद्वान्तरुतीत्यामहृतिमसपेषुव्याकरणेननतदर्थबोधकत्वपशक्तिप्रतिप्रतिपादकस
मनुपलंतत्प्रतिपादितशक्तिप्रकृतिमसयाप्रवर्णेपिजहीद्वृत्तःप्रचतीत्यादौकत्वविशिष्टदेवद
त्तकर्तृकपाकक्रियायास्वोधात्वोत्साशंकानिराकरणायस्फोटनिरूपणमित्याहसिद्धांतेतिघर्षमितितत्वाचो
घातस्संगतिरत्रेसवदेपंअष्टानांस्फोटानामाकरसिद्धतपातद्वावर्णसाभइस्साशयेनाहतवर्णक
मितितिप्र्यपोजनकमिसर्पः इरर्यकमितितइपाददानेवाक्यातिरिक्तानामसंग्रहापत्तेरितिभावःस
माधनेतपापीति।अन्येषां।वर्णादिस्फोटानामिसर्गःतत्रस्फोटत्वंस्फुटत्यभिव्यक्तीभवत्यस्मादि
तिमुससार्थप्रकाशकत्वंप्रकाशप्युत्तनं।तयावाचनिष्ठविषयतामप्रयोजकशक्तिमत्वंपर्यवस्य
तिवर्णेस्पेचनत्ला।अपुपगमेवर्णस्फोटःपदादीनांततासुपगमेतुपदादिस्फोटइतिव्यवहारःअवा

स्तवत्वेति। वर्णस्फोटादीनामाकांक्षातिवर्तकत्वाभावादवास्तवत्वं शास्त्रीयप्रक्रियानिर्वाहाय प
रं सिद्धं नेतन्नवीकारः पारमार्थिकत्वं तु वाक्यस्फोटस्यैवेति भावः विप्रतिपत्तिरिति संशयोपपादकत्वेनोप
पस्थापकं वाक्यमित्यर्थः। ननु संशयजनकं वाक्यमेव सा परोक्षं ज्ञानं निश्चयात्मकमेवेति प्राचीनप्र
वादेन संशयजनकत्वस्य वाक्ये ऽसंभवात्। वस्तुतस्तु संशयजनकवाक्यत्वमेव विप्रतिपत्तित्वं तन्न द
भावसहचरितधर्मवद्धर्मितावच्छेदकस्यैव समानानेकेति सूत्रेण विप्रतिपत्तेरप्याहत्यैव संशयहेतुत्वोक्ती
र्नानादित्व वध्येयमत्ते अस्य साधुशब्दान्तर्गतवर्णा वाचकता विचारणा वस्तुतस्त्वेमस्वोक्तसाधित्ति। अत्र
साध्वन्तर्गतवर्णत्वसामानाधिकरण्येन वाचकत्वादिसिद्धौ नेतदुक्तरूपविप्रतिपत्तित्वासंभवः। न
चापि केरपि साध्वन्तर्गतानां केषांचिद्वाचकत्वाभ्युपगमात्। तन्नादयस्त्वावच्छेदेन वाचकत्वादि १५४
साधने तु वैयाकरणानां परेषां वा शक्तौ वाधश्चात अहत तस्यतादृति। ननु यथाश्रुते साधुशब्दा

र्गता वाचकास्तदन्तर्गतवर्णसमारितानेतस्य पक्षाभावेन तद्धाक्ववि भिन्नधर्मिबोधकत्वाद्विप्रतिपत्ति
त्वस्यैवासंभवः एकधर्मिकविरुद्धकोटिकसंशयजनकस्यैव तत्त्वादतो व्याचष्टे सारे। साधुशब्दान्त
र्गता नाद्रति साध्वन्तर्गतवर्णसमारितादृश्यस्य पः यथाश्रुते साध्वन्तर्गतविपरीतानुपूर्वीकवर्ण
नां वाचकत्वस्य केनाप्यनभ्युपगमाद्बाधसिद्धसाधनयोरापत्तेः। तन्नमारितत्वं च शास्त्रबोधिता देशा
देशिभावनिमित्तनिमित्तिभावान्यतरसंबंधेन। तेनास्यापत्यमिरिपानित्यादेर्नासंग्रहः। विधिको
टिरिति समुच्चयव्यावृत्तये कोटिनास्य विषयता संशयपक्षावच्छेदकी निरूपनायोक्तं कोटिरिति। अप
न्येषां नैयायिकानां तेर्षकं मते शक्तौ जसमोडित्यादिविहितमस्त्ययानामेव वाचकत्वं तिघिसर्गादी
नां त्वादेशस्य स्थानित्वेनाबोधकत्वमेव लिपिवृद्ध्यभ्युपगमात तथा च साध्वन्तर्गतवर्णसमारितत्व
र्णत्वावच्छेदेन मतभेदेनाभयसाधनान्नोक्तदोषद्वय इति भावः। यथाश्रुत मत्तोक्तविमतिपत्तिमनुरुद्ध
स्याह। साधुशब्दत्वस्यादिनन साध्वन्तर्गतवर्णानां बोधकत्वसाधनेपि न वाचकत्वसिद्धिरतस्या

श.ला
१५५

हृ बोधकत्वावच्छेदकमिति तस्यैवेति। बोधकत्वस्यैवेत्यर्थः प्रागिति। शक्तिनिरूपणावसर इत्यर्थः। नत्विति। बो
धकत्वसिद्धौ च तदन्यथानुपपत्त्या पदार्थान्तरत्वापत्तिः शक्तिरपि सिद्धेत्तदभावे तु साऽपि नेति। वाचकत्वसामा
न्याभावसिद्धिरिति भावः। नैयायिकमतं दूषयितुमुपन्यस्यति। यत्विति। पत्विति। वाचकताभावेप्र
योजकमाह तेषामिति। वक्तृत्वेनेपुपस्थापनमनुगमकधर्माभावस्यापि निरुक्तत्वसुत्वादीनामेव वचन
त्वदिवदनुगमकत्वासंभवादिति सादेः तायुपस्थितिं विनापि कृत्याघयोपस्थितेर्व्यभिचारेणाशक्तता
नवच्छेदकत्वाच्चेति बोध्यं ननु तिवांघादेर्विनापि तत्तदनुवंधभेदेन तानात्वात्तोकरीसा तेषां वाचक
त्वमतआह एषामिति। अनुप्रयुज्यमानधातन्तरैशादिना पिनद्धेबोधोपपत्तेर्नोक्तदोषो नआह अस्ते
ति। आह एधामिति। अनुप्रयुज्यमानधातन्तरैशादिना पि तदर्थबोधोपपत्तेर्नोक्तदोषो तआहश्वस्त्वे
ति। आदेशा र घति ष्योलिङ् धु गि त्यादिसंग्रहः लुगादेरित्यादिनानुलोपयोः सः तैरिति। आदेशैरित्यर्थः राम
उक्तदोषमाशंक्याह। तत्वस्येति जातिरूपतया। सशादिलेषु लक्ष्मनुगतप्रतीत्या न सिद्धिरित्यभिमानः १५५

न्यथा तु शक्ततावच्छेदकतया न तत्सिद्धिः सर्वलकारसाधारणलत्वस्यातिप्रसक्तत्वाशलकारमात्रवृ
त्तेस्तु शक्तिग्रहासत्वेमनुपस्थितेः पचाम्यादौ कृतिबोधापत्तेस्त्वशक्ततावच्छेदकत्वासंभवाच्चेति
स्थानत्वादिकमेव तदवच्छेदकमित्याह तथा चोक्तं विमतिपत्तिः प्राचीनैः सह विवादस्थलेति बोध्यं
अव्यभिचारेणेति। लत्वावच्छिन्नशक्तिग्रहस्यकृतिबोधासर्वनियमेन सत्वान्निवादीनां शक्ततावच्छे
दकत्वे तु तदवच्छेदकत्वे तु तदवच्छिन्नशक्तिग्रहं विनापि तत्सादृशकिग्रहात्कृतिबोधेनादेशवाच
कतावादिमते व्यभिचारो दुर्वार इति भावः ननु कार्यतावच्छेदककोटावप्येहितो न स्तानिवेशान्ने
यमापत्तिरत आह। लः कर्मणीति। इत्यादाविति नञर्थवादेशिनामेव वाचकत्वं सममाणमिति तन्त्रा
वः स्वसाधकेति स्वमतपरिपोषकेत्यर्थः व्यवस्थितेरित्यादि पंचम्यंतं नयस्य पर्वकारिकास्यबोधकप
दार्थः स्वयं मदंशपत्ताद्व्यवस्थितेरित्येतद्धि हरणोति। व्यवस्यानुरोधादिति प्रमाणेन पदार्थे नि
र्द्धारणे व्यवस्थान्यथानुपपत्तेरित्यर्थः शक्तिमदिति लत्वावच्छिन्ननिष्ठवाचकत्वस्यतन्त्रारो

पापादित्यर्थः मानाभावादिति विषयबाधस्यैव भ्रमत्वे तंत्रत्न पापप्रकृते बोधकत्वशक्तेस्तत्राबाधा
दिति भावः नन्वादेशानां कृत्स्नमेव तत्र शक्तिस्वीकारे बाधकमत आहादेशिनामपीति वैयाक
रणैः शाक्रदापन्नप्रकृतिभिः व्युत्पत्त्येनिष्टमेव वाचकमिति तिनिष्ठोरणानुपपत्तेरित्यर्थः अनु
शासनस्य सर्वत्राविसत्वादिति भावः सर्वेषामित्यस्य विनिगमकाभावादित्यादिः ननु न यापा
देशापेक्षयादेशिनामस्त्वेन तत्प्रयुक्तलाघवादादेशिष्वेव वाचकत्वसंभवनीत्यत आह व्यभि
चारश्चेति। न तु विनिगमनाविरहादेवादेशिनां वाचकतास्ति द्धिरत आहादादेशानामिति तत्प्रोचगौ
रवादिदोषस्यानत्यरिहारस्य चोभयोः साम्येप्यादेशिस्मरणकस्यनाविरहप्रयुक्तलाघवस्य हक
तप्रयोगनैयत्यमेवादेशानां वाचकत्वे विगमकमित्याखंड सार्थः ननु बोधकताप्रशक्तित्वेऽन्यव
मवकुल्क्यव्यवस्थोपपत्तिः न च बोधकत्वस्य शक्तित्वं तन्मं नसिद्धं किंतु संकेतस्य पदा[illegible]स्य पदा राम
नत्वं। तपावानुशासनेन पश्नसाप्रतिपादनेनैव तदंगीकारे एकपं। निवादिषु तत्सिद्धिः स्मर १५६

णकस्य नागौरवं तु प्रामाणिकत्वान्न दुष्टमित्यस्य रसात्प्रयोगेष्वप्रमाणानां निवादीनां वाचक
त्वे साधकांतरमनुपन्यस्यतीत्याह साधकांतरमिति मुख्यमिति मुख्यत्वं च तत्र शक्तिग्राहकांतर
मनुपन्यस्यतीत्याह साधकांतरमिति मुख्यमिति मुख्यत्वं च तत्र शक्तिग्राहकांतरनिरपेक्षत्वं
व्याकरणादिना शक्तिग्रहे नियमेन तद्ग्राहकांतरापेक्षणात्। सत्वेति व्यवहारजन्यशक्तिग्रहं
श्वेस्य पूर्वः तिङादिवैवेति। व्यवहारेणापूर्ववाक्येन हृष्टेप्यावापोद्वापाभ्यां पश्चात घटकतिङादि
ष्वेव तच्छक्तिग्रहापदिति भावः ननु प्रयोगांतर्गतवर्णेषु सर्वेषामिह व्यवहारेण शक्तिग्रहे घटमानये
सांतर्गतशब्दादीनामपि वाचकत्वापत्तिर्न च सेष्टाविकरणानोनैरर्थ्यकमिति सिद्धांतव्याको
पात्तिं विचानपनादिव्यवहारस्य लोनाघेतप्रयोगंविनाऽसंभवेन नाहृशप्रयोगांतर्गतवर्णा
नां तेन तत्र सिद्धावपि तदंगहितवार्णांतर्गतवर्णेषु वाचकत्वमनुशासनेनैवेष्यंतपाचनत्वादे
शिनां वाचकता सिद्धान्तात्प्यादेशेषु साकल्यासरवरसादाह किं चेति। तदेवेति। तद्धेतोरेवत

भू: सा:
१५८

नव्यैस्तैः पाणिकनयेतुनेयमापत्तिः तैः प्रयोगान्तर्गततिङादीनामेववाचकतायाअभ्युपगमात्। धातुप्र
त्ययसमुदायस्थलेतन्नदर्थबोधोपपादनं प्रत्ययोः समभ्यस्यलक्षमित्यवधेयं। इत्यस्वितित्यपाचनद्रूभयत्रा
नैवकर्तृलाभः कृत्याश्रयस्यैवकर्तृत्वादितिभावः। अन्यथेति। अनाकांक्षेपिशाब्दभानेमहत्तावित्यर्थः
शक्तनावृक्षेस्कंभेदस्यतन्नापिसत्वादितिभावः। सामानाधिकरण्यानुरोधादिति। शानचः कृतिवाच
कत्वेसर्वानुभवसिद्धभेदान्वययोधानुपपत्तिरित्यर्थः। लडादेशस्वबोधनपरंधात्वर्थेवर्तमानत्वमतो
तिरेवेतिबोध्यं। पचतिकस्यमिति। इदंचरवाघुंतंनामेतिमतमनुस्त्य। सत्वप्रधानानिनामानीति
कृताद्द्रव्यविशेष्यकबोधजनकत्वंनामत्वं। नदेवचनामार्थयोरितिव्युत्पत्तिवदकं। अभेदघनिपातार्थ
स्याभेदान्वयइतिमतेनेदद्दूषणमितितुपरेसलक्षणोत्यस्पलस्येतिशेषः। आपत्तेरितिनचसानवेद्येति
भावनत्वादेशानांवाचकत्वेऽप्यादेशिशक्तिप्रतिपादकत्वः कर्मणीत्यादिसूत्राणांवैयर्थ्यमतआह १५८
कर्मणीति। उक्तमिति। आख्यातशक्तिनिरूपणावसरइतिशेषः। एवंचप्रयोगेऽपमाणमहति

मस्यपचवठकवर्णेषुशक्तिर्वर्णस्फोटइतिपर्यवसन्नम्॥ इतिभूषणसारदर्पणेवर्णस्फोटनि
रूपणं। पदस्फोटनिरूपणात्पूर्वजीव्योपजीवकभावस्यापिसंगतित्वंसूचयन्मूलमवतारयति।
स्वमिति। उक्तरीत्येत्यर्थः। आदेशानामपिकेषांचित्प्रयोगान्तर्गतत्वादाहेति। विसर्गवयइति
प्रयोगान्तर्गतवर्णइतिपावनं। चतुतारशपावहूर्णानांवाचकत्वेकथंपदस्फोटसिद्धिरतोभावा
र्थमाहापमिति। समभिव्याहृतेसुक्तापसिद्धरति। आनुपूर्वीविशिष्टतावतांवर्णानामवाचकत्वआ
नुपूर्व्यारूपपदस्यवाचकत्वाशाहूराशेतिभावः। ननुसमुदायस्यप्रत्येकानतिरिक्तत्वेनवाचकतापाः
प्रत्येकवर्णेष्विव्याप्त्यामोवाच्यस्त्यपावचकत्वंनाहस्राववर्णसमुदायरूपपदस्यवाचकत्वेनत्प्रत्येक
वर्णवाचकत्वंनिरस्यति। प्रत्येकवर्णेमिति। अनुभवविरुद्धत्वादिति घटशब्दादसमर्थप्रत्येमी
त्येवप्रतीतेरित्यर्थः। बाधकांतरमप्याह। प्रत्येकमिति। अपर्यवस्यइति। नदभ्युपगमइत्यर्थः। नत्वो
पास्यसाद्दिनाजश्वपरिग्रहः। तथाचसमुदितानामेववर्णानांवाचकत्वमुपपन्नमचोक्तपूर्वासमुदा

भ.:सा: पस्य वाचकत्वं निराबाधं स्तम्ब एवास्माकं पदशब्दव्यपदेश्यत्वमिति भावः ननु वर्णानां प्रत्येकं वाच
१५९ कत्वस्य गौरवपराहतत्वात् देवासंभवात् समुदायस्यैव न तन्नेस्य तीसादेशवाचकाभ्रेदिनिस
मभिव्याहृतवर्णानां वाचकत्वस्यापि गौरवपराहतत्वादेवासंभवात् समुदायस्यैव न तन्नेस्य
तीसादेशवाचकाभ्रेदिनिसमभिव्याहृतेत्याह तुत्वोपन्यासो विफल उत्पन्न प्रत्यपितत्वशंकाया
आवसरे रोधवनिरासाय स तत्राह एतत्त्वेति । समभिव्याहृतवर्णानां वाचकतया पदस्फोटत्वेत्तु
त्ववेत्यर्थः चरमवर्णस्यैव पदत्वे पूर्वमाणा चरमवर्णस्यैवेत्यर्थः एवकारेण पदघटकतत्त्वा
तनवर्णास्तुच्छः सः तत्र हेतुमाह शक्तेरिति । तत्र पसंबंधात्मिकायां बोधकारणतापापत्त्यांस
त्वासंभवात् चरमवर्णश्रवणादेव बोधोदयेनान्यत्र तत्सत्त्वे मानाभावाच्चेत्यर्थः ननु तस्यैव वाच
कत्वे तन्मात्रश्रवणादर्थबोधापत्तिरत आह । पूर्वपूर्ववर्णेति । नसद्घटकपूर्वपूर्ववर्णेत्यर्थः राम
मतान्तरेणेति । समभिव्याहृतवर्णानामवाचकत्वे तत्समुदायघटपपदस्य सुतरामवाचकत्वमिति १५९

पन्नतां नरं तत्त्वं इत्यपेत्यर्थः उक्तमित्यस्य मत्वइति शेषः तत्कस्येह घर्षणं तरमप्याह रामोत्तीसादिन्य
पंबोधायस्येति । वस्तुतस्तु नियमापत्तिः उद्बोधकसमवधानस्य फलानुमेयत्वेन तादृशस्थले फला
भावेनोद्बुद्धसंस्काराभावादिति तत्तु समभिव्याहारेण सम्भवः वर्णानां क्रमिकाणामाशुवि
नाशिनां चैतद्संभवात् । अतस्त्वाव्यवहितोत्तरत्वसंबंधेन पूर्वपूर्ववर्णवत्त्वात् तस्यैवात् । ना
पि वर्णसमवेतपदार्थान्तरे मानाभावात् अन्यथा तदनुगतीकृतवर्णानां वाचकत्वेनैवोप
पत्तौ पदस्फोटस्य निरासे यतनापत्तेः पद्यपुस्तकाद्यर्थानां वर्णानां एवदर्शनात् एकत्वैकं पदस्फोटः सि
द्ध इत्यत आह दिगिति । नदर्थस्तु वर्णसमुदायः पदं न तु वर्णं इति प्रतीतेर्वर्णातिरिक्तपूर्वापरीभूत
तत्समुदायात्मकपदस्वीकारस्यावश्यकः अतएव पदे वर्णाइति व्यवहारोपि स्वरसतः संगच्छते नित्य
स्ववर्णोत्तेषु पौर्वापर्यं च पूर्ववर्णानुसंधानस्याव्यवहितोत्तरत्वसंबंधेन स्ववर्णानुसंधान वाग
स्फोरवस्य मानारोस्यासत्वात् तत्स्वविषयकानुसंधानविशिष्टानुसंधानविषयत्वरूपमिति वा गुपप

त्रिरिति एवं नानात्वं वृत्त्यतेन पाचवर्णसमुदायो वाचक इति पदस्फोटपक्षे पर्यवसानमिति प्रतिभाति ।
पाणिन्यादिसंकेतितेत्यर्थः पूर्वं तु आदेशस्मारितवर्णानां बोधकत्वनिरासेन प्रकृतिघटकप्रण
समुदायस्य प्रत्ययघटकवर्णसमुदायस्य च तस्य वाचकतोक्ता इदानीं तु मपघटकवर्णसमुदायस्ये
वृत्ति भेदः घटेनीति । घटेतिप्रकृतिरेनेति प्रत्यय इति प्रकृतिप्रत्यययोर्विभागस्य ज्ञानासंभवादि ति
योजनाः सर्वे सर्वे पदे ति वर्णानित्यताप्रतिपादकं भाष्यमेतन्न व्यर्थसादेश्यपि प्रसक्तादाह व्याजे
न नित्यपाचनिश्चिन तसाध्यघत्वस्येव दृष्टांतत्वे तंत्र त्वेन तस्य प्रकृत्याभिन्नत्वाभावेपि न दृष्टांतत्व
मनुपपन्नमिति भावः तत्र वस्तुसादृश्यलेविभागइति प्रकृतिप्रत्यययोः पार्थक्येन निर्णयः प्र
सर्वेः अस्य वैयाकरणानामपीतिशेषः परे तु आमसादौ प्रत्ययत्वस्य दृष्टत्वेन वामित्यादा
वामोवइत्यादावसादेः प्रत्ययत्वमितरांस्य प्रकृतित्वमनुमानं शक्यमिति नोक्तदोषा प्रकृतिप्र
त्ययसमुदायस्य वाचकत्वमिति द्विर्घटेनेत्यत्र तु न शब्दस्यार्थदेशत्वं भाष्यप्रक्रियोक्तमिति न नतच विभा

गतिर्णपासंभवोजघोंऽत्र चकारादिसादेरोत्वगमाशिष्यभाशंसुप्यमानार्थाभिधायीतित्यप्रकृतेरेव
वाचकताभ्युपगन्तुं वा न चापि सुप्रत्ययानुसंधानाद्बोधः प्रकृतेरेव वाक्यार्थविशिष्टप्रत्ययार्थलक्षणा सर्वे
सर्वपदादेशाइति तु वर्णानित्यत्ववादिनां दूरापास्तमेवेत्याह पुष्टेरेवात्र मयाम वाक्यस्फोटनिरू
पणमित्यभिप्रेत्य मत्मवतारयति सुप्तिङन्तेति न द्वाचकत्वं समुदायेइति पदसमुदायनये शक्यत्वर्थः
स्वमितिवाक्यशक्तिवादिन्यर्थः विशिष्टसत्त्वानुष्ठितं पेराम्भराय मानेऽपि सनेन न तत्तिष्टबोधकत्व
ज्ञानासंभवः सत्यंतेसमुदायव्युत्पत्तेति समुदायस्य वाचकत्वमहेरोत्यर्थः बोधानुपपदार्थविशिष्टो
तरपदार्थबोधानः तथापि सुप्तिङन्तपदे पिशक्तिरिति न प्रकृत्यनेत्यर्थः ननु घटेनेत्यादिमतेन
समपुत्तिकस्फोटद्वयांगीकारात् पदस्फोटे साध्येवाक्यस्फोटस्यदृष्टांतत्वं धिं च पदस्फोटासिद्धेरन्त द
र्थसंसर्गनपवाक्यार्थापमसिद्धायवाक्यार्थबोधकत्वनपवाक्यस्फोटकल्पनावसरइत्यपरितोषात्स्द
स्फोटमेवदृष्टान्तीकृत्य वाक्यस्फोटे साधयति वस्तुतइति न याचपत्रपदे ष्वेव पदार्थशक्तिग्रहात्स्यार्थ

भा॰ सा॰
२६१

पस्थितिसाकांक्षज्ञानादिसहकृतेनयावाक्यार्थबोधस्तत्रपदस्फोटोपयुक्तस्तत्संभवप्रदर्शनाभिप्रायादूरेवेत्या
दौतत्तात्पर्यावाक्यस्फोटेइतिव्युत्पत्त्यानवतिव्यवस्थितपदमहिम्नायघटपिस्फोटइत्यंव्यवस्थितमि
तिलभ्यतेतेनप्राप्यावश्यकवाक्यस्फोटेनैवोपपत्तौपदस्फोटस्यनापेक्षेतिमंद्यावस्फोटोनितिकंथंइतिमनसिधि
धाइतिबोध्यंवाक्यस्फोटस्यावश्यकतामेवदर्शयति। अन्यथेतिवाक्यस्फोटस्यानभ्युपगमेस्यार्थः तादृशेतिवा
क्यार्थबोधकत्वेनप्रसिद्धवाक्यत्यागेतिज्ञानरहितस्यापीत्यर्थः नसत्वेतुतत्राप्रसिद्धिर्घटइष्टव्येवेतिभावः बोधप्रसं
गः घटकर्मकानयनानुकूलकृतिबोधापत्तिः पदत्वेतिज्ञानजन्यपदार्थोपस्थितेःसत्वादितिभावः घट
मानयेत्यत्रैवेति। अत्रतादृशज्ञानुसतिरहितस्येत्यनुषज्यते। ननुशाब्दबोधकारणपर्यंतास्यप्यंतज्ञानत
पसहकार्यभावादेवनबोधोतआह। सत्यपीतिबोधाभावादितितादृशबोधाभावादितिभावः। न
पाचयदमावाक्यार्थाभावस्तस्यतद्धेतुतनापावाक्यशक्तिएवखिविवेतिभावः पूर्वंग्रंथेनकारणतयाहृतं टम
व्यतिरेकसहचारंप्रदर्श्यान्वयसहचारंप्रदर्शयन्वाक्यशक्तिव्यवस्थापयति। तत्रेति। घटमानयेत्यत्रैवेत्य

र्थः ननुवइत्यनेननत्वनुपसत्तोहेतुत्वस्यव्यवच्छेदः तादृशसाकांक्षज्ञानानिष्ठबोधहेतुत्वस्यैवास्मन्मते
वाक्यशक्तित्वेनाकांक्षासाक्षात्किरितिपरिभाषाभेदेपिवाक्यम्। किंनिरवाधेस्याशयेनाह नहीति।न
नुशाब्दबोधहेत्वर्थोपस्थितिजनकत्वंशक्तिभावपदस्थघनवाक्येनत्तिष्ठबोधकतापात्तादृशोप
स्थितजनकत्वादतआह। अपर्यापस्यापकेति। शाब्दहेतुनीति। शब्दनिष्ठपदोधुकारणत्वमित्यर्थः
नपयावेनपावेनतस्मादुपस्थितौशाब्दहेतुत्वानिवेशेननज्ञानस्यतादृशोपस्थितजनकत्वेपिन
हानिरित्यपिः। बोधकस्यशब्दत्वेनैवनिवेशादपभ्रंशस्यापिनासंग्रहइतिभावः ननुवाक्यस्फोट
वादिमतेवाक्यार्थस्यनानात्वात्स्वेष्टेनशक्तानंत्यंकिंचपदस्यापिवाक्यशक्तिग्रहंविनापिवाक्यार्थबो
धजननात्तद्वाक्यशक्तिग्रहस्यतद्धेतुतापांव्यभिचारः अतएववाक्यपक्षस्तुनेदानींप्रक्रांतः कार्य
तावच्छेदककोटावव्यवहितोत्तरत्वनिवेशेननहारस्तोप्यनुपस्थितसंसर्गेवाक्यशक्तिग्रहस्यवाद
बोधात्प्रागसंभवेनकार्यंतद्ग्रहस्यशाब्दबोधकारणत्वेसंभवइत्यर्थक्रिकमितिचेन्न इत्थं संसर्गस्य

विष्यानुपस्थितावपि तद्धाद्विचकारकविभक्तिविशिष्टधातुपदं कारकविशिष्टक्रियाबोधकमिति सा
मान्यतस्तद्धानताऽसत्त्वं ग्रहस्यच यात्यैवमेव वाच्यत्वात्। अनेनेतरं पदविशेषसमभिव्या
हारेणतात्पर्यविषयसंसर्गविशेषेणतत्कारकविशिष्टतत्क्रियाभानं। नापि संसर्गोनेत्यमयु
क्तत्वात्तमानं। संबंधत्वस्यानुगमकस्य सत्वात्तत्पदघटितसमभिव्याहारस्य नियामकत्वात्
मयोः समैवेतितन्मननिकर्षः नतुस्यादेवोकप्रकारेयद्विवाक्यनिष्ठबोधकतायाः शक्तित्वं सप्र
मारात्स्यानदेवतु नेत्यतआह। युक्तंचैतदिति। एतत्। वाक्यनिष्ठबोधकत्वस्य शक्तित्वं युक्तिमेवा
ह विषयतेति शाब्दबोधमात्रे। तत्सामान्यइत्यर्थः इतिज्ञानस्येतिवृत्तिज्ञानजन्योपस्थितेरित्यर्थः
विषयतासंबंधेनेत्युनषज्यतेः लाघवादिति। अन्यथा घटपदशक्तिमदिदंपदमित्यज्ञानवतोप
क्तिविषयशक्तिज्ञानतो घटमानयेति वाक्याद्बोधापत्या घटशाब्दबोधे घटार्थकपदवृत्तिज्ञानज
न्योपस्थितित्वेन हेतुतावाच्ये सर्वं भेदेनानंतकार्यकारणभावकल्पनेगौरवमस्मन्मतेतुवि

षयतासंबंधेनघटेवृत्तिज्ञानजन्योपस्थितिसबाच्छेत्सर्वभेदेनानंतकार्यकारणभावकल्पनेगौर
वमस्मन्मतेतुवाक्यान्तशाब्देतस्यभानमितेकस्यैवकार्यकारणभावः कल्प्यतइतिलाघवादित्यर्थः।
ननुघटघटत्वयोर्विशेष्यविशेषणभावे विपरीतस्तुसत्वस्य घटमात्रोपस्थितौ घटत्वविशिष्टबोधवार
णाय घटत्वविशिष्टबोधे घटपदवृत्तिज्ञानजन्यघटत्वविशिष्टोपस्थितेर्हेतुतायाअवश्यवाच्यतयातस्
यानतिप्रसंगइत्यकार्यकारणभावेमानाभावोनत्याह विवेचितंचेतदिति। पदपदार्थभेदेनानं
तकार्यकारणभावेषु वृत्तिप्रवेशमपेक्ष्योपस्थितेः पदज्ञानजन्यत्वेनैवशाब्दसामग्रीकुक्षौ
प्रवेशावश्यकतयाऽसतिसवार्पकशक्यजनकतयोपस्थितस्य देवदत्तादेश्च शाब्दे भानवारणा
यविषयतयाशाब्दसामान्येवृत्तिजन्योपस्थितेर्विषयतयाहेतुत्वंवाच्यं। एवंचसंसर्गस्यशाब्देभ
नानुरोधेनसंसर्गेपिवृत्तिकल्प्यसामान्येवृत्तिजन्योपस्थितेर्विषयतयाहेतुत्वंवाच्यं। एवंच
संसर्गस्यशाब्दे भानानुरोधेन संसर्गेपिवृत्तिकल्पनमावश्यकंतत्पायपदैःपदार्थानांवाक्ये

श॰वि॰
१६३

तथाच्यार्थस्य बोधइत्तिन विशेष्यविशेषणाव्यसासेन शाब्दबोधेपदार्थानांभानं पदोपस्थित
नामेवसंसर्गस्य वाक्यशक्त्याबोधादिति नन्वविचिनं वस्तुतस्तु वृत्तिज्ञानपदंपयाम्ब्रतार्थकमेवव
त्तिज्ञानस्येसनंतरमनुषक्तविषयतासंबंधेनेसस्पवृत्तिज्ञानविषयबोधकत्वघटकबोधीप
विषयतासंबंधेनस्पर्धः अन्यथावाक्यवृत्तिज्ञानजन्योपस्थितेरेव शाब्दबोधत्वेन तस्मिंस्तेन
संबंधेनन हेतुत्वासंभवेनवावपशक्येगर्भत्वाचादिति बोध्यं अन्मवदेति पदजन्यपदार्थोपस्थि
तिमंतरेणशाब्दबोधानुदयात्तादृशपदार्थोपस्थितेः शाब्दबोधेहेतुतेतितावन्निर्विवादं पदस्य
वपहूत्याघात्मकस्यार्थे संबंधंविनातदुपस्थापकत्वासंभवान्नास्तिहस्मात्मकसंबंधोप्यावश्य
कस्तथा। नतु तत्समुदायरूपपारिभाषिकपदस्य तत्समूहरूपवाक्यस्य विशिष्टार्थेसः तंमविनापिने
मन्याकांक्षादिरूपकारणसमवधानादेव विशिष्टबोधोपपत्तेः स्कृपुदार्थेविशिष्टापरपदार्थपशा
दतस्यैवतस्माप्यनावच्छेदकत्वातः यत्तुलाघवाद्वृत्तिज्ञानजन्योपस्थितेर्विषयतासंबंधेनहेतुत्व राम १६३

मेववाक्यशक्तौप्रमाणमितिचेन्न। स्वातंत्र्येण तद्धेतुत्वस्यैवासिद्धेः तथाहि। नादृशकार्यकारणभावेवृत्ति
त्वेनपदवृत्तेर्निवेशः किंवावाक्यवृत्तेः किंवावृत्तिमात्रस्य। न तावदाद्यः पदवृत्तिज्ञानजन्योपस्थितेःशा
ब्दहेतुत्वस्यसर्वैरेवाभ्युपगमात्। नद्वितीयः वाक्यवृत्तेस्ततःप्रागसिद्धेः अतएवनतृतीयः किंवत
चमनेवाक्यशक्तिजन्योपस्थितेः शाब्दबोधात्मकत्वेन तस्मिन्तज्जनकत्वासंभवादपिनोक्तरीतिःसाधीय
सी। अपिचवाक्यवृत्तिज्ञानस्यशाब्दसामान्येनस्वतंत्र्येणहेतुत्वेघटादिपदशक्तिज्ञानजन्यपदार्थो
पस्थितिदशायांघटमानयेतिवाक्यशक्तिमविदुषअप्याकांक्षादिवशाच्छाब्दबोधोदयेनव्यभिचारात्तयु
दपिसमभिव्याहारतयाकांक्षैववाक्यमितिनदूपिन। तथासतिघटीपाकर्ममेनेत्यादिबोधेघटमानयेति
वाक्यंसाकांक्षं निराकांक्षंवघटःकर्मत्वमित्यादिसर्वसिद्धव्यवहारानुपपत्तिः पदयोः समभिव्याहारद्वि
वृत्यदयोर्वाक्यमितिव्यवहारप्रसंगश्चेतिसमभिव्याहृतपदानामेववाक्यत्वमुपगंतव्यं। तथाचसम
भिव्याहारस्यशाब्दबोधहेतुत्वेपिवाक्यस्यतत्वंदुरूपपादमेवेति न वाक्यशक्तिसिद्धिः समभिव्याहारनि

म॰ ष॰ छाबोधजनकत्वग्रहवतो बोधात्तज्ज्ञानं हेतुरिति सपिरितं वचः अन्वयव्यतिरेकाभ्यां समभिव्याहारज्ञानस्यै
१६४ वशाब्दधीहेतुत्वेन नान्वितबोधजनकत्वज्ञानस्य हेतुतापारस्वाभावात् न च तदपि संभवति शाब्दबोधात्प्रा
क्संसर्गस्यैवानुपस्थितेः सामान्यतस्तदुपस्थितावपि विशेषरूपेणाभानार्थं तात्पर्यज्ञानाद्युपेसर्गे
च्वमलशैघ्रिस्मात्तवाक्यशक्तेरेवासिद्धापत्तिः वक्ष्यमाणरीत्या शाब्दबोधाव्याकूतदुपस्थित्यभ्युपग
मे वाक्यवृत्तिज्ञानजन्योपस्थित्यनंतरं शाब्दबोधाभ्युपगमेवा शब्दप्रामाणापभंगापत्तिः। अनधिग
तार्थग्रहकरणस्यैव प्रमाणत्वात् अत एव सन्नहनात्कृतद्वितसमासाख्येसन्नसमासग्रहणोक्तं
वाक्यशक्तौ नतु दूषयं स्पष्टयेव सामयिकः शब्दार्थयस पदृत्तिकरणालोके वोकाशक्तिग्राहको नृश
सनादेरभावेन तद्ग्रहासंभवाच्चेति वाक्यस्फोटस्यापातरमणीयत्वेति पर्यालोक शक्तिग्रहप्रकारस्वशोप
स्यंमनस्सिनिधापनस्मिन्प्रकारांतरवंकुमग्निमग्नपइस्साशयेनाहाननुवितिः अपर्वत्वात् शाब्दबोधा राम
प्रागनुपस्थितत्वात् ननु शाब्दबोधस्य पूर्वं पदमत्रस्याद्युपस्थितपदार्थनिरूपितशक्तिग्रहसुलभत्वेति १६४

पदे समभिनिविष्टत्वमनुपपन्नमतस्तदाशयं प्रकाशयति। पदस्यैवेति। पदज्ञानामेवान्वितपदार्थे शक्तिरन्वयम्भुसा
मान्यरूपेणज्ञातः अत एव घटादिपदादन्वितघटाद्युपस्थितौ नियमेन तत्प्रतियोग्याकांक्षा भवति किमन्वितो घ
टः किमन्वितं कर्मत्वमित्याद्याकारा सामान्यधर्मप्रकारकज्ञानस्य विशेषधर्मप्रकारकजिज्ञासाजनकत्वात्
विशेषरूपेणभाने त्वमादिपदसमभिव्याहारेणोनियामकेन तस्य च तस्य शाब्देभानं पदृत्तिविषयत्वात्। अशक्य
स्यापि भानेति प्रसंगात् न चैवं घटमानयेत्यत्र तत्तदन्वितं कर्मत्वमिति रीत्यानेकधा संसर्गस्य भानापत्तिः
ततस्तत्पदेभ्यस्तत्पदार्थोपस्थितावप्याकांक्षावशादेकधैव तस्य ज्ञानसंभवात् न चाकांक्षापारस्त्यज्ञानपाम
कत्वावश्यकत्वे तत्रस्तु इति कल्पनापार्थेनिवाच्यं। अशक्यभानमभियेब नतदभ्युपगमात् न याचपरशक्तेः
च संसर्गभानोपपत्तेन्न त्रयावाक्यशक्तिः पदवाप्य सपावाक्यस्य गुरुत्वाच्चेति तन्मते। नयावान्विताभि
धानमते पि पदे वाक्यार्थेशक्तिग्रहसंभवः समानप्रत्यये ज्ञानेति। पदार्थानां प्राग्नुपस्थित्या तत्र परशक्ति
ग्रहसंभवादिति भावः अतो तेनैवेति। व्यसभ्युपगमस्तु शाब्दे भानानुपपत्त्यैवेति भावः पदार्थवदिति स

मः पः सम्पं नाद्भुतिः उपमेसमसमीदर्शनात्। वाक्यार्थेपिसर्पः इदंचबोध्यत्वशक्तिरित्यभिप्रेत्य तद्गृहः शक्तिग्रहः त्वत्स्तर
शब्दस्यचिन्तादोषसिद्धेः मह. तोपपर्यत्पर्यपर तत्पानंव्याचष्टे तस्य तद्गति। मत्वेर्थेऽद्गतिनिरूपितत्वं समस्य पंः
तच्छब्दार्थेशक्तिज्ञानेत्वेनीत्यभिप्रेत्यव्याचष्टे। पदेपीसादि। नद्गृहः इत्तिवाक्यार्थेनापिनशक्तिग्रहः तस्य पंः व्यपं
भावकः घटमानये स्यादिवद्बृह्यव्यवहारोघस्यपदेपदार्थेशक्तिनिर्णयस्तस्यतद्बाक्यव्यवणोपदेः पदार्थोपस्थि
त्यादिसमवाधाने मनसा तंनसंसर्गोपस्थितिनोनुपन्ना। पर नुमानस्य प्रायः संशयात्मकस्यापि संभ
वान्नित्विमन्नपार्थेशब्दादरः तत्वशक्तिग्रहहेतुलिंगादेर्निर्णीतपक्षस्य सत्वेन संशयत्वासंभवादिति। ननु न
दृश्यमानसोपस्थितिः गत्दृश्यमानसोपस्थितेः शाब्दबोधात्याह। नियमेन सत्वेमानाभावोनव्याह। वरत
तत्विति। नद्गृहः विशिष्टवाक्यार्थेशक्तिग्रहः तयाचशक्तिग्राहकशिरोमणिनाव्यवहारेणापवैवोक्तस
वशक्तिग्रहेणा तस्येवशाब्दबोधहेतुत्वावधारणानादृशाद्रृनेश्वरवाक्यपविषयकत्वसर्वविषयोद्भूसं
स्कारस्तामानाधिकरण्यापोभयसंबंधेनवैशिष्ट्यस्येदानींतनवाक्यज्ञानेप्युपलब्धान्नदृत्तिज्ञानस्य शाब्द राम
१६५

धीहेतुत्वापंव्यभिचारः मध्येवाक्यार्थोपस्थितेरनपेक्षत्वात्तनोक्तदोषावसर इतिभावः ननु नहिंपदस्फो
टस्यनिरासस्यवृत्ता। पत्तिरत आह अथवापीहृपाभ्यामित्यनित्यमानपनापसारणाभ्यामित्यर्थः नद्गृहः।
प्रत्येकपदे प्रत्येकपदार्थेशक्तिग्रहः तथाचप्रत्येकपदशक्तिसाचिव्येन कान्यादिवशाद्घटादिवाक्यार्थेणा
द्बोधस्तदापदस्फोटोपरात्तुतन्निरपेक्षैवसाबोधंजनयतिनदवाचकस्फोटः इतिमतद्दूषणपर्यवस्यतीति
भावः केचित्तु उपस्थिताः पदार्थास्तद्दुपस्थितिर्वाशाब्दबोधहेतुर्नतुपदज्ञानमपितद्धेतुनापिशाब्दबो
धोदयेनव्यभिचारान्तदुक्तं। पश्यतः श्वेतमानपंहेषाशब्दंचशृण्वतः खुरविक्षेपशब्दं चश्वेतोऽश्वोधाव
तीतिधीरिति। तन्नशब्दंविनाज्ञायमानस्यघटादिवाक्यस्य धूपस्यापि शाब्दत्वापत्तेः तत्रपश्यामिनशाब्दया
मीत्यनुव्यवसायान्नशाब्दत्वंप्रदिनदाप्रह. नेपिसमं। उक्तप्रतीतेरनुमानैनैवनिर्वाहात्तत्रशाब्दप्रत्ययु
त्वसिद्धस्वेत्यादिसमयमत्यं उपसंस्कारामिति। तत्रमनंनगभीरणामयांषुरस्यादोषप्रत्येकपदशक्तपारवशक्त
संबंधनपेतद्धस्मरणापार्बोक्तदिशाभीष्मितापांन्वययोग्यासंभवान्नवबोध्यसंबंधस्यपत्स्मरणात्वापुपग

भ॰ष॰ मेनवाक्यार्थमात्रे वाक्येस्य रागांगीकारादि निभावः पक्षद्वयमिति। पदवाक्यभेदेन व्यवस्थितेस्फोटद्व
१६६ यमिति र्थः अनुपपत्तिमेवाह उत्पन्नानामिति। वर्णानित्यतावादिमते वर्णानां योग्यविभुविशेषगुण
त्वेन स्वोत्तरोत्पन्नगुणनाश्यत्वादेकदावस्थानासंभवः नित्यतावादिमते बाह्याभिव्यक्तानामिति। वर्णा
नित्याः किंतु तदभिव्यक्तिरेवानित्या वर्णोत्पादकत्वेनाभ्युपगतानामेव कण्ठाद्यभिघातादीनां तदभि
व्यंजकत्वाभ्युपगमात्। तथा चाभिव्यक्तेरपि योग्यविभुविशेषगुणत्वेन स्वोत्तरोत्पन्नगुणनाश्यत्वा
विशेषात् स्वीकृतत्वात् नहि क्रमिकवर्णानामपि युगपदवस्थानासंभवस्त्वेत्यर्थः ननु वस्तु वर्णानां युगप
दनवस्थानेऽपि क्रमिकस्मरणं मेलकासंभवादिति मवर्णोत्पत्तिकाले तदभिव्यक्तिकाले वा प
र्यपूर्ववर्णानां तावदभिव्यक्तीनां वावस्थानासंभवेन तत्समूहात्मपदस्य वाक्यस्य वा तादात्म्येन प्रत्यक्ष
कारणस्याभावात्प्रत्यक्षस्यैवासंभवेन तत्रोक्तशक्तिग्रहस्यागमकं समायनत्वादित्याखंडसार्थः राम
अभिव्यक्तिपक्षमादाय समाधत्ते उत्तरवर्णप्रत्यक्षेति अव्यवहितोत्तरत्वेतिः एतन्नयेव वर्णानां नित्य १६६

त्वेन सर्वेषामेव वर्णानामव्यवधानेन स्वाधिकरणक्षणोत्तरक्षणवृत्तित्वाद्व्यवस्थापत्यास्वस्वाभिव्य
क्तिगतमेवाव्यवहितोत्तरत्वं वाच्यं न तदारोपादेव वर्णे व्यवहितोत्तरत्वव्यवहारः अत एव तत्रोपस्थि
ते विशेषणता पानिवेशः तद्वाव्यवहितत्वेसत्युत्तरत्वं। अव्यवहितत्वं च स्वध्वंसानधिकरणस्वरण
संबंधित्वं तेन न घटितपदस्याहोनातिप्रसंगः उत्तरत्वं तु स्वाधिकरणक्षणध्वंसाधिसानधिकरण
स्वरणसंबंधित्वेन न घटितपदस्याहोनातिप्रसंगः उत्तरत्वं तु स्वाधिकरणक्षणध्वंसाधिकरणक्षणसमपात्
निकृत्वं तेन पिवमधुशीघ्रमित्यादौ नशीधुभागस्य पदत्वं। अत्यन्ताभिनिपिताव्यवधानादेरन्यसंबंधत्वा
भावेन स्वत्वस्य परिनपिवमधुशीघ्रमित्यादौ नशीधुभागस्य पदत्वं अन्यनिनिपिताव्यवधानादेरन्य
संबंधत्वाभावेन स्वस्वस्य परिचायकतया प्रवेशात् नानुगमशंकापि। उत्तरोत्तरवर्णोपस्थित्तेः पूर्वपूर्वोप
पस्थितिध्वंसानधिकरणसमयसंबंधित्वात् तदधिकरणक्षणध्वंससमानाधिकरणत्वाद्विनिरुक्तसंबं
धेन तदुत्तमत्विकसमिश्चं च पर्व वर्णाशेषेऽलौकिकस्य चरमवर्णाशेस्यौकिकप्रत्यक्षस्य संभवात्तन्नाप्यबोधक

सत्यपक्षेऽस्मन्मते च पदवाक्यस्फोटसिद्धिर्निराबाधेति भावः इति दर्पणे सखण्डपदवाक्यस्फोट
निरूपणम्। अखण्डस्फोटनिरूपणेऽवसरस्य संगतित्वं सूचयन्नाह। इदानीमिति। सखण्डस्फोटनि
रूपणानन्तरमित्यर्थः। अखण्ड इति। पदवाक्ययोरखण्डत्वं तथा विद्यमानावयवकत्वं वर्णानामवयवा
घटितत्वस्यापि सिद्धेः धिपिषितवाद्राहादृष्टान्तेनेति। दृष्टान्तवाक्यस्यैवादिपदितत्व नियमेन न तु भावास्त्वर्थं
वर्णेष्वित्यादेरर्थः मिमिसाशंसयपाशब्दान्तर्भाविता मतं व्याचष्टे पयेति। इवेतीति॥ अथ पदाद्येवेत्यर्थं
तथापि पदाश्रुतस्येव दृष्टान्तत्वं नानुपपन्नमिति विचिरप्पयगमाभावद्रिति प्रत्युपस्थ घपङ्गन भावसा
धनप्रविवेकशब्दार्थः पपग्राबोभेदे पर्यवस्यतीत्याशयेनाह भेदइति। ननु पदादिप्रतीतेस्तदवप
वानां वर्णानामुपलभ्यमानत्वात्कथं तदसत्त्वमत आह अयं भाव इति॥ अखण्डमेवेति। अखण्डमेवे
निष्पाख्यानार्थः। एवकारव्यवच्छेद्यं स्पष्टयति। नत्विति। अनन्तेनेति॥ अनन्तकेत्यर्थः। ननु ककारो गकार राम
इति प्रतीतिरेव वर्णात्मकस्यानेकत्वं यदि च वर्णाभिव्यञ्जकत्वेनोपादकत्वेन वाभिमतवायुसंयो १६

गविशेषाभिव्यक्तस्फोटस्य ककारादिना ताद्दृशप्रतीतिविषय इति विभाव्यते। न चाप्युत्पन्नः ककारो नष्टः ककार
इत्यादिप्रतीत्यनुपपत्तिः स्फोटातिरिक्तककारादीनां त्वयानभ्युपगमात्तस्य च नित्यत्वात्। व्यंजकनिष्ठोत्पा
उत्पत्तेस्तदीयपत्ते सुखादीनामपि नित्यतापत्तिरत आह। न तद्गुणोऽस्मादकत्वेनेति। वैजात्ये प्रमाणं दर्शय
ति। वर्णजनकतायाः इत्यादि। तथा च ताद्दृशवैजात्यं समवायेन स्फोटांशे च्छादायांशे प्योक्तप्रतीतिर्वैस्यल्पे
पतैर्न तदनुपपत्तिरनतिरिक्तककारादिवर्णासाधिकतान्युत्पन्नः कइत्यादिप्रतीतिस्तथासोपंकटस्य भेद प्र
त्यभिज्ञानप्रबाधकसत्त्वेन ताद्दृशप्रतीतेर्भ्रमत्वात्। नापि सुखादीनां नित्यतापत्तिः तन्नाशकस्य स्वोत्तरव
र्तियोग्यात्मविशेषगुणस्य जागरूकत्वादिति भावः। भामसां तन्नामवचनास्य तिम्नेपिः अरोप्य मइत्ती
एतदनुरोधेनैवादाये निपदमारोपय रतयाव्याख्याने। मतान्तरे तु वस्तुतः वायुसंयोग एवेति। कण्ठताल्वा
द्यभिघातजवायुसंयोगस्यैवेत्यर्थः। एवकारेण वर्णात्मकस्फोटव्यवच्छेदः समवायस्यानारोपितस्य वाचकता
वच्छेदकत्वेऽभिघातवायुसंयोगस्यैव कार्यात्मकत्वमस्त्वित्यर्थः समाधत्ते मस्त्विति। अथ प्राशयः कादिवर्णा

भ॰पृ॰

वायुत्वसंयोगात्मकत्वेनोद्भूतापत्तिवत्सेप्यनुभवविरोधात् न चोत्कटत्वस्यैवोद्भूतधर्मत्वेनकल्पं सार्थं साक्षात्कार
विषयत्वमनियाम्यं। भिन्नं इन्नमितिप्रतीतौ चक्षुरयोग्यस्यापि संयोगभावेभ्यासुषविषयत्वं न स्यादिति श्रोत्र
ग्राह्यत्वसंभवान्। विषयबाधेन परं स्फोटांशे कत्वप्रतीते भ्रांतत्वमिति भ्रम्यन्येतु कादिप्रतीतिपंढिस्फोटांशे क
त्वादिकं समवायेनावगाहते तस्यात् तद्भाभ्योनत्वसंभवनार्थिं तु स्वाश्रयाभिव्यंग्यत्वसंबंधेनैव न दोषो वैजात्यसं
वत्वाश्रयाभिव्यंग्यत्वस्य संबंधत्वे प्रमाणाभावः कादिप्रतीतिं नेद्रेवमानत्वान्नविशिष्टप्रतीतिनियामक वि
शेषो हि संबंधः अन्यत एवासौ हि नः स्फटिकइतिबुद्धेः स्वाश्रयसंयोगस्य संबंधतामामनंति। न च समवाय
विषयैवसाम्यांतिः यथाकथंचित्प्रतीतेः प्रमात्वोपपत्तौ भ्रमत्वकल्पनायाअन्याय्यत्वादधिकमग्रेवक्ष्यत
इत्याहुः उपसंहरति तथा चेति। वाचकतानुपपत्तेरिति। पदवाक्ययोर्वर्णसमूहरूपत्वे उकारीसावर्णानां
युगपदवस्थानासंभवेन वाचकत्वग्रहानुपपत्तेरित्यर्थः वर्णानामनित्यत्वे प्रत्यभिज्ञानुपपत्तिः साप्यसमन्नयेनास्तो राम
साह। नदेवेदमित्यादि तद्भा भेदावगाहिपदादिविशेष्यकप्रत्यभिज्ञानुपपत्तेश्चेत्यर्थः उकारीसाकथं चित्स्थ १८८

ति। महोपाध्यायैरप्यनित्यवर्णावच्छिन्नवाक्यपोरप्यनित्यतया प्रत्यभिज्ञानुपपत्तिर्दुष्परिहरैवेति भावः ए
तेनेति उत्पादरूपमित्यन्वयि प्रत्यभिज्ञानुपपत्तिसिद्धांतं स्फोटस्य वाचकत्वव्यवस्थापनेनेत्यर्थः अन्वन्
भवादिति। न च न च चैव प्रमाणाभावेन वाचकत्वं दुरपरहतमिति भावः तेषां गकारादिवर्णानां स्फो
टानिरिक्तेति गत्वमत्त्वा एकप्रतीतिविषयगादिस्फोटस्यैवास्माभिर्वाचकत्वाभ्युपगमादिति भावः क्रमिक
णामपि स्यापि तेषां सहावस्थानात् क्रमाभ्युपगमेनेति। न्वतीयस्वरान्तानि ध्वंसप्रतियोगिनामित्यर्थः आश्रय
रविनाशितां सहोत्पन्नानां समुदायसंभवात् उक्तं। क्रमवतामिति असंभवेवेति। प्रत्येकतादात्म्येन विषये
स्यहेतुतयाप्रमहृत्वविषयस्याभावादिति भावः पर्वपूर्वेति। ननु वर्णानित्यतावादिमतेऽन्तीयपक्ष ए
वृत्ति ध्वंसप्रतियोगिनां तेषां प्रत्यक्षस्यैवासंभवात् कथं तज्जन्यसंस्कारस्य सहकारितासंभवः न यथाहि कादि
प्रतीतिः ककारादौ विशेषणतया कत्वादिकमवगाहते विशिष्टबुद्धौ विशेषणज्ञानस्य हेतुतया ककार
घुत्वनिर्द्धारणपक्षे तेनि विकल्पकमभ्युपेयं तन्तोपक्षणे विशिष्टज्ञानं वाच्यं तच्च न संभवतीति संबद्धं वर्तमा

म:ष:
१६८

नंचदश्यनेचसुरादिनेतिद्वद्वेतेःप्रसङ्गेविषयस्यकार्य्यसहभावेनहेतुतयात्तन्नीपसरणेतद्वर्णनप्रवि
षयस्याभावात्नचककारगराघुत्पत्तिसरणेसन्नकत्वादिस्यैवद्वितीयपसरणेसवसविकल्पसंभवइति
वाच्यं।एवमपिप्राथमिकविशिष्टबुद्ध्युपपादकत्वादित्तिचेदन्नवदेति।संसारस्यानादितयावासनान्नपा
नमद्वत्तिहेतिविघटसाधनत्वस्यनेरिवप्राथमिकत्वादिविशिष्टबुद्धिजनकस्यतेःसंभवान्नतदनुपपत्ति
कारकाराघुत्पत्तनंनरेफकारोगकारइतिविशिष्टबुद्धिरेवचनादृशकस्यनेमानमिति।अन्येतुअतिपेगि
नासंबंधेनेपोगपदेसुविशेषगुणनाशंप्रतिस्वसमानाधिकरणपरत्वाव्यवहितपूर्ववर्तित्वोभयसंबंधेन
युद्धिसामान्यनस्तादृशविशेषगुणस्यकारणतास्यानतद्ककारादिप्रत्यक्षानुपपत्तिःप्रसङ्गेनापिसेचन
तिमशब्दनाशेसुषुप्तिप्राक्कालोत्पन्नज्ञानादिनाशेचव्यभिचारात्।किंतुविजातीयगुणनाशेवैजात्यंच
रमशब्दादिव्यावृत्तमिवप्राथमिकविशिष्टबुद्धिविषयवर्णव्यावृत्तमपिःनचतादृशवैजात्येमानाभावःना रम
श्यतावच्छेदकत्वेप्रविष्टत्वेपेवतत्सिद्धेःनयाचांतिमशब्दनाशेनद्वितीपसरणविवतादृशवर्णनाशोपिनात्य १६८

नीपसरणस्यतद्वक्ति।तेनहेतुत्वकल्पनात्ततीयसरणस्यापितत्प्रसङ्गानुपपत्तिरुक्तहेतुमहावस्तीका
रेपीसाङ्गःअतिप्रसंगइति।सरसशब्दघटककसकारककाररेफविसर्गानुभवजन्यसंस्कारैरसबोधाप
त्तिरित्यर्थः।नाद्यभिव्यंग्यइति।ध्वन्यनुगतवर्णाभिव्यंग्यइत्यर्थः।अस्वंदःवर्णघटितःउपपादितत्वादि
त्यस्यसत्वंइत्यादेदनिरपराणवसरइतिशेषः।नादृशप्रसङ्गस्यांतिमवर्णशेषौत्पत्तिकस्यानीतवर्णशे
षौत्पत्तिकस्यसद्भावापत्तेःप्रसक्तस्योपपादितत्वादित्यर्थः।अतिरिक्तस्यवावकत्वेहूषणमाहवर्णाना
मितिकल्पनासादिति।प्रत्येकव्यंजकत्वेप्राद्यवर्णेऽवतद्भिव्यक्तिसंभवेइतरउच्चारणवैयर्थ्यापत्ते
रतिप्रसंगाच्च।समुदायस्यतुक्रीसादूरूपपादत्वेननएकजकत्वस्याप्यसंभवइत्तिकत्वादित्यर्थः।केयय
नुपापिनस्तुपर्वपर्वेवर्णकालेचेद्वितीयादिवर्णोत्पत्तिःसंभवेतयास्यादपिषत्पंविभ्रवइक्रीसापदवास
प्रसक्तनिर्वाहःसेवनकिंतुपाघट्कारेचागमनेनेनंतावदोकारेपेनैषयलेनैकोवर्णउच्चार्यमेनेनैवविच्छि
न्नेनस्मिन्वर्णेउपसंहृत्यनंप्रयत्नमन्यमुपादायद्वितीयःप्रवर्ततइतिपरःसन्निकर्षइतिसत्वस्यभाष्यप्रा

म॰प॰
१७०

मात्रपत्तस्त्वं वर्णाविनाशानंतरं पश्चान्न रेणाद्वितीयवर्णाभ्युपगमात् किंच भवन्मते वर्णाभव्यस्य संयोगानुपपत्तिः
तेषामुच्चरितप्रध्वंसित्वेन तदुत्पत्ते रभिव्यंजकवायुसंयोगत्वेनातीन्द्रियपदार्थाव्यच्छिन्नत्वात् तथा च कोप
रागीत्यादिसमीपयोगिनीयं पूर्वो यं पर इति प्रत्यक्षविषयार्थकेदंशब्दाभिलप्यमानपौर्वापर्यव्यवहा
रस्यासंभवः एवं तद्विद्यमानयोः संबंधिनोरव्यवहितोत्तरत्वस्य संबंधतापायाक्रमशब्दानपायिपर्यै
कयोः करीसापदप्रसक्तानुपपत्तिः अपि च मटहीनशक्तिकस्यैव बोधकत्वमिति नियमेनोच्चारणभेदा
द्भिन्नेषु शक्तिग्रहासंभवः आनुपूर्व्यास्तत्कालघटितात्व्यवहितोत्तरत्वघटितत्वेनानुगतत्वाच्छ
कताव च्छेदकत्वासंभवात् अखंडस्फोटांगीकारे तु तत्तद्वर्णोपाध्यवच्छिन्ने तस्मिन् पौर्वापर्यादिव्यव
हारविषयत्वस्य सूपपादत्वान्नोक्तानुपपत्तिः तस्य चानुपूर्व्यं तर्गतसमस्तवर्णा एव यथा व्यभिव्यंजका
स्तथापि चरमवर्णाभिव्यक्त एव सबोधहेतुरिति नोक्तस्यापूर्वस्तर इत्याह ननु वायुसंयोगानां
प्रत्येकमभिव्यंजकत्वाभ्युपगमेपि गोरित्यत्र घत्वेन रत्वेन च स्फोटे भिव्यक्तेपि तस्य न आह यथेति तथा रम
१७०

चविलक्षणवायुसंयोगस्य गत्वप्रकारकस्फोटाभिव्यंजकत्वाभ्युपगमान्नोक्तदोषइति भावः अन्यरेवेति विल
क्षणवायुसंयोगस्य तद्रूपेण स्फोटाभिव्यंजकत्वाभ्युपगमादेवेत्यर्थः न तु तिरेकासीत्यत्वोक्तरइति ननु संयो
गादेवककारादिमात्रकककारमतीत्युपपत्तौ स्फोटातिरिक्तं नकल्पने मानाभावकदिति भावः ननु सरोरसइत्याद
वतिप्रसंगस्तदवस्थ एव सत्वादिनपेणाभिव्यंजकवायुसंयोगानामुभयत्रनोत्पाद तन्नाह एवं चेति यवत्व
मितिन यावौपाधिकभेदपादाय तस्मिन्नेव स्फोटात्मके घत्वप्रकारकप्रतीतिविषयाव्यवहितत्वमुह वि
षयेयथा घटपदव्यवहारविषयता तथात्मके स्फोटे सत्वप्रकारकप्रतीतिविषयाव्यवहितत्वम्यहे सरः पद
व्यवहारविषयत्वेतिनस्तत्वात्मकस्फोटस्य रसतन्यतेति भावः ननु तव मतेगकारादिवर्णस्य नित्यस्फोटत्वप
तयानित्यत्वेन तद्वैसादृश्यं केरणानुत्पत्तेनकत्वाविशिष्टतदधिकरणारणोस्यानिकत्वतयाव्यवहितोत्तर
त्वासंभवात्कथमुक्तप्रकारसंभवो तन्माह यथेति तथा च वर्णानां नित्यत्वेपि तद्भिव्यंजके वेति सत्वस्य सां
ख्यानामपि समतत्वेन तद्व्यवहितोत्तरत्वस्य वर्णान्तराभिव्यक्तानवाधेन तदादायघटादिपदप्रत्ययोपपत्ति

भू॰ष॰
७२

तिभावः अनन्तत्वेति। अभिव्यक्तिनिरूपितान्यवहितोत्तरत्वस्यानुपूर्व्यां व्यवहारनियामकत्वादेवेत्यर्थः। तथै
नैतत्पानस्युपगमाद्दाहदूढेति। एतेनेति। आनुपूर्व्यवच्छिन्नवर्णात्मकस्फोटस्यवाचकत्वव्यवस्थापनेने
त्यर्थः। अपास्तमित्यनेनान्वयः। स्फोटइतिवाचकत्वेनाभिमतोऽखंडपदार्थइत्यर्थः। नाघइतितन्निकइत्यर्थः॥
तस्यैवदूषणमाह। घटपदइति। घटइत्यानुपूर्व्यवच्छिन्नस्फोटेगृहीतशक्तिकस्येत्यर्थः। कलशपदादिसस्या
गृहीततदवच्छिन्नस्फोटशक्तिकादित्यादित्यादिः बोधप्रसंगादिति। घटबोधकप्रकारतानावच्छेदइत्यानु
पूर्व्यवच्छिन्नस्फोटस्यतद्वानीसंत्वान्निरेकतयात्वा तस्य। वर्णसमुदायतयपदस्यवाचकत्वेतुनोक्तदोषइ
तिभावः। अर्थधीहेतुरिति। उक्तस्थलेचस्फोटस्यकलशपदत्वपर्यायाभिन्नत्वावच्छिन्नशक्तिग्रहविषय
त्वाभावान्नार्थबोधप्रसंगइतिभावः। एवमिति। तत्पर्यायपदजन्यशाब्दबोधेतत्पर्यायाभिन्नत्वावच्छिन्नशक्ति
ग्रहस्यहेतुत्वाभ्युपगमइत्यर्थः। शक्तिग्रहावश्यंभावेनेति। तागृहीतविशेषणन्यायेनतत्पर्यायेशक्तिग्र राम
हस्यावश्यमभ्युपेयत्वादितिभावः। उचितत्वादिति। आदित्यमेवाहतथासतीतिशक्तिग्रहत्वेनेति। तत् १०१

र्यायपगतशक्तिग्रहत्वेनेत्यर्थः। लाघवादिति। उक्तन्यायापेक्षयेत्यस्याकारंतानावच्छेदकत्वेनलाघवादित्यर्थः। वोहेतो
पूर्वकल्पेगौरवंप्रकाशयति। अन्यथेति। उक्तिवैचित्र्यमेतत्। नद्वितीयइति। पर्यायस्थलेस्फोटनानात्वेमि
त्यपिपक्षेनेत्यर्थः। अनंतेति। प्रतिपर्यायभिन्नानांस्फोटानांकल्पनामित्यर्थः। शक्तिमितितद्भेदभिन्नानांतच्छक्ति
कल्पनांचापेक्षेत्यर्थः। लघुत्वादिति। तथाचवर्णातिरिक्तस्फोटस्यतत्तापार्थेतितद्भावः। पर्यायेष्विति। तत्तद्धर्मा
वच्छिन्नबोधकतानापदेष्वित्यर्थः। अनेकेति। पर्यायभेदभिन्नेत्यर्थः। सर्वसिद्धत्वादिति। तथाचपर्यायेषुत
नाशक्तिकल्पनानापर्वत्तितदोषः। अयमाशयः वर्णाःस्फोटाभिव्यंजकाइतिस्वीकारेभवदुक्तदूषणस्या
वसरोनतुस्फोटस्यवर्णातिरिक्तपक्षे। तत्रप्रकृशक्तिकल्पनायाअभावेनगौरवासंभवात्पर्या
यशक्तिग्रहकार्यतावच्छेदककोटावव्यवहितोत्तरत्वनिवेशनव्यभिचारवारणंतभयोःसमानमिति। ननु
त्वत्ततेरपेयेनतिरेकेणावर्णानांनित्यत्वादुत्पत्तिघटितान्यवहितोत्तरत्वसंबंधेनोत्तरवर्णेषुपूर्वपूर्व
वर्णवत्त्वतत्पशक्ततावच्छेदकानुपूर्व्यसंभवोतत्राह। तदवच्छेदकेति। शक्ततावच्छेदकेत्यर्थः। प्रागिति।

म.षः त्वाभिव्यक्त्यधिकरणक्षणोत्पत्तिकाभिव्यक्तिविषयत्वमितिनिर्गंथेनेतिशेषः ननुवर्णानांनित्यत्वाभ्युपगमे
११२ नित्यवर्णैरेवस्फोटकार्योपपत्तौस्फोटस्यैवासिद्धिः तथाहि आनुपूर्व्याभवद्भिरेवोपपादितत्वात्तद्विशि
ष्टानामिवतेषांपदत्वेनतत्प्रसङ्गस्यसौलभ्येनशक्तिग्रहस्योपपादत्वात्तदेवेदंपदंसाक्षादितिप्रत्य
भिज्ञोपपत्तेश्चेत्सत्यं आहहरिः तदर्थमुपदिश्यन्ते नादायैस्तदुपलब्धये स्फोटस्यान्यथासिद्धिः
किंतुकत्वादिनाप्रतीयमानःस्फोटएवाककारादिवर्णइत्यभ्युपगमेनोक्तान्यथासिद्ध्यसंभवादनएव
नानावर्णकल्पनाप्रयुक्तगौरवशंकापिनेति ननुकोसौस्फोटोयदनतिरिक्तावर्णाइतिचेदत्राहुः ईश्वरसि
सृक्षामायाविद्यापरपर्यायत्रिगुणात्मकाव्यक्तप्रभवःशब्दब्रह्मापरनामाचेतनाधिष्ठितोनभिव्यक्तव
र्णविशेषोरवपरादिशब्दैर्व्यवह्रियमाणोनादःस्फोटइत्युच्यते सचसर्वगतोपिपुरुषस्यज्ञानार्थविवक्षा
धीनप्रयत्नाधिष्ठितमलाधारस्थपवनेनाभिव्यक्तःपरेतिव्यवह्रियते नाभिपर्य्यन्तमागच्छतातेनाभिव्य ल.म
क्तःपश्यंतीति पुनर्हृदयंमागच्छतातेनैवाभिव्यक्तस्तदर्थोल्लेखिज्ञानविषयःपरश्रोत्राग्राह्यत्वात्सूक्ष्मो ११२

मध्यमावागिति कर्णानुकर्णपिधानेसूक्ष्मतरवाय्वभिघातेनोपांशुशब्दप्रयोगेचश्रूयते सएववास्यपर्य्य
न्तमागच्छतानेनवायुनाकंठदेशंगत्वामूर्द्धानमाहत्यपरावृत्यततस्तत्स्थानेष्वभिव्यक्तःपरश्रोत्रेणापिग्रही
तुंशक्योवैखरीतिव्यवह्रियते उक्तार्थेप्रमाणंच चत्वारिवाक्परिमितापदानितानिविदुर्ब्राह्मणायेमनीषि
णः गुहात्रीणिनिहितानेंगयंतितुरीयंवाचोमनुष्यावदंतीतिश्रुतिः विंदोस्तस्माद्भिद्यमानादवोऽव्यक्तात्मकोऽ
भवत्ससश्रुतिसंपन्नैःशब्दब्रह्मेतिगीयतइतिपुराणंवाक्यंचभागवतेप्येकादशस्कंधादौस्फुटोपमर्षः शिक्षा
यामपि आत्माबुद्ध्यासमेत्यार्थान्मनोयुंक्तेविवक्षयामनःकायाग्निमाहंतिसप्रेरयतिमारुतंसोदीर्णोमू
र्ध्न्यभिहतोवक्त्रमापद्यमारुतःवर्णान्जनयतेइत्यंतेनतथाचहृदयावच्छिन्नमध्यमापश्यंतीनादांशश्रोत्रप्र
एवरूपःसएववाचकः ओंकारस्यैवसर्ववाचकत्वाद्भासर्वेषामभिव्यज्यमानानां तत्पाभवतीतिश्रुतेः सर्वप्रा
णिहृद्देशस्थत्वाच्चब्रह्मपदव्यवहारोप्युपपद्यतइत्यस्यविस्तरःइतिप्रतीतेरिति अन्यथावर्णपरंपरानुपमालाया
स्तत्समूहस्यपदत्वानतिरिक्ततयाऽऽधाराधेयभावगर्भप्रतीत्यनुपपत्तिरितिभावः अन्यथेति प्रतीतेःपदार्था

अः वृः
१७४

प्राणोब्रह्मेतिव्यजानादितिसर्वत्रसंबध्यतेनस्या।पिनथात्वंबुद्ध्वाप्यघोमनोब्रह्मेतितस्याप्यपितम
त्वंतेनैधाभव।तियतयूलंनसुरीषुंयन्मध्यमंतन्मांसंयदणिष्ठंतन्मनइतिश्रवणादन्नस्यत्रधाप्यंपु
नपृष्ठोवितानंब्रह्मेति।तस्यापिहस्तुहिनत्वंज्ञात्वापुनःपृष्ठेनोपदिष्टस्प्राणेशोब्रह्मेतिव्यजानात्तनो
वस्तुतत्वंप्राप्यस्थितइतिप्रतिपादितं।ननुनेयंवल्लीपंचकोशप्रतिपादिकापंचमस्यैवानुपात्तत्वाद
कोशत्वाच्चनस्यैवनन्नब्रह्मत्वबोधनादिसाशंक्यानंदवल्ल्यापंचकोशोदाहरणमाह।यथावेति।
तत्रस्याहिपंचकोशाउपायास्थव।उपदिष्टपंचमानंदकोशस्यापिवैषपिकतयाऽनित्यत्वेनाब्रह्मत्वा
त्किंतुब्रह्मपुच्छंप्रतिष्ठेत्यन्वछयमाणब्रह्मपरस्यैवमुख्यब्रह्मपरत्वं।अतस्तदाधारार्थंकःपुच्छश
ब्दोप्युपपद्यते।तस्यसाक्षात्तत्वंनपमुख्यार्थस्यवाधात्।एवंचानंदवल्ल्यांयथापंचकोशाःसर्वाधारब्रह्म
बोधनायोपायतयोपात्तानतुतेषांवास्तवब्रह्मत्वंनपेहाप्युपास्तवप्रकृतिप्रपचाचकत्वमुपादनंवास राम
वस्फोटनिष्ठवाचकत्वबोधनायैवेत्यस्यांडत्यार्थः।श्रवणादितइति।आदिनामननादिपरिग्रहः।नशास्त्र १७५

मिति।एतच्छास्त्रंविनापिश्रवणादिनानदृष्टोधेनव्यभिचारादितिभावः।उपायस्योपायांतराद्दूषकत्वे
सहृष्यांतंयुक्तिमाहः।नचाचेति।व्याकरणाध्ययनस्यस्फोटज्ञानत्वेनकार्यतावछेदकं।किंतुतादृशा
ज्ञानगतंवैजात्यंतदवच्छिन्नंचनोपायांतरादितिनव्यभिचारः।वैजात्यस्यप्रागनुपस्थितावपिकारणा
तावच्छेदकविधिवादोत।दिशावसेयइतिभावः।मंत्रजन्यतावच्छेदकमिवेत्यर्थः।एवमग्रेपि।ननुपुरुषार्थसा
धकस्यतस्यसंपादनचैयर्थ्यमतआह।तस्यचेति।स्फोटज्ञानस्यचेत्यर्थः।यज्ञादीनामितिकामनाप
रित्यागेनविधीयमानानामित्यर्थः।यज्ञादीत्यादिनानमेतंवेदानुवचनेनब्राह्मणाविविदिषंतियज्ञेन
दानेनतपसानाशकेनेतिश्रुत्युक्तदानादिपरिग्रहः।शरीरादीत्यादिनावागिंद्रियपरिग्रहः।ननुश
रीरादिस्तुहेरप्यपुरुषार्थत्वेनपानादेद्दोनापिमहतीतिदृष्टेत्यतआह।साक्षादितिस्वर्गादीत्यादिना
पवर्गपरिग्रहः।साक्षात्स्वर्गहेतुत्वंपरंपरयापवर्गहेतुत्वंवेत्यर्थः।स्वर्गहेतुत्वेचैकःशब्दइतिभाष्यपठितश्रु
तिःपरंपरयामोक्षहेतुत्वंचयद्ब्रह्मणोविदितव्येइतिस्मृतिःमामासांपरंपराघटकंचात्मतत्वज्ञानंतमेव

म: षु: विदित्वेति श्रुसातत्वमिरितःस्पस्यास्तान्मोक्षहेतुल्यव्यवच्छेदबोधनादि निबोध्यं। उक्तार्थे हरिसंमतिमा
७५ ह। तदुक्तमिति। ततोनादात्मकस्फोटप्रतिपादकंशास्त्रं व्यपवर्गस्य मोक्षस्य द्वारं तदुपयोगित्वादिहेतु
गं भेदं विशेषणमाह वाग्व्याख्यानामिति विविक्तिस्तनमिति। अपनयनार्थं कृतमन्नं नामिति। तत्प्रसंगेन अपव
र्गमेकापनयनसाधनं यत्नस्ततो मोक्षद्वारमित्यर्थः मनः शुद्ध्योपरतादीनामिव पाकच्छुद्धावेनसोप
योगादिति भावः यतः सर्वविद्यानां मध्ये पवित्रमनोधिविधं विद्यासु प्रकर्षं तादीप्यनद्रत्यर्थः तथा
चोक्तं। तेषां च सामग्र्येनुषां पवित्रं मद्दृष्टे योगाख्याकरणानि राज्जदिति इदमितिसहितसोपानपर्वणां मध्ये
इदं प्रथमं पदक्षित्यधिकरणमित्यर्थः अनुस्फोटो। अतीतनविपर्यासः अन्योन्यनिष्पन्त्यः एतत्तच्चूर्णनवा
निति पावता। केवलां परात्पर्यां अनुपश्यतीति योगजधर्मेणाश्रयस्मीकरोतीत्यर्थः तथा च योगित्वसिद्धि राम
किमवशिष्यतेनत्वसानदस्यर्थः तदुक्तं भगवतिदृष्टादशेनादृदि निरपरागमेन रंध्रदुपासनया चप्रत्यग्योगि ७५
नो मरयमासुमनः इश्चतुष्पाकारकास्यध्याचापांसपुनर्भवमिति भावः अतीतकल्पसिद्धिरिति पंचकोशग्रा

वस्यहृति प्रत्ययविभाग सापि सापिकत्वेन नास्यं ता सस्य शब्दंगादिवल्लोकत्वमिति सत्या सतौ तु योभागा
विसन्यासस्वपदेनन्यावहारिकस्य स्यपरेणानादिशब्देनेत्यर्थः न्यायुस्तुसमासवादेपपंक्तिनः उक्तमिति विनाश
प्रतीतिसाक्षिकं वर्णानामनित्यत्वं नाहृ शावर्णापकस्फोटाभ्युपगमेनत्साप्यप्ति स्त्वप्रसंगइत्याशंका
समाधानपरत्वपामत्लमवतारयति। नन्विति वर्णोज्जातीनामिति वर्णेनानां हृतिकत्वादिजातीनां चेत्यर्थः
नस्यादितिश्चपपंभावः उक्तस्तोनष्पोधाकक्कारस्यादिप्रतीतेः ककारादिवर्णात्मकः स्फोटस्तद्वृत्तिजातिर्वा
स्यस्यादिमत्त्वेन विषयोवाः च्युतपापवत्संभवतिद्वयोरेवनित्यत्वाज्जातप्रमाणापास्तस्याविषयबाधेनभ्रम
त्वापत्तेरिति। नादशप्रतीतेर्ध्वनित्वइत्यपत्तेः व्याहवायुसंयोगेतिकादिप्रतीतीनां ककारोगकारइत्यादि
वृद्धीनांभ्रमत्वापत्तिरिति। पयाश्रुतासिप्रापेयोपपत्वेतंके निमकस्येभ्रमत्वाप्रसंगात् न च तन्मते पिक
त्वादीनां लौकिकमिथपत्वानुपपत्तिः न इष्टं जवस्त्रोत्रसमवेतसमवायस्य लौकिकसन्निकर्षस्याभावादितिवा
च्यं तन्मते कत्वादीनां वायुसंयोगवृत्तिधर्मत्वेन कत्वं साक्षात्कारो मीति प्रतीत्या स्वसमवेतव्यंजकसमवाय

म॰ष॰ ११६ स्यैवसंसर्गतोपगमेनलौकिकविषयत्वानपायात्।नादृशानेकप्रतीतीनां भ्रमत्वकल्पनापेक्षयैतत्कल्पना
यास्वलौकिसात्।आरोपेसतिनिमित्तान्तरस्यामितिन्यायात्।मतंतुनत्मनःस्यसमवेतारणोपितनतुस्वसम
वेनाभिव्यंजकगतसमवायस्संसंबंधतानवच्छेदकतावाद्‌इतिस्पष्टमाह कल्पितानामिति कल्पितानांसमवा
यसंबंधेननदृष्टतीनामप्युतसंबंधेनतत्रकल्पितानांवायुसंयोगगतधर्मविशेषाणामुपाधित्वमुद
त्त्वादिप्रकारकप्रतीतिजनकत्वमित्यर्थः अधिकंत्वग्रेवक्ष्यतेदृष्टांतस्फुटयेत्परणापर्मौमांसकमत
माह।उदात्तत्वादीति।आदिनानुदात्तत्वपरिग्रहः उदात्तत्वानुदात्तत्वयोःपरस्परविरोधाद्वर्णभेदन
तस्सनावाघात्वर्णभेदप्रत्यक्षतरुनित्यत्वेनैकत्वेवास्यात्तदेवतुनसंभवतीत्यात तस्यैवत्वादित्यादिनि रस्ते
प्रमाणमाहःनत्रैतिनित्यत्वमेकत्वंचेत्यर्थःसामान्ययोगादिति।अविषयत्वायोगादित्यर्थःवाधिकेनित्य
त्वभेदप्रतीतिर्वाधिकेत्यर्थःयागसत्वेसतीत्यादि।वाधिकरणसमयध्वंसवत्वसंबंधावच्छिन्नप्रतियोगि राम ११६
ताकभाववत्वावच्छिन्नकालिकविशेषणतासंबंधतत्पायाइत्यर्थः द्वितीयादिक्षणसंबंधेवंसतिरूक्त

संबंधेनसत्वचत्वात्ततद्वाप्तिप्रसंगः अन्नतव्येनिअसुभवविरुद्धत्वादेवेत्यर्थः प्रत्ययोन्नानंत्यवहारःशब्दप्रयो
गःनसम्भावणमपिनटस्यतुकलोआपारण्व।तथाचसैवप्रतीतिर्वर्णनित्यत्वसाधिकेत्यतआह उभूरि
नत्वंचेति अभिव्यक्तिविशिष्टत्वं।नहिय पत्वं।तथाचनादृशप्रतीत्याभिव्यक्ति।नित्यंवर्णानितथापिनविषयि
मेविषयोक्षिपतेनन्त्यत्तिनिषेधवर्णोहनित्यमितितत्सा इतिसाधिकेतिभावः ननुवर्णाभिव्यक्तिजनकःकं
ठताल्वाद्यभिघातस्यैवोच्चारणपदार्थोत्वर्णोत्पत्तिजनकइत्यत्रकिंप्रमाणं किंचवर्णानित्यत्वा
दिनानुसंधानेववर्णोत्पत्तिस्मुसादपतीत्यादिप्रयोगाइत्यादेवंनिनानुभवविरोधोपोत्यतआह।किंचे
ति उत्पसादेरित्येदिनाविनष्टोचवर्णाइतिप्रतीतिसाक्षिकविनाशःपरिगृह्यते।परंपरयास्वाश्रययध्व
नियंगत्वत्वपपानातिरिक्तेति वर्णानित्यस्वाधिकस्वस्यर्थः ननुस्फोटानिरिक्तेनितदर्थेनेतःस्फोटानं
गीकारात्तत्रस्यधर्मोत्पत्तिसादेस्तादृशप्रतीत्यावाधोत्तपयगाहुनेभ्रांतत्वापत्तिरतआह परंपरयावर्णे
ति।स्वाश्रयसंयोगावर्गाहित्यात्सोहितःस्फुटिचइतिप्रतीतेर्यथात्र मतंतपास्यात्रपीतिभावःअ

भ॰ष॰
१७७

वशिष्यतद्रूपस्योत्पन्नो वर्णोऽयमिति प्रतीतेरिति शेषः ननु तादृशप्रतीतेर्नियमेन परंपरासंबंधविषयकत्वस्य
नेगीकरणमत आह परंत्विति । अतिरिक्तेति अन्यनैकेत्यर्थः तथा चानेकवर्णे तदुत्पादकत्वनापेक्षया तात्प्रतीते
र्नियमतस्तादृशसंबंधावगाहित्वकल्पने बलघीयस्तीति भावः यदि वर्णेऽप्युत्पत्तिध्वनिनैव तस्योत्पादे च
तदोत्पन्ने तद्घटितपरंपरासंबंधेन वर्णनिष्ठता । तेनैव च मानाभावइत्याशंक्य निराचष्टे । न चैवं शां
यार्थं वोनध्वनेरननुभवादिति भावः हि त्वसमवधानादपि न तस्य तं न घटत इत्याह । तदुत्पादकेति
शंखोष्ठाभिघातजवायुसंयोगादेरित्यर्थः वर्णानुत्पत्ते रिति । वर्णानभिव्यक्तेरित्यर्थः दर्शनादित्यादि
ष्ठित्वान सामान्याप्येः सत्वादिति । न पाचपार्थकेनानुभूयमानायाः प्रतीतेर्जिह्वाभिघातजकंठ
वायुसंयोगादेर्हेतोश्च सत्वान्न वर्णाभिव्यक्तिस्थले ध्वन्यन्तरस्य परिसुतसंबंधविषयकप्रतीतिर्नेत्येवा
धेनिभावः तदेवेति । वर्णस्थले ध्वन्यसत्वादिति स्वस्वे इत्यर्थः विपरीतगौरवमिति । तस्का ररणवत्कल्पना राम
यमाने ध्वनौ वर्णोत्पादकसामग्र्याः प्रतिबंधकत्वकल्पना ध्वन्यपकल्पनप्रयुक्तलाघवापेक्षया वि १७७

परीतगौरवमस्तेयावत् । तेषामिति वर्णनित्यतावादिनां मीमांसकानामित्यर्थः एवं चेति । उत्पत्त्यादीनां
वर्णावृत्तित्वेत्यर्थः प्रतिबंधेवेति । पराभिमतसमाधिसमाधेयप्रतिपादकसुतरं प्रतिबंदिरूपेत्यर्थः तथा
च तत्र मीमांसकैः कल्प्यत्यादि प्रतीतेः प्रमात्वेयः समाधिराश्रितः स एवास्माभिरप्यनुसर्तव्य इति भावः
तथा चास्वरवाक्यस्फोटस्वीकारेण किं बाधकमिति फलितं । नन्वेवं तत्स्वेपद्मानाम सत्वेन मीमांसकसि
द्धांतविरोधः तथा हि व्रीहिभिर्यजेतेत्यत्र यागेनउद्देश्यतावच्छेदके व्रीहित्वे प्रतीतिर्नियमार्थाद् व्रीहिभिरेव ना
न्यैरिति । तत्र व्रीह्यभावे नीवारकर्मणः प्रारब्धकाम्यकर्मणाप्यसोपायो माभूदिति प्रतिनिधिरूपादेयत्वे ॥
व्रीहित्वस्य शास्त्रफलस्मरणात्वेन प्रतिनिधेरपि व्रीहित्ववत्त्वप्रतिनिध्युपादाने तद्व्याख्यानपोनम्नु
पलालिस्यादेर्वासोपायतिः तोयाराकरणकाभिप्राया अन्यत्वात्किंपीन प्रतिनिधीयते द्रव्यं न प्रति
निधीयतं एवेति यदि भायापाउच्छेदम्रस्वं एवं ध्येनं छागमालभेतेत्यत्र क्रियापापृच्छागद्रव्येणसंबंधः श्रे
तोहितीपाश्रयानस्पसा स्वप्रतिपादनात् । ध्वेनगुणस्य मुखाच्चापः सः तत्सामानाधिकरणपात

मु॰ष॰ १२८

स्य निर्गुणस्य द्रव्यस्य निरधिकरणस्य गुणस्य वासंभवात् त्र्यैन गुणस्य च्छागसंबंधमुपजीव्यैव क्रियासंबंधा
त्त्वस्तु निप्रतिपादितद्रव्यसंबंधाद्द्रव्यस्य प्रतिप्रतिपादितगुणसंबंधस्य द्वैधेकवाच्येन च्छागाभावे स्पुग
णकच्छागच्छ्रातस्यतेन नुच्येन गुणायुक्तो मेषः प्रतिबाधापतेः तस्य चासंदग्धे स्संभवात् एवमेवेन
रपदार्थनिबंधनमीमांसान्यायासंभवोपि। अस्वंद्र स्फोटस्यैव भवन्मते स्वदार्थत्वेनपेक्षितकस्य वाधोम
वेदितिचेन्: अत्राहुः अस्वस्थमादस्वंद्रननस्फोटत्र रेखागवयन्यायेन पदपदार्थयोर्वाच्यवाचकाभ्या
कस्मिन पदार्थमाद्यायप्रतितिध्याघाटानस्योपपत्तिः ऋषीणां तत्वार्थाववोधे पितत्वभंतेन वस्तु
नाव्यवहारासंभवान्व्यवहारकारिणेतिहरिनतत्वसद्भूतेस्ति नानाप्रकारः पदतदर्थोनोव्यवहियमाणं
त्वान्ततद्वैवोभिः पदपदार्थानां वास्तवसत्त्वं वा काथस्यापितदापेक्षिकमेव परमार्थदशायांसर्व
स्यापि व्यावहारिकस्यासत्त्वादितिः नैयायिकास्तु सर्वमिदं वर्णानांनित्यत्वे संभवेत न्नैव तु प्रमाणाभावः राम
शब्दमात्रस्याकाशसमवायिकारणकत्वात् भेरीदंडसंयोगादीनां ध्वन्यात्मकशब्दं प्रतीववंशादिस्यान १२८

याघभिघातस्यापि वर्णात्मकशब्दं प्रत्यन्वयव्यतिरेकाभ्यां निमित्तत्वावधारणाच्च एवं च तादात्म्यसंबंधे
जन्यभावस्य प्रतियोगितासंबंधेन ध्वंसत्वावच्छिन्नं प्रतिहेतुत योच्चरितवर्णस्य क्षणांतरे नस्य प्रती
तेर्नष्टो वर्ण इति प्रतीतेश्च स्वाव्यवहितोत्तरवर्णस्यैव नाशकतावच्छेदकते प्रतियोगितासंबंधेन योग्य
विभुविशेषगुणत्वावच्छिन्नं प्रति स्वसामानाधिकरण्य स्वाव्यवहितपूर्ववर्तित्वोभयसंबंधेन योग्य विभुविशेषगु
णस्य हेतुना यावत्तानादिस्यले कम्यत्वाच्च कंठताल्वाद्यभिघातस्य च ककारादिकमेव कार्यतावच्छेदकं। ननु न
हुणेभिव्यक्तिः गौरवात्। न च सौकिकविषयितया कत्वमेव तदवच्छेदकं वाच्यमिति न गौरवमिति वा
च्यं। तथा सति कोलाहलाप्रत्यक्षप्रसंगात्। नहि कोलाहले प्रत्यक्षं कत्वादिविषयकं येन तन्नौकिकविषयि
तया ककार्यतावच्छेदकघटकतासंभाव्येन किं च घटघुंसादृकदेशदेशे पितद्भिव्यक्तित्वस्यैव कार्यता
वच्छेदकत्वापत्तौ घटादीनामपि नित्यतापत्तिरिति वद्धुच्याकोपः न च सतस्वाभिव्यक्तिरितिसांख्यमता
वच्छेदकत्वापत्तौ घटादीनामपि नित्यतापत्तिरितिः वद्धुव्याकोपः न च सतस्वाभिव्यक्तिरिति सांख्यमता

अयसारदत्तापतिबिंबेवेतिवाच्यं तन्न तस्याप्यापातमनोरमत्वात्। नचाहि। अभिव्यक्तिः सत्सत्तीवानाद्यः।
घटानुत्पत्तिदशायां घटस्येव तस्याभ्यपिसत्वाद्घटइति प्रतीत्यापत्तेः अभिव्यंजकैरप्यभिव्यक्तसंगीकारेनुत्पत्त्या
त्पिकार्य्यत्वेनसत्वाद्गुकदोषोद्धारद्धुरस्वः अप्रेसत्वसिद्धांतव्याघातः पुंक्तिनोत्पन्नपदार्थानस्याप्युत्पत्तिसिद्धेरि
ति। किंचोत्पन्नोघटोनष्टोघटइतिप्रतीत्याघटादीनामनित्यत्ववदुत्पन्नः ककारोनष्टः सइत्यविलक्षणाप्रती
त्याककारादीनामनित्यत्वमेवावधार्य्यते। कत्वादीनां संयोगधर्मत्वेनुद्भूतरूपपादमेव। वर्णसमवेतत्वेनम्प्र
त्याग्नात्वत्वप्रसंगात्। नचोक्तसन्निकर्षादेवनत्प्रत्यक्षोपपत्तिस्तथासतिशब्दत्वादिप्रत्यक्षानापत्तेः नचनत्त्व
विधस्यककारं श्रुणोमीतिप्रतीतौ भानिप्रमाणमस्तिश्रोत्रं श्रुणोमीति प्रतीतेः समवायविषयकत्ववदुक्तप्रतीते
रपि तद्विषयकत्वेनोपपत्तेः अन्न समवायांशे सर्वत्र तादृशप्रतीतीनां भ्रमत्वमित्यपि न वर्णसमवेतत्वस्यतत्रभ्यु
पगमेन तद्विषयाबाधात्। एवंच वर्णानामनेकत्वेनतत्रोदात्तत्वादिप्रतीतिरपि स्वरसतः संगच्छत इति दृष्टांत
दोऽभिसम्मेवः एवंचवर्णप्रागभावध्वंसानां प्रमाणसिद्धानामपिलपितुमशक्यत्वान्नतत्कल्पनागौरवमपि

नचवर्णानित्यतावादिमतेस्तोपंगकारइतिप्रत्यभिज्ञानुपपत्तिस्तस्यास्तज्जातीयत्वविषयत्वेनोपपादनेतु
तज्जातीयोयमित्येवाकारः स्यादितिवाच्यं यत्रप्रत्यभिज्ञायां गत्वादेर्जातित्वेन भानं तत्रैव तस्यास्तज्जाती
योयमित्याकारोपत्तेस्तु स्वरूपेण तत्र सोयमित्याकारइत्यभ्युपगमात्। तज्जातीयाभेदावगाहित्वात्त
देवैतोयधर्मित्वाकारायाः प्रत्यभिज्ञायाः सर्वसिद्धत्वाच्च। तस्माद्वर्णातिरिक्तस्फोटस्य वाचकत्वमसंभव
इति कमेव। स्फोटस्यचमन्निरिक्तत्वाभावाद्वयोगशास्त्रादौतस्यनिरूपणं तूपासनार्थमेवेति संगुतृप्रा
यंसत्वंइ स्फोटस्तुभागेवनिरन्तरस्यानुपूर्व्यवच्छिन्नवर्णानांवाचकत्वं सुस्पष्टमिति वदंति इत्थमिति। पू
र्वोक्तप्रकारैरित्यर्थः पंचधेति वर्णपदवाक्यखंडपदाखंडवाक्यभेदभिन्नास्त्यर्थः इति भूषणसारदर्पणे
खंडितस्फोटतिन्नपरागत्मप्राभंजानिस्फोटमित्यनेनावसरसंगतिं वस्वयति। नन्वकरीत्यास्फोटानिरिक्तव
र्णानामसत्वानेद्वनजानेर्वाचकत्वविचारः क्वाकदंतपरीक्षासमोतस्माह अर्थभावइतिहकारगकार
योरभेदेसाधकमाह। स्फोटसेवकत्वादिति। तदभिन्नाभिन्नस्यतदभिन्नत्वनियमेनहकारस्येकस्फोटाभिन्न

श०ख० १२० गकारे नदभेदावगाहिबुद्धेः प्रमात्वापत्तिरित्यर्थः अनापत्तेरिति अभेददेव च नदभेदावगाहिबुद्धेः प्रमात्वा
नुपपत्तेरित्यर्थः ननु वर्णस्फोटस्यैकत्वेपि गत्वादिविरुद्धधर्माध्यासमूलकभेदप्रतीतेर्नानुपपत्तिः प्र
माणं तु न स्याद्वर्णे बाधादिमनेहरूपायासमेवेत्यत आह किं चेति। उपाधित्वाभिमतगत्वादेरित्यर्थः आधे
स्फोटे गत्वाभ्युपगमप्रसक्त एव गत्वमेव। ननु गत्वादेर्वर्णधर्मतया भेदेन कथं तस्य तदात्मकत्वमत आ
ह वर्णनित्यतावादिभिरिति मीमांसकादिभिरित्यर्थः अनित्यत्वेति। धर्मे धर्मिणोरभेदाभ्युपगमादि
त्यर्थः गौरवमिति। गकारादिप्रतीतीनां गत्वादिविशिष्टगकारादिविषयकत्वेनोपपत्तिसंभवादिति
भावः अंतःस्फोटे गत्वाद्यनभ्युपगमकल्पनस्येत्यर्थः विरोध इति। गादिप्रतीत्यनुपपत्तिरित्यर्थः गत्वस्था
स्य धर्मस्य स्फोटाद्भिन्नत्वेन तद्विशिष्टविषयकप्रतीत्यनुपपत्तिरिति भावः वायुसंयोगवृत्तीति स्वमते। ध्व
निवृत्तीति मतांतरे। पूर्वोक्तरीत्या तादृशवैजात्यारोपेण प्रतीतेः संपपादत्वादाह। आरोपोपीति मत्वा राम
योगादिरिति स्वाश्रयसंबंधेन प्रमात्वापत्तावारोपि न संबंधविषयकत्वे प्रमाणाभावादिति भावः न वर्णे १२०

रिकानेकवर्णकल्पनापेक्षया तादृशप्रतीतीनां भ्रमत्वमेव न्याय्यमत आह। अस्तु वेति। न याव. धनेव
प्रतीतेः प्रामाण्यनिर्वाहे हेतुस्फोटकल्पनयेति भावः न स्फुः संयोगस्य। अतीन्द्रियत्वमिति। लौकिकविषयता
प्रत्यक्षमित्यर्थः दोषः बाधकमित्यर्थः प्रतिबंधो न स्यादिति। धर्मवदिति। यथातीन्द्रियमात्रवृत्तिधर्मत्वस्य सा
साक्षात्कारविषयत्वव्याप्यत्वं तथा नस्तीन्द्रियनेन यातीन्द्रियसंयोगगतविशेषस्यमपापीत्यर्थः यथातीं
द्रियस्यैद्रियकत्वमसंपनासंभवदुक्तिकं न दानादृशवैजात्यस्य स्फोटधर्मत्वमपि नत्येवाप्रत्यक्षस्यानुपपत्तेरि
ति भावः ननु कत्वादिधर्माणामतीन्द्रियत्वेपि ज्ञानलक्षणया कादिप्रतीतेर्न स्यादेव बाधकाभाव इति चे
न्न ककारादिप्रत्यये कत्वं साक्षात्करोमीत्यनुव्यवसायेन कत्वांशे लौकिकविषयत्वावगाहनेनोक्तप्र
कारासंभवात् शंकः पीनह निस्तानामंनरोस्पन्नपीनलंपश्यामीतिप्रत्यपरस्तु अनुमस्य वा। शेषविशेषस्य तादृ
शविषयतानिरूपकत्वकल्पने गौरवादिति विभावनीयं उपसंहरति। नस्मादिति। कत्वादिविशिष्टविषयक
साक्षात्कारानुपपत्ते प्रमाणस्यावादित्यर्थः संत्येवेति त्वदभिमतस्फोटातिरिक्ताः कादयः संत्येवेत्यर्थः परम

म॰घ॰
१८१

ति। किंत्वित्यर्थः गौरवादिति। ननु दूरणभेदभिन्नानेन शक्तिकल्पने गौरवादित्यर्थः ननु तावद्दूरणगतपद
त्वादिजात्यनुगतीकृतेष्वेकस्या एव शक्तेरभ्युपगममात्रं नानात्वप्रयुक्तगौरवमत आह। अन्याकृत्य
धिकरणेतित्यायरत्तुनामाधीनत्र पुरणेप्रपंचितः ननु तादृशजातौ मानाभावो त आह। हरिप
दमितीति। अनुगतधर्मं विना सकलतादृशपदेष्वेकाकारतादृशप्रतीत्यनुपपत्तेरिति भावः नन्वेतनुग
तप्रतीतिमात्रस्य जातिसाधकत्वे विभुत्वादेरपि जातित्वापत्तिरतः कारणतावच्छेदकत्वादिने
वतस्सिद्धीस्यात तदभावात्मत्तेन कथं तस्य जातित्वमत आह हृप्पुपास्थितित्वावच्छेदनेतिकार्यं ता
वच्छेदकप्रदर्शनमिदं। अवश्येति। अस्य पातावत्पदानां तेन शक्तित्वेन हेतुताया व्यभिचारेणा
संभवादिति वः प्रतीत्यवच्छेदकत्वयोरिति। अनुगतप्रतीत्यवच्छेदकत्वयोरित्यर्थः वर्णानुपूर्वी
ति। तादृशजात्यभिव्यंजकत्वेनावश्यकल्पनीयेत्यर्थः निर्वाहइति तथा चावश्यकल्पनीयत्तपर्वं हृति राम
तावच्छेदकतानानुपूर्व्येवानुगतप्रतीतिकारणतावच्छेदकत्वयोः संभवेन तदपविशिष्टपदोप १८१

स्थितित्वेन हेतुत्वमन्यथासिद्धेरिति भावः अन्यथासिद्धापनेरिति। न च सेष्टा प्रत्यक्षादिप्रमाणविरो
धादिति भावः ननु जातेः शक्तत्वे जातित्वं शक्ततावच्छेदकं वाच्यं न स्यच नदित्तराह तिव विशिष्टसक
लतद्दृतित्वन पतयानत्वासंभवे गौरवादत आह। तादृश्येनेति। अभेदेनेत्यर्थः तथा च नोक्तदो
षइति भावः एतत्तत्वमभिहितं प्राक्। जात्योरिति। तयोः पदयो रेफाकारसकारविसर्गघटितत्वा
विशेषादसत्वविशिष्टोपस्थापकतावच्छेदकसरस्वविशिष्टोपस्थापकतावच्छेदकजात्योरेकर
स्यास्ववस्तनापा विनिगमकाभावात ततो विसहरणप्रबोधानुपपत्तिरित्यर्थः वाशब्दस्योपस्थान
रूपरत्वमंनिराकरोति। वास्तवपदइति। अवधारणइत्यर्थः भेदइति। तथा चत्र वर्णानोत्पापानुप
वीवसहरणपनरसत्वविशिष्टोपस्थापकतावच्छेदकजाते निरूढत्वाव्यवहितोतरत्वसंबंधेन रविश
ष्टसत्वादि तथानुपूर्व्या एव व्यंजकतया तद्भावेन नसरः पदात्सत्वविशिष्टबोधापत्तिरेव मन्य
थापेतिभावः मरसना रमंदवदित्यत्र नारमंदशब्दो धर्मपरो तथा च पयावर्णानां नित्यकत्वमतेवि

मं॰षः जातीयवायुनात्वाद्यभिघातसत्वेतारत्वादिनाभेदप्रतीतिरित्तहृदिसर्पः वर्णाजातिस्फोटमभिप्रेत्यशं
१८२ कतेसारेनत्विति।जातेरिति।अर्थबोधकजातेरित्यर्थः प्रत्येकेति।पदांतर्गतमननद्वर्णेघिस्यसर्पः स्
वमेवनेपि।अर्थबोधायतिरितिनद्भिव्यंजकवर्णसदिति भावः योगार्थनपेति।स्फुटस्येत्यर्थःस्मादि
निषस्पमारणावयवसुत्सत्येवःर्थः स्तेनेनेति।नस्यदघटकयावद्वर्णाभिव्यक्तजातेर्वाचकत्वांगीका
रेणेत्यर्थः सर्वेषांपदानांप्रवणोपि।पराहमिति।जातेः सनातनत्वेप्युक्तस्यतेव्यंजकासमवधानान्नद
भिव्यक्तसमावेनबोधस्यापादयितुमशक्यत्वादितिभावः ननुवर्णजातिस्फोटपक्षेपदघटकयावद्व
र्णगतजातीनामेवार्थबोधकत्वमुपगंतव्यं।तन्नचान्यवर्णगतजातेरन्यवर्णानभिव्यंग्यत्वात्तद्व
र्णस्यवाभिव्यंजकोवाच्यस्तथाचोक्तदोषस्तदवस्थएवेत्यतआह अप्रपंभावइति उक्तदोषइति।नया
वद्घटकत्वात्स्पष्टोतास्रयणोयइतिभावः नत्वेतिपदत्वाभेचा।नस्याःपदत्वादिजातेःघ्यासज्यवृत्ति राम
त्वस्येति।पर्याप्त्याख्यविलक्षणसंबंधेनवृत्तित्वस्येत्यर्थः नतुजातेः समवेतत्वस्येवसार्वत्रिकत्वपात् १८२

यमेतस्याःपर्याप्तत्वमतआह।धर्मिग्राहकेति।धर्मवतीजातिस्तद्ग्राहकंमानंपदस्यवाचकत्वस्पष्टायाच
कत्वात्तुपपत्तिस्तस्सिद्धत्वादित्यर्थः प्रत्येकवर्णाविश्रांतजातेर्वाचकत्वस्वीकारेप्रत्येकवृत्तित्वेनासंभवा
द्वाचकत्वानुपपत्त्याकल्प्यमानापदत्वादिजातिर्यदिपुनः प्रत्येकविश्रांतास्यात्तदानसिद्धिरेवनस्याद्वा
चकत्वानुपपत्तेरपरिहारादनस्तस्याधर्मकमेवनस्यपर्याप्तत्वसाधकमेवंचानेकव्यक्त्यभिव्यंग्यत्वस्या
नेकव्यक्तिपर्याप्तत्वेपर्यवसानमितिभावः वस्तुतस्तुघटादिप्रत्येकव्यक्तौघटइतिसर्वसिद्धप्रतीत्याव्यवहारेण
चसिद्धंतुघटत्वादेःप्रत्येकमात्रवृत्तित्वेनप्रत्येकवर्णेघटपदादिव्यवहारोयेनपदत्वादेःप्रत्येकवृत्ति
तास्यात्किंतुपदशब्दःपदंनप्रकारइतिविपरीतमितिनाद्वशजातेःपर्याप्तत्वमावश्यकंपदत्वंनप
र्याप्तंजातित्वादित्यनुमानेत्वप्रयोजकमनुकूलतर्काभावादितिविभावनीयं।इदंपुनरिहावधेयंअ
नेकव्यक्त्यभिव्यंग्यत्वस्यानुपूर्व्यवच्छिन्नवर्णाभिव्यंग्यत्वेत्यर्थः नातःसरोरसइत्यादावर्थभेदबोधानुपप
त्तिःस्वचपर्यावर्तित्वंसैवायंप्रपंचः आनुपूर्वीवर्णानांपौर्वापर्यविशेषस्तन्निशेष्यभाववत्त्यासःपरंत्वनिरिच्यतेअ

म॰ष॰ तस्याग्निमग्नेयुसंगतिरिति। अज्ञानेनेयेति अनुसन्धाय व्यक्तिपदार्थोऽवर्णोऽनुसंमिप्रेत्याह। ध्वनिवर्णयोरि
१८३ ति। वर्णानां ध्वनिनैयत्यादभेदोपचारो न एवंपश्यशाप्यामथगौरित्यत्र कः शब्द इति प्रश्ने लोके येवाध
कत्वेन गृहीतो ध्वनिवर्णात्मकः समूह इत्यर्थः कमप्यवामतीनपदार्थको ध्वनिः शब्द इत्युक्तमिति भा
वः शेषार्थ इति। प्रकृतनकारिकाक्षरार्थोऽयं स्पष्टः। वर्णेषु ध्वनित्वव्यवहारे संमतिमाह। उक्तं हीति काव्यप्र
काशेऽपि। इदमुत्तममतिशयिनि व्यंग्ये वाच्याद्ध्वनिर्बुधैः कथित इति व्याख्यावसर इति शेषः
स्फोटव्यंग्येति। स्फोटरूपव्यंग्यव्यंजकवर्णात्मकशब्देष्वित्यर्थः। नन्वेतावता प्रबंधेन पदस्यादेजोनि
त्यस्य नष्टाश्वदग्धरथवत्त्वस्य व्यवस्थापनमफलं पूर्वपक्षानुप्रयोगित्वादित्याशंकासमाधानपरतयाम
वतारयति। ननु कास इति। सा वाचकत्वेनाभिमता जातिः केति योजना। सत्या शक्तिः सत्यत्वं कास
त्यपाव्याप्यत्वं। नहि परीतमसत्यत्वं पर्यवसितार्थमाह न घटत्वेति न घटत्वमुपलक्षितनिमित्त्यर्थः। परमा राम
र्थसत्त्वं ब्रह्मणो व्यक्तीनां वैशिष्ट्यासंभवात्। अनन्तरं जगत्कर्तृत्वादीनां तदुपलक्षणत्वमामनंतीति वो १८३

ध्यं जातिरिति तन्न वदारविषयत्वमर्थः। असत्योपाधीति व्यक्तीनामुपाधित्वं चवस्तुतस्तस्याप्यपिजाते
नानामतीतिजनकत्वं। तदवच्छिन्नं तदुपलक्षितमित्यर्थः। इत्यशब्देति। गवादिशब्देत्यर्थः। शुक्लविपाश
दीनां जातिवाचकत्वादप्यवाद्यात्मको यः शब्दस्तद्वाच्यमित्यर्थः। मीमांसकैः शब्दस्य द्रव्यत्वोपगमात्
शब्दस्तन्त्रपतयेति। आख्यातानांकशब्दरूपतयेत्यर्थः। द्वे ब्रह्मणी वेदितव्ये इति श्रुतेः अयमाशयः तस्माद्वे
तस्माद्वा एतस्मादात्मन आकाशः संभूत इत्यादिना निरूपकश्रुतौ ब्रह्मणो जगदुपादानत्वश्रवणादुपादेयस्य
पादानाभिन्नत्वस्य लोकप्रसिद्धत्वात्तामार्थयोरपि स्वाभिन्नोपादानाभिन्नत्वेन परस्परमभिन्नत्वेऽपि पृथ
क्प्रतीयमानजगतोऽनेकत्वात्तानात्वं निष्प्रत्यवायाधेष्टेबाधितार्थप्रतीतेरधिष्ठानसत्तैकविसेनैकमिति य
थैकत्वेनावशिष्यमाणं ब्रह्म एकः सदूपस्य साक्षात्तदनुमज्ञा न योपलक्षणीभूततत्पदानामन्तिपरा
हरमत्तानेशास्त्रस्योपयोग इति। कथमिति संगच्छतामित्यनेनान्वितं पूर्वापरविरोधादिति भावः। मि
थ्याज्ञानतत्पापास्तजन्यसंस्कारतत्पापाभावाजातित्वासंभवादाह अन्याविध्यंकइति। अविद्याख्यसितरस्य

भ॰ प॰
१८४

र्थः धर्मविशेषइति। अन्यहननिवारणार्थधर्मेति। नञ्चक्रित्वादिवारणाय विशेषेतिपक्षान्तरमिति तत्पावमन
भेदेनार्थद्रूपस्याप्याकरणिष्टिनत्वात्तपूर्वापरविरोधइतिभावः वस्तुतस्तुगयाद्युपाध्यवच्छिन्नस्तनात्वमं
वर्गत्वादिव्यवहारतिपामकमद्वैतदर्शनेचगवादेरवच्छेदकस्याभावात्तसत्तापांविशिष्टसत्तात्वनद्य
नींनिर्धमत्वेनैवावस्थानादिसर्थपरतयापिविरोधःसुपरिहरइतिबोध्यं।यद्यप्युविशेषणाया(?)विषय
ःस्वंइत्यासनज्ञानित्यस्फोटद्वयमुक्तंनपापिनाशात्मकस्फोटकस्येशास्यपुरुषार्थ्येपरंपरयोपयोगि
त्वमंतिमकस्येतुसाक्षादेवेतिनस्पैवमुख्यत्वमित्याशयेनमूलमवतारयतिनमेवेति।अयमात्मानःसस
मित्यादिश्रुतिसिद्धंयत्सत्त्वंतत्सजातिनित्यनैनोक्तमेवेत्यर्थः मलेइत्यमिति।पर्वोक्तप्रकारेण।अध्यस्त
वाचकत्वेभ्यःप्रकृतस्दिभ्यःपृथक्कियमाणां।अनतस्ववतिरंजनं।।उपाधिविनिर्मुक्तं।अनत्ववाक्षरम
विनाशिपःसर्सर्वेषुभूतेषुनश्यत्सुनविनश्यतीतिस्मृतेःसोपाधिकस्यैवविनाशप्रतिपोगित्वात्।शब्द रम
तत्वंशब्दपदंनपस्याप्युपलक्षणंतेननामरूपोपादानपतनब्रह्मैवेतिविशेषणसंगतेवकारेणब्रह्मतादा १८४

वाक्षरमविनाशियःससर्वेषुभूतेषुनश्यत्सुनविनश्यतीतिस्मृतेःसोपाधिकस्यैवविनाशप्रतियोगित्वात्
शब्दतत्वंशब्दपदंनपस्याप्युपलक्षणंतेननामरूपोपादानंयततब्रह्मैवेतिविशेषणसंगतेवकारेणब्रह्म
तादात्म्याभावनपविशेषणायोगाव्यवच्छेदेशब्दतत्वनपान्वयिनावच्छेदकव्यापकत्वंबोध्यते।प्राङ्प्र
कर्षेणकपयंति।ब्रह्माभेदेनजानंतीतिमावदितिनदर्थः।तत्रशब्दयोपादानत्वस्यमंत्रांतरेगगनेप्रसिद्धेः
कथंब्रह्मणस्तदुपादानत्वमित्याशंकायामाह अयमर्थइत्यादिनामरूपेइति।अनेनजीवेनात्मनानु
प्रविश्यनामरूपेव्याकरवाणीतिश्रुतिसिद्धेत्यर्थः द्वयीतिनामरूपात्मकद्वयमेवसमहरूपेत्यर्थः।
तत्रास्येपिद्रूपमध्येनपस्येवेति।आकाशाद्यात्मकार्थस्येवेत्यर्थः नामइति।तद्वाचकशब्दस्यापीत्य
र्थः।नदेवःवृत्तेवःतत्वमुपादानमित्यर्थः तस्मादेतस्मादात्मनइत्यादिश्रुतेःशब्दतन्मात्रकाकाशोपा
दानत्वेपर्यवसानाद्योरप्युपादानंब्रह्मैवः अनतस्ववतयोःपरस्परमभेदसिद्धेःस्वोपादानब्रह्माभिन्न
त्वात्।नचब्रह्मणोजगदुपादानत्वेविकारित्वापत्तिःजागदेतद्विवर्तनेनइतिवदनामलक्ष्यणैवसमाहित

भ॰ष॰
१८५

स्वात्। न चाव्यावहारिकप्रातिभासिकपदार्थनिरासेनऽस्वप्रोक्तेनैव परिशेषो सिद्ध इति शङ्कनीयम्। ननु नानात्वस्य सर्वस्यैव मिथ्यात्वे कथं तस्य सत्यत्वं कथं नाम तत्राह। प्रविलाप्येति। प्रकृतिप्रत्यय
पंचकोशादिप्रपंचव्यवहारांशविलयार्थं व्यवहितेति। मलिनसत्वात्मनविलासस्य वेसर्पः न चाच ब्रह्मातिरिक्तवे
नासत्तामपि तेषां यायैकेन प्रतीनिरधिष्ठानात्मानहन्ते वै तिन चावदधिष्ठानात्मानंतत्वस्त्रिहति शिति मा
वः यद्यपि ननु तादृशब्रह्मज्ञानेकथं शास्त्राणामुपयोगो तत्राह प्रविलाप्यां शङ्कति प्रकृतिप्रत्ययपादिव्युत्पा
दनं त्विसर्गेः भ्रविधेति। न चाच पंचकोशादिन्यायेन शास्त्राणामुपयोगो ननु तज्ज्ञाने साक्षादुपयोगइति
भावः अविविधेवोपवराये तद्इति वा अपदीपानंतरमुपायाः शिष्यमाणानां बालानामुपलालनाः अ
सत्येवर्त्मनि स्थित्वा ततः समीहतइति श्लोकः समारंभातुभावानामित्यस्य पूर्वार्द्धं नु घटादिदर्शनादृष्टो
कः परिच्छिन्नोवसीयतइति। तदर्थस्तु यथा घटादिकं दृष्ट्वा लोको विश्वप्रपंचः परिच्छिन्नः किंचिन्निष्ठकारण
तानिरूपककार्यत्वात् वत्वेनानुमीयते।। एवं भावानामाकाशादीनां। समारंभादिति। सम्यगारंभोजननं यस्मा

राम
१८५

त्प्रभावप्रधानस्य निर्देशः तद्रूपसतिहेतुत्वादित्यक्षरार्थः भावोपादानत्वादिति यावत्। तादात्म्येन वा हेतुः स
मारंभादिति शाश्वतं नित्यमपि ब्रह्म आदिमत्त्वकारणकमिव अवसीयतइत्यनुषज्यते परिणाम्युपादान
त्वे तस्मिन्नभ्युपगम्यमाने विकारित्वप्रसंगशंका रणकमिवाऽवसीयतइत्यनुषज्यते परिणाम्युपा
दनत्वेनस्मिन्नभ्युपगम्यमाने विकारित्वप्रसंगशंका वस्तुतो न तत्स्य सत्किंविवर्तोपादानता यस्कंगीका
राद्रज्ज्वादेः प्रातिभासिकभुजंगस्येवेति भावः अनादिब्रह्मशाश्वतमिति पाठस्त्वन्यतरविशेषणोपादानवै
यर्थ्यापत्या नादरणीयः ननु नादेरपि ब्रह्मव्यपदेशस्यापशोदर्शनात्सुरूपार्थानुपपोगितद भेदज्ञान
संपादनवैयर्थ्यं मतत्राह यद्वेवेनीतिः न चाचप्रकृते ब्रह्मपदस्य स्वप्रकाशत्वं ब्रह्मपरत्वान्नोक्तानुप
पत्तिरिति भावः न मेव भांतमिस्यस्या नतत्र सूर्योभातिन चन्द्रतारकं नेमाविद्युतोभान्ति कुतोयमग्निरिति
पूर्वार्द्धं श्रुतौसुलभत्वात् पदादिस्य गगनेनेजोजगत्पदस्य तेखिलमिसादिस्पन्देरपि। स्वपरप्रकाशकत्वं स्वमि
ति। न त्वपरप्रकाशकत्वेमानमुक्तं स्वप्रकाशकत्वं च स्वभिन्नायकाश्यत्वे सति प्रकाश्यत्वं रवात्मकनिरसनविष

भू॰ षः १८६ पत्वमिति यावत् निसं विज्ञानमानंदं ब्रह्मेति श्रुत्या ब्रह्मणो नित्यज्ञानानंदरूपत्वप्रतिपादनात्म
हन्नत्र ॥ तिः स्वयमेवात्मनात्मानं वेत्थ त्वं पुरुषोत्तमेति स्मृतिश्च स्वप्रकाशत्वे परप्रकाश्यत्वे च नऽस्म
यनेसर्पइत्यादिस्मृतिश्च मानमधिकमन्यत्रानुसंधेयं। सूचयतीति। स्फोटस्य स्वप्रकाशपदयोः पर्य्यां
पत्वं बोधयतीत्यर्थः तत्राद्यं जातिस्फोटवादिमते उपाधिनिरासहृदयाश्रयं ब्रह्मणः स्वप्रकाशत्वं प
रम्पुरुषार्थोपयोगि निज्ञाने व्याकरणस्योपयोग इति सिद्धं नोदृष्टं देवादिमते यथोपयोगस्तथा
पपादितं प्राक् न कित्त्वेति अयमपि तिबद्धस्वग्रंथप्रचारार्थमित्यर्थः। अंतेऽग्रं यावसाने। मङ्गलमिति मि
सात्मकं तदित्यर्थः मंगलादीनि मंगलादीनि मंगलांतानि मंगलमध्यानि च शास्त्राणि प्रथंते इति भाष्य
कारोक्तेः श्रुतेरिति भावः पूर्णत्वमखंडानंदत्वं अप्रतिहतेच्छत्वं वा तेन नयेण नंदंतीच्छस्त्रीयमंत
यप्रचारेच्छाविषयसिद्धये इति बोध्यं तातपादश्रीपूज्यरंगोजिभट्टारमतुलं नेयायिकोक्तीरपि मीमांसा राम
नयमाकलय्य च मयापास्यं कृतेदर्पणेऽस्मिन् भूषणसाररत्नां बुधजनः सोत्कंठमालोकतां यत्नि १८६

भू॰ षः १८७ न्नासमलीमसोनमुकुलत्वार्यबोधक्षमः १ आसीत्कूर्मगिरौ धरासुरवरः श्रीवल्लभः कोविदो वेदांते
बुद्धिनोदमजरिरितिख्यातास्तियन्निर्मितिः तत्सूनुर्हरिवल्लभः समकरोत्सद्युक्तिमत्युज्वलं श्री
मच्छ्रीमद्भूषणसारदर्पणमिमम्मोदाय विद्यावताम् २ उत्प्रेक्षितार्थो हि न मोदहेतवे अप्यल्पमंशं
सोपि बुधान् तवैव इत्याकलय्यो मयमत्र युक्तिमत्तमार्गसिद्धं समुदाहृतं मया ३ सर्वोप्ययं यो बुधैः स्वस्व
पघपीहतपापिमेतत्सदर्माशेति वितनाममताकेनवाप्यते ४ इति श्रीमत्कर्णाचलाभिजनोत्प
न्नातीपोपनामकश्रीवल्लभात्मजहरिवल्लभविरचिते भूषणसारदर्पणे स्फोटवादः समाप्तः शुभम
स्तु ॥ संमत १८९५ मीति भाद्रो कृष्णपक्षे १२ वार वीहपै मोहनकाचे पसीप्यासमत
राम १८७

